

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԴԱՎԹՅԱՆ ԷՐԻԿ ՎԱՐԴԱՆԻ

ԹՈՒՐՔԻԱ-ՎՐԱՍՏԱՆ-ԱԴՐԲԵՋԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՌԱԿՈՂՄ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1991- 2016ԹԹ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Է.00.02 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի
հայցման համար

Գիտական ղեկավար՝
պ.գ.դ., պրոֆ. Վահան Բայբուրդյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ 1. ԹՈՒՐՔԻԱ-ՎՐԱՍՏԱՆ-ԱԴՐԲԵՋԱՆ ԵՌԱԿՈՂՄ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ	15
1.1. Կասպից ծովի նավթի արտահանման խնդիրը և եռակողմ համագործակցության ձևավորումը.....	15
1.2. Կասպից ծովի գազի արտահանման խնդիրը եռակողմ համագործակցության համատեքստում.....	34
ԳԼՈՒԽ 2. ԹՈՒՐՔԻԱ-ՎՐԱՍՏԱՆ-ԱԴՐԲԵՋԱՆ ԵՌԱԿՈՂՄ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԻ, ԱՌԵՎՏՐԻ ԵՎ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ.....	57
2.1. Եռակողմ համագործակցությունը տրանսպորտի ոլորտում.....	57
2.2. Եռակողմ համագործակցությունը առևտրի և ներդրումների ոլորտում.....	83
ԳԼՈՒԽ 3. ԹՈՒՐՔԻԱ-ՎՐԱՍՏԱՆ-ԱԴՐԲԵՋԱՆ ԵՌԱԿՈՂՄ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ	101
3.1. Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի և Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղի անվտանգության խնդիրը եռակողմ համագործակցության համատեքստում.....	101
3.2. Համագործակցության ինստիտուցիոնալացումը և հետագա զարգացումը	114
ԳԼՈՒԽ 4. ԹՈՒՐՔԻԱ-ՎՐԱՍՏԱՆ-ԱԴՐԲԵՋԱՆ ԵՌԱԿՈՂՄ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	128
4.1. Եռակողմ տնտեսական համագործակցությունը և Հայաստանը.....	128
4.2. Եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը և Հայաստանը.....	144
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....	152
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	158

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը: Հարավային Կովկասում արդի շրջանի աշխարհաքաղաքական գործընթացների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հատկապես վերջին տարիներին Վրաստանն ու Ադրբեջանը իրենց արտաքին քաղաքականությունը կառուցարկելիս, այլ պետությունների հետ ավանդական երկկողմ հարաբերություններից բացի, սկսեցին ավելի մեծ տեղ տալ տարածաշրջանի կամ հարակից տարածաշրջանների պետությունների, ինչպես նաև տարածաշրջանի ուժային կենտրոնների հետ բազմակողմ և կայուն փոխգործակցության ձևաչափերի ստեղծմանն ու ամրապնդմանը: Այդ իրողությունները անհրաժեշտ են դարձնում Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային համագործակցության նման դրսևորումների մասին խորը և համակողմանի ուսումնասիրություններ կատարելը:

Նմանատիպ բազմակողմ գործընկերության ձևաչափ է Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցությունը: Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան (ԲԹՋ) նավթամուղի նախագծի հաջող կենսագործումը և դրանից բխած հետևանքները ցույց տվեցին, որ այդ համագործակցությունը ունի Հարավային Կովկասի աշխարհաքաղաքական գործընթացների վրա լուրջ ազդեցություն թողնելու լծակներ, որոնք էլ ավելի ամրապնդվեցին Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում (ԲԹԷ) գազամուղի գործարկումից և Բաքու-Թբիլիսի-Կարս (ԲԹԿ) նախագծի նախաձեռնումից հետո: Հետագա տարիներին եռակողմ համագործակցությունը ձեռք բերեց նաև ռազմաքաղաքական բաղադրիչ, որի խորը ուսումնասիրությունը կարևոր է տարածաշրջանային անվտանգության հիմնախնդիրների համատեքստում:

Թեմայի ուսումնասիրությունը արդիական է նաև նրանով, որ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև եռակողմ համագործակցությունը շարունակական գործընթաց է և շարունակում է զարգանալ մինչ օրս: Ուստի սույն թեմայի համակողմանի և խորը ուսումնասիրությունը թույլ կտա առավել լավ հասկանալու արդի շրջանում և ապագայում երեք երկրների եռակողմ համագործակցությունում տեղի ունեցող և սպասվելիք զարգացումները:

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության թե՛ տնտեսական, թե՛ ռազմաքաղաքական բաղադրիչները որոշակի առնչություն ունեն ՀՀ անվտանգային շահերի հետ: Այն Հայաստանի սահմանակից պետություններից երեքն ընդգրկող տարածաշրջանային փոխգործակցության ձևաչափ է և, բնականաբար, աղերսներ ունի Հայաստանի հետ: Հետևաբար՝ արդիականություն է ստանում այս թեմայի ուսումնասիրությունը նաև Հայաստանի անվտանգային շահերի տեսանկյունից:

Թուրքիայի կողմից Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության ճանաչումից և դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից հետո երեք պետությունները սկսեցին տարբեր ոլորտներում ակտիվորեն զարգացնել երկկողմ հարաբերությունները, որոնք համատեղ նախագծերի կենսագործումից հետո փոխազդեցության մեջ մտան Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցության հետ: Բացի այդ՝ վերջինս որոշակի տեղ է զբաղեցնում նաև երեք երկրներից յուրաքանչյուրի արտաքին քաղաքականությունում, հետևաբար այս թեմայի ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար լինել ներկայումս Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականությունը, այդ թվում՝ Թուրքիա-Վրաստան, Թուրքիա-Ադրբեջան և Վրաստան-Ադրբեջան երկկողմ հարաբերություններն ավելի լավ հասկանալու համար:

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցությունը որոշակի առնչություն ունի Հարավային Կովկասում այնպիսի կարևոր դերակատարների շահերի հետ, ինչպիսիք են Եվրամիությունը, ԱՄՆ-ն և Ռուսաստանը: Վերջիններս ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն զգալի, իսկ որոշ դեպքերում՝ էական ազդեցություն են ունեցել այդ համագործակցության ձևավորման և զարգացման ընթացքի վրա, հետևաբար արդի շրջանում ԵՄ-ի, Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի հարավկովկասյան քաղաքականությունը, այն պայմանավորող շահերը և նպատակները լավ հասկանալու տեսանկյունից արդիական է այս թեմայի համալիր ուսումնասիրությունը:

Ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները: Ատենախոսության նպատակն է վերհանել Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան տնտեսական և ռազմաքաղաքական եռակողմ համագործակցության առանձնահատկությունները 1991-2016թթ. և գնահատել այդ համագործակցությունը ՀՀ անվտանգային շահերի տեսանկյունից:

Այդ նպատակի իրականացման համար սահմանվել են հետևյալ խնդիրները.

1. Բացահայտել Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությունում երեք պետություններից յուրաքանչյուրի շահերը, ուսումնասիրել և վերլուծել այդ համագործակցության տարբեր ոլորտների միջև փոխազդեցությունները, վերհանել եռակողմ համագործակցությունում առկա խնդրահարույց հարցերը:

2. Ուսումնասիրել կասպյան նավթի և գազի արտահանման հարցի շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի շահերի մերձեցման և եռակողմ համագործակցության ձևավորման ու զարգացման գործընթացը:

3. Վերլուծել և գնահատել Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության ձևավորման և զարգացման գործընթացի վրա ԱՄՆ-ի, ԵՄ-ի, ՌԴ-ի ազդեցությունը և դրա դրսևորումները:

4. Վերլուծել և գնահատել տրանսպորտի ոլորտում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցության տարանցիկ ներուժը:

5. Վերհանել տրանսպորտի ոլորտում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցության առանձնահատկություններն ու հիմնական ուղղությունները:

6. Վերլուծել ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև առևտրաշրջանառության և փոխադարձ ներդրումների դինամիկան և գնահատել երեք պետություններից յուրաքանչյուրի արտաքին առևտրաշրջանառությունում և ներդրումային դաշտում մյուս երկու պետությունների դերը:

7. Ուսումնասիրել առևտրի և ներդրումների ոլորտում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ինստիտուցիոնալ համագործակցության դրսևորումները և դերը փոխադարձ ներդրումների և առևտրի խրախուսման գործում:

8. Ներկայացնել Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական համագործակցության գործիքակազմը, պարզել այդ համագործակցության ինստիտուցիոնալացման նախադրյալները և արդյունքները:

9. Գնահատել Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան տնտեսական և ռազմաքաղաքական համագործակցությունը Հայաստանի անվտանգային շահերի

տեսանկյունից, ուսումնասիրել այդ հարցի շուրջ Հայաստանում ծավալված պաշտոնական դիսկուրսը, ինչպես նաև վերլուծել Հայաստանի հետ այդ համագործակցության առնչակցության վերաբերյալ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի դիրքորոշումը:

Ուսումնասիրության օբյեկտը և առարկան: Ատենախոսության ուսումնասիրության օբյեկտը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև հարաբերություններն են, առարկան՝ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցությունը էներգետիկայի, տրանսպորտի, առևտրի, ներդրումների և ռազմաքաղաքական ոլորտներում:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը: Ուսումնասիրության ընթացքում օգտագործվել են անալիզի, սինթեզի, համեմատական, ինդուկցիայի, պարբերականացման, հարցազրույցների մեթոդները, կիրառվել է համակարգային մոտեցումը:

Ատենախոսության գիտական նորույթը: 1991-2016թթ. Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի տնտեսական ու ռազմաքաղաքական եռակողմ համագործակցության վերաբերյալ համակողմանի, խորը և համապարփակ ուսումնասիրություններ դեռևս չեն իրականացվել: Ատենախոսության գիտական նորույթը կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերում.

- Համակողմանիորեն և խորապես ուսումնասիրվել է Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության ձևավորումն ու զարգացումը 1990-ականներից մինչև 2016թ., դերը երեք պետություններից յուրաքանչյուրի արտաքին քաղաքականությունում, համագործակցության հաստատման նախադրյալները, դրանում առկա խնդրահարույց հարցերը: Ցույց է տրվել, որ առևտրի, ներդրումների, տրանսպորտի և անգամ ռազմաքաղաքական ոլորտներում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցությունը ոչ միայն աճանցվել է նույն համագործակցության էներգետիկ բաղադրիչից, այլև մինչ օրս շարունակում է լրջորեն կախված մնալ էներգետիկ ոլորտից:

- Վերհանելով ԲԹԿ երկաթուղու նախագծի շուրջ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության առանձնահատկությունները և ուղղությունները՝ առանձնացվել է

երկաթուղային տրանսպորտի ոլորտում եռակողմ համագործակցության երեք փուլ՝ 1993-2002թթ., 2002-2007թթ. և 2007թ.-ից մինչ այժմ:

- Հանգամանորեն ուսումնասիրելով Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության վրա տարածաշրջանային հիմնական դերակատարների ազդեցությունը՝ հիմնավորվել է, որ ԱՄՆ-ն և ԵՄ-ն լրջորեն ազդել են երեք երկրների էներգետիկ եռակողմ համագործակցության վրա՝ ի տարբերություն տրանսպորտի ոլորտի, որտեղ ԲԹԿ նախագիծը բացառապես թուրք-վրաց-ադրբեջանական համագործակցության արդյունք է: Մասնավորապես՝ ցույց է տրվել, որ կասպյան նավթի արտահանման հարցի շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համագործակցությունը կայացավ ԱՄՆ-ի գործունե աջակցության և ներգրավման շնորհիվ. միաժամանակ ԲԹԷ գազամուղի և Հարավային գազային միջանցքի (ՀԳՄ) պարագայում ԱՄՆ-ն սահմանափակվեց բավականին պասիվ գործունեությամբ, իսկ ԵՄ-ն ոչ մի դեր չխաղաց ԲԹՋ նավթամուղի նախագծի կենսագործման հարցում՝ փոխարենը իր նպաստը բերելով ՀԳՄ-ի շուրջ թուրք-վրաց-ադրբեջանական համագործակցությունը նոր մակարդակի բարձրացնելուն:

- Հանգամանորեն ուսումնասիրվել են Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության և՛ տնտեսական, և՛ ռազմաքաղաքական բաղադրիչները Հայաստանի անվտանգային շահերի տեսանկյունից, մասնավորապես՝ այդ համագործակցության վերաբերյալ ՀՀ-ի դիրքորոշումն ու արձագանքները, ՀՀ անվտանգային շահերի հետ եռակողմ համագործակցության առնչակցության խնդրի շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի դիրքորոշումները: Ցույց է տրվել, որ այդ հարցի շուրջ վերջիններիս միջև առկա է լուրջ անհամաձայնություն, հիմնավորվել է, որ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան տնտեսական և ռազմաքաղաքական համագործակցությունը չի սպառնում ՀՀ ազգային անվտանգությանը:

- Ուսումնասիրելով 2012-2016թ. Վրաստանի տարածաշրջանային քաղաքականության փոխակերպումները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային գործընթացների վրա՝ հիմնավորվել է, որ Վրաստանը սկսել է լրջորեն հետաքրքրվել այլընտրանքային համագործակցության ձևաչափերով (մասնավորապես՝ Հայաստանի և Իրանի հետ), ինչի արդյունքում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան տնտեսական

համագործակցությունը Վրաստանի համար կորցրել է այն բացառիկ անայլընտրանքային նշանակությունը, որ ուներ «Միացյալ ազգային շարժում» կուսակցության իշխանության տարիներին (2004-2012թթ.): Յույց է տրվել, որ Վրաստանի տարածաշրջանային քաղաքականությունում նոր մոտեցման շնորհիվ նոր հնարավորություններ են ստեղծվել, և կարևոր առաջընթաց է գրանցվել տարածաշրջանային նախագծերում Հայաստանի ընդգրկման տեսանկյունից՝ դրանով ձախողելով Ադրբեջանի և Թուրքիայի ձգտումները՝ Վրաստանի հետ եռակողմ համագործակցությունը ծառայեցնելու ՀՀ մեկուսացման քաղաքականությանը:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության տեսություն: Սույն հետազոտության համար առաջնային նշանակություն է ունեցել Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության իրավապայմանագրային դաշտի ուսումնասիրումը: Ըստ այդմ՝ օգտագործվել է փաստաթղթերի հարուստ բազա, մասնավորապես՝ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքված եռակողմ պայմանագրերը, համատեղ հայտարարություններն ու հռչակագրերը¹, ինչպես նաև երկկողմ այն պայմանագրերը², որոնք կարևոր նշանակություն են ունեցել եռակողմ համագործակցության կայացման կամ զարգացման գործում: Հաշվի առնելով կասպյան էներգակիրների հանդեպ միջազգային մեծ հետաքրքրությունը՝ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությունն ուսումնասիրելիս օգտագործվել են նաև շահագրգիռ պետությունների, Ադրբեջանի

¹ Տե՛ս, օրինակ, Agreement Among The Azerbaijan Republic, Georgia and The Republic of Turkey Relating to the Transportation of Petroleum Via the Territories of The Azerbaijan Republic, Georgia and The Republic of Turkey Through the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Export Pipeline, Istanbul, 18.11.1999, http://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt4_agmt4.pdf (հասանելի է առ 28.05.2017թ.): Joint statement of the Presidents of Azerbaijan, Georgia and Turkey issued at Trabzon, Turkey, on 26 April 1998, http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/46464/A_52_908%3BS_1998_406-EN.pdf?sequence=21&isAllowed=y (հասանելի է առ 30.10.2017թ.): Declaration on the Kars-Akhalkalaki-Tbilisi-Baky new railway connection project between the Republic of Turkey, Georgia and the Republic of Azerbaijan, done in Baku on May 25, 2005, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/255901/A_60_419-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y (հասանելի է առ 18.08.2016թ.):

² Տե՛ս, օրինակ, Intergovernmental Agreement between the Government of the Republic of Turkey and the Government of the Republic of Azerbaijan Concerning the Trans Anatolian Natural Gas Pipeline System, June 26, 2012, Istanbul, <http://www.tanap.com/content/file/TANAPIGA.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.): Agreement between Georgia and the Republic of Azerbaijan Relating to the Transit, Transportation and Sale of Natural Gas in and beyond the Territories of Georgia and the Republic of Azerbaijan through the South Caucasus Pipeline System, September 29, 2001, Baku, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_intergov_Azerbaijan_Georgia_Intergovernmental_Agreement.pdf (հասանելի է առ 14.11.2017թ.):

նավթարդյունաբերությունում ներգրավված մի շարք միջազգային նավթագազային ընկերությունների, ԵՄ-ի հետ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ստորագրած փաստաթղթերը³:

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցությունը Թուրքիայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Հայաստանի, ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության ու ազգային շահերի տեսանկյունից դիտարկելու և վերլուծելու համար օգտագործվել են այդ պետությունների կողմից ընդունված ազգային անվտանգության հայեցակարգերը և արտաքին քաղաքականության համար հայեցակարգային այլ փաստաթղթերը⁴: Եռակողմ համագործակցությունը ԵՄ շահերի տեսանկյունից դիտարկելու համար օգտագործվել են ԵՄ-ի կողմից ընդունված և հարավկովկասյան տարածաշրջանին այս կամ այն չափով առնչվող մի շարք փաստաթղթեր⁵:

Առանձնահատուկ նշանակություն են ունեցել արխիվային նյութերը: Օգտագործվել են, օրինակ, Վրաստանի ժամանակակից պատմության կենտրոնական արխիվի՝ ԱԳՆ-ի ֆոնդի նյութերը, մասնավորապես՝ 1990-ական թթ. Թուրքիայում և Ադրբեջանում Վրաստանի դեսպանության տարեկան հաշվետվությունները, տեղեկանքները, կնքված միջպետական փաստաթղթերը, որոնք արժեքավոր աղբյուր են Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ և տրանսպորտային

³ Տե՛ս, օրինակ, Ashgabat Declaration, 1 May, 2015, https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2014-2019/sefcovic/announcements/ashgabat-declaration_en (հասանելի է առ 06.05.2017թ.); Host Government Agreement between and among the Government of Georgia and the State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Caspian Sea) Ltd., Statoil BTC Caspian AS, Ramco Hazar Energy Limited, Türkiye Petrolleri A.O., Unocal BTC Pipeline, Ltd., Itochu Oil Exploration (Azerbaijan) Inc., Delta Hess (BTC) Limited, done on April 28, 2000 in Tbilisi, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt2_agmt2.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.):

⁴ Տե՛ս, օրինակ, The New Turkey Contract 2023, 2015, <http://www.akparti.org.tr/upload/documents/2023-sozlesmesi-2015-en.pdf> (հասանելի է առ 26.09.2017թ.); საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია, 2011, <https://nsc.gov.ge/res/docs/2014060215373342700.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.); Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası, 2007, <http://www.mfa.gov.az/files/file/NSC.pdf> (հասանելի է առ 22.11.2017թ.); ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարություն, 2007թ., <http://www.mil.am/media/2015/07/827.pdf> (հասանելի է առ 16.11.2017թ.); A National Security Strategy for a New Century, White House, 1999, <http://nssarchive.us/NSSR/2000.pdf> (հասանելի է առ 13.11.2017թ.):

⁵ Տե՛ս, օրինակ, Communication from the Commission to the European Council and the European Parliament, An Energy Policy for Europe, COM(2007) 1 final, Brussels, 10.1.2007, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0001&from=en> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.); Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, European Energy Security Strategy, COM(2014) 330 final, Brussels, 28.5.2014, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0330&from=EN> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.):

համագործակցության ձևավորման գործընթացի ուսումնասիրման համար⁶: ՀՀ անվտանգային շահերին Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության առնչակցության և հատկապես այդ հարցում Վրաստանի դիրքորոշման ուսումնասիրման տեսանկյունից օգտակար են եղել ՀՀ ԱԳՆ Պատմադիվանագիտական բաժնի նյութերը⁷:

Մասնագիտական գրականության մեջ արծարծվել են կա՛մ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության առանձին խնդիրներ, կա՛մ այդ համագործակցության հետ այս կամ այն չափով առնչվող հիմնախնդիրներ: Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության վերաբերյալ ուսումնասիրություններից կարելի է առանձնացնել Ա. Պետերսենի աշխատությունը⁸, որտեղ ուսումնասիրված են միջազգային կառույցների, հատկապես՝ Համաշխարհային բանկի (ՀԲ) աջակցությամբ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կողմից իրականացված բարեփոխումները էներգետիկ և տրանսպորտային եռակողմ համագործակցության նախապատրաստման համատեքստում: Եռակողմ համագործակցությունում երեք պետություններից յուրաքանչյուրի տեղն ու դերն պարզելու առումով իրենց ուսումնասիրությունում ուշագրավ դիտարկումներ են կատարել Կ. Ֆրապպին և Մ. Վալիջին⁹: Այս թեմային են նվիրված նաև Թ. Բաբալիի¹⁰, Զ. Բարանի¹¹, Մ. Դիքքայայի և Դ. Օզյաքըշլրի¹², Զ. Վալիկի¹³, Յ. Կոզանի¹⁴ աշխատությունները:

⁶ საქართველოს უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი (სუიცა), ფონდი 1206, აღწერა 2, საქმე 1630, 1702, 1703, 1986, 2042, 2202, 2284, 2395; აღწერა 6, საქმე 6, 14, 24, 28, 49, 50, 90, 100, 1703.

⁷ ՀՀ ԱԳՆ Պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 1, գ. 142, 147; ց. 7, գ. 236; ց. 10, գ. 126; ց. 12, գ. 165; ց. 18, գ. 165:

⁸ **Petersen A.**, Integration in Energy and Transport: Azerbaijan, Georgia, and Turkey, Lanham, MD & London: Lexington Books, 2016.

⁹ **Frappi C., Valigi M.**, Patterns for Cooperation in the Southern Caucasus Area: Azerbaijan, Georgia and Turkey - Triangular Diplomacy in the Shadow of Energy Strategy, ISPI, Working Paper N° 57, 2015, http://www.ispionline.it/sites/default/files/pubblicazioni/wp_57_2015.pdf (հասանելի է առ 10.10.2017թ.).

¹⁰ **Babali T.**, Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project, *Perceptions*, Vol. X, No. 4, 2005, pp. 29-60.

¹¹ **Baran Z.**, The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey, S. F. Starr, S. E. Cornell (eds.), *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*, Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2005, pp. 103-118.

¹² **Dikkaya M., Özyakışır D.**, Developing Regional Cooperation among Turkey, Georgia and Azerbaijan: Importance of Regional Projects, *Perceptions*, Vol. XIII, No. 1-2, 2008, pp. 93-118.

¹³ **Valiyev J.**, Azerbaijan-Georgia-Turkey Triangle: The Main Features of Cooperation, *Caucasus International*, Vol. 5, No. 3, 2015, pp. 27-44.

Կարելի է առանձնացնել մի շարք հեղինակների խումբ, ում աշխատությունները, նվիրված լինելով կովկաս-կասպիական տարածաշրջանի էներգետիկ անվտանգության խնդիրներին, օգտակար են եղել Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության էներգետիկ բաղադրիչն ուսումնասիրելիս: Դրանց շարքում կարելի է առանձնացնել Գ. Մատտիտտի և Զ. Մարիոտտի աշխատությունը¹⁵, որը ուսումնասիրելով 1990-ական թթ. «Բրիթիշ Փեթրոլիում» (ԲՓ) ընկերության ներգրավվածությունը ԲԹՋ նավթամուղի նախագծում, արժեքավոր աշխատություն է Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության ձևավորման ուսումնասիրման տեսանկյունից: Այս առումով կարելի է առանձնացնել նաև Զ. Ջոզեֆի աշխատությունը¹⁶, որը նվիրված լինելով ԲԹՋ նավթամուղի նախագծի շուրջ Բիլ Բլինթոնի նախագահության շրջանում ԱՄՆ-ի վարած քաղաքականությանը՝ կարևոր աշխատություն է Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցության ձևավորման վրա ԱՄՆ-ի ազդեցությունը վերլուծելու և գնահատելու համար: Այս խմբի հեղինակներից կարելի է հիշատակել նաև Զ. Քենզի¹⁷, Բ. Քուպի¹⁸, Ռ. Քաթլերի¹⁹, Ռ. Իբրահիմովի²⁰, Ա. Յարոշևիչի²¹, Կ. Կռաուեր-Պաչեկոյի²², Ն. Սարտորիի²³ ուսումնասիրությունները: Բացի այս խմբի հեղինակներից՝ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ էներգետիկ համագործակցություն

¹⁴ **Kogan E.**, Trilateral Military and Energy Security Co-Operation: Reactions From Moscow And Washington, Georgian Foundation for Strategic and International Studies, 2014.

¹⁵ **Muttitt G., Marriott J.**, Some Common Concerns: Imagining BP's Azerbaijan-Georgia-Turkey Pipelines System, London, 2002.

¹⁶ **Joseph J.**, Pipeline Diplomacy: The Clinton Administration's Fight for Baku-Ceyhan, Princeton University, 1999.

¹⁷ **Canzi G.**, Turkmenistan's Caspian resources and its international political economy, S. Akiner (ed.), *The Caspian: Politics, Energy and Security*, London and New York, RoutledgeCurzon, 2004, pp. 181-199.

¹⁸ **Coote B.**, The Caspian Sea and Southern Gas Corridor: a View from Russia, Atlantic Council, 2017.

¹⁹ **Cutler R. M.**, Azerbaijan's Place in Euro-Caspian Energy Security, F. Ismailzade, G. E. Howard (eds.), *The South Caucasus 2021: Oil, Democracy and Geopolitics*, Washington, D.C., The Jamestown Foundation, 2012, pp. 107-129.

²⁰ **Ibrahimov R.**, Azerbaijan's Energy History and Policy: From Past Till Our Days, R. Ibrahimov (ed.), *Energy and Azerbaijan: History, Strategy and Cooperation*, Baku, SAM, 2013, pp. 7-53.

²¹ **Jarosiewicz A.**, The Southern Gas Corridor: The Azerbaijani-Turkish project becomes part of the game between Russia and the EU, Warsaw, OSW, 2015.

²² **Krauer-Pacheco K.**, Turkey as a Transit Country and Energy Hub: The Link to Its Foreign Policy Aims, Bremen, Forschungsstelle Osteuropa, 2011.

²³ **Sartori N.**, Can NATO enhance energy cooperation in the Caspian Region?, Rome, NATO Defense College, 2008.

ուսումնասիրելիս օգտագործվել են նաև Մ. Այդինի²⁴, Է. Քաչինսի, Զ. Մանկոֆի և Օ. Բաքեսի²⁵, Բ. Նեյշնի²⁶, Շիրիևի և Կակաչիայի աշխատությունները²⁷:

Վերոնշյալ երեք երկրների միջև համագործակցության զարգացման խոչընդոտների հետազոտման տեսանկյունից կարելի է առանձնացնել Է. Նուրմամմադովի²⁸ և Թ. Զիյադովի²⁹ աշխատությունները: Ինչ վերաբերում է եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցությանը, դրա ինստիտուցիոնալացման նախադրյալներն ուսումնասիրելիս օգտագործվել են Մ. Զելիքփալայի³⁰, Ս. Աթեշօղլուի³¹ աշխատությունները:

Սույն թեմայի ուսումնասիրման համար օգտակար են եղել նաև հայ հեղինակների աշխատությունները: Այս առումով հարկ է առանձնացնել Ռ. Սաֆրասոյանի³², Վ. Տեր-Մաթևոսյանի³³, Լ. Հովսեփյանի և Վ. Իվանովի³⁴, Ա. Մանվելյանի³⁵, Գ. Արշակյանի և Ա. Եղիազարյանի³⁶ աշխատությունները:

Հաշվի առնելով թեմայի ժամանակագրական շրջանակները՝ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության համատեքստում տեղի ունեցող գործընթացները լայնորեն լուսաբանվել են լրատվական դաշտում: Մասնավորապես՝

²⁴ **Aydin M.**, Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus, *Turkish Studies*, Vol. 5, Issue 2, 2004, pp. 1-22.

²⁵ **Kuchins A. C., Mankoff J., Backes O.**, Georgia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests, CSIS, Lanham, Rowman & Littlefield, 2016.

²⁶ **Nation R. C.**, Russia, the United States, and the Caucasus, Carlisle, Strategic Studies Institute, 2007.

²⁷ **Shiriyev Z., Kakachia K.**, Azerbaijan-Georgian Relations: The Foundations and Challenges of the Strategic Alliance, *SAM Review*, Special Double Issue, Volume 7-8, Baku, 2013.

²⁸ **Nurmamammadov E.**, Azerbaijan-Turkey relations through the prism of economic transactions: a view from Azerbaijan, M. Ismayilov, N. A. Graham (eds.), *Turkish-Azerbaijani Relations: One nation—two states?*, New York, Routledge, 2016, pp. 88-112.

²⁹ **Ziyadov T.**, Azerbaijan as a Regional Hub in Central Eurasia, Baku, ADA, 2012.

³⁰ **Çelikpala M.**, From a Failed State to a Weak One? Georgia and Turkish-Georgian Relations, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. XXXVI, Ankara University Press, 2005, pp. 159-199.

³¹ **Atesoglu S.**, Mediterranean Fault Line - the Future of Greece and Turkey, N. Atesoglu Guney (ed.), *Contentious Issues of Security and the Future of Turkey*, Aldershot, Ashgate, 2007, pp. 151-176.

³² **Սաֆրասոյան Ռ.**, Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. աշխարհառազմավարական զինադադար, *21-րդ դար*, թիվ 4 (10), 2005, էջ 34-46:

³³ **Ter-Matevosyan V.**, Turkish-Georgian Strategic Partnership and Armenia (Kars-Akhalkalaki Railway Project), *Բանբեր Հայագիտության*, № 3 (9), 2015, էջ 174-187:

³⁴ **Овсеян Л., Иванов В.**, Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Южного Кавказа (Азербайджан, Грузия) и Центральной Азии, Ереван, ИПИ, 2010.

³⁵ **Մանվելյան Ա.**, Էներգետիկ անվտանգությունը և աշխարհաքաղաքական մարտահրավերները Կովկաս-կասպյան տարածաշրջանում, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2015:

³⁶ **Արշակյան Գ., Եղիազարյան Ա.**, Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2014, Մաս առաջին:

օգտագործվել են Հայաստանի, Թուրքիայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի տարբեր պետական հաստատությունների պաշտոնական կայքէջերը³⁷: Օգտագործվել են, օրինակ, հայկական «Ռազմինֆո», վրացական «Սիվիլ Ջորջիա» լրատվական կայքերի, «Ազատություն» ռադիոկայանի վրացական ծառայության («Ռադիո թավիսուփլեբա»), ռուսական «Ռեգնում», ադրբեջանական «ԱՊԱ», «Թրենդ» լրատվական գործակալությունների, Ադրբեջանի պետական լրատվական գործակալության, թուրքական «Հյուրիյեթ դեյլի նյուզ», «Միլլիյեթ» օրաթերթերի կայքերի հրապարակումները³⁸:

Առանձին խնդիրների խորքային ուսումնասիրման առումով կարևոր դեր են ունեցել Վրաստանում գործող և նախկին պաշտոնատար անձանց, փորձագետների հետ մեր կողմից անցկացված կիսակառուցվածքային հարցազրույցները: Այս առումով արժեքավոր են նաև տարբեր պետությունների, միջազգային կազմակերպությունների կողմից հրապարակված զեկույցները: Դրանց շարքում կարելի է առանձնացնել Եվրոպան Ասիային կապող տրանսպորտային ենթակառուցվածքների մասին զեկույցները, որոնց հիման վրա կարելի է գնահատել Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան տրանսպորտային միջանցքի ներուժը³⁹:

Խնդրո առարկայի վերաբերյալ շահագրգիռ պետությունների բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց դիրքորոշումն ու ընկալումները վերհանելու համար

³⁷ Տե՛ս, օրինակ, ՀՀ ԱԺ պաշտոնական կայքէջը՝ <http://parliament.am/>; Թուրքիայի Հանրապետության ԱԳՆ պաշտոնական կայքէջը՝ <http://www.mfa.gov.tr/default.en.mfa>; Վրաստանի ՊՆ պաշտոնական կայքէջը՝ <https://mod.gov.ge/>; Ադրբեջանի Հանրապետության Նախագահի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://president.az>:

³⁸ Տե՛ս «Ռազմինֆո» լրատվական կայքը՝ <https://razm.info/>; «Սիվիլ Ջորջիա» լրատվական կայքը՝ <http://www.civil.ge/eng/>; «Ազատություն» ռադիոկայանի վրացական ծառայության կայքը՝ <https://www.radiotavisupleba.ge/>; «Ռեգնում» լրատվական գործակալության կայքը՝ <https://regnum.ru/>; «ԱՊԱ» լրատվական գործակալության կայքը՝ <https://apa.az/>; «Թրենդ» լրատվական գործակալության կայքը՝ <https://www.trend.az/>; Ադրբեջանի պետական լրատվական գործակալության կայքը՝ <https://azertag.az/>; «Հյուրիյեթ դեյլի նյուզ» օրաթերթի կայքը՝ <http://www.hurriyetdailynews.com/>; «Միլլիյեթ» օրաթերթի կայքը՝ <http://www.milliyet.com.tr/>:

³⁹ Տե՛ս, օրինակ, Joint Study on Developing Euro-Asia Transport Linkages, New York and Geneva, United Nations, 2008, http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/main/eatl/in_house_study.pdf (հասանելի է առ 30.08.2016թ.); **Ludvigsen J., Mata I. L.**, Potential for RETRACK expansion in Europe (Part A) and in Asia (Part B), <http://www.retrack.eu/downloadables/Deliverables/D8.3-Public-Potential%20for%20RETRACK%20expansion%20in%20Europe%20and%20in%20Asia-final-31082012.pdf> (հասանելի է առ 30.08.2016թ.); TRACECA Route Attractiveness Index - TRAX: Road Index Calculation Methodology, Transport dialogue and interoperability between the EU and its neighbouring countries and Central Asian countries, http://www.traceca-org.org/fileadmin/fm-dam/TAREP/58jh/TECHNICAL_DOCUMENTS/ROADS_Trax_methodology_ENG_01.pdf (հասանելի է առ 30.08.2016թ.):

օգտագործվել են նրանց մի շարք ելույթներ, ճեպագրույցներ, մամուլի ասուլիսներ, հարցազրույցներ⁴⁰:

Առևտրի և ներդրումների ոլորտում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությունն ուսումնասիրելիս օգտագործվել են ՄԱԿ-ի⁴¹, Եվրոստատի⁴², Վրաստանի ազգային վիճակագրական ծառայության⁴³, Ադրբեջանի պետական վիճակագրական կոմիտեի⁴⁴ և տնտեսական զարգացման նախարարության⁴⁵, Թուրքիայի կենտրոնական բանկի⁴⁶ և վիճակագրական ինստիտուտի⁴⁷ կողմից հրապարակված վիճակագրական տվյալները:

Թեմայի ժամանակագրական շրջանակները: Ատենախոսությունն ընդգրկում է 1991թ. Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանի և Վրաստանի անկախության ճանաչումից մինչև 2016թ. Վրաստանի խորհրդարանական ընտրություններն ընկած ժամանակաշրջանը: 2012-2016թթ. «Վրացական երազանք» դաշինքի իշխանության շրջանում թե՛ կառավարությունում, թե՛ խորհրդարանում լուրջ դերակատարություն ունեին դաշինքի առավել արևմտամետ կուսակցությունները, իսկ 2016թ. ընտրությունների արդյունքում միանձնյա իշխանության եկավ չափավոր արևմտամետ «Վրացական երազանք - ժողովրդավարական Վրաստան» կուսակցությունը, ինչը հանգեցրեց Վրաստանի արտաքին, այդ թվում՝ տարածաշրջանային քաղաքականությունում նկատելի փոփոխությունների:

⁴⁰ Տե՛ս, օրինակ, Речь Президента Ильхама Алиева на церемонии инаугурации - Дворец имени Гейдара Алиева, 24 октября 2008 года, <http://lib.aliyevheritage.org/ru/7871416.html> (հասանելի է առ 01.09.2017թ.); Ответы Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на вопросы журналистов в аэропорту Бина перед отбытием в турецкий город Трабзон - 29 апреля 2002 года, <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/31655198.html> (հասանելի է առ 29.08.2017թ.); ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի պատասխանները լրագրողների հարցերին Վրաստանի ԱԳ նախարար Գելա Բեժուաշվիլիի հետ համատեղ մամուլի ասուլիսի ընթացքում, <http://www.mfa.am/hy/press-conference/item/2006/01/16/vo/> (հասանելի է առ 12.01.2017թ.); Interview with Irakli Alasania: the Defense of Georgia, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 12, No. 3, 2013, pp. 13-21:

⁴¹ UN Comtrade Database, <https://comtrade.un.org/> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.).

⁴² Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat> (հասանելի է առ 30.10.2017թ.).

⁴³ საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, <http://geostat.ge/> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.).

⁴⁴ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.).

⁴⁵ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, www.economy.gov.az/ (հասանելի է առ 03.12.2017թ.).

⁴⁶ Central Bank of the Republic of Turkey, <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tcmb+en/tcmb+en> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.).

⁴⁷ Turkish Statistical Institute, <http://www.turkstat.gov.tr/Start.do> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.).

ԳԼՈՒԽ 1. ԹՈՒՐՔԻԱ-ՎՐԱՍՏԱՆ-ԱՂԻՐԵՋԱՆ ԵՌԱԿՈՂՄ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

1.1. Կասպից ծովի նավթի արտահանման խնդիրը և եռակողմ համագործակցության ձևավորումը

1990-ական թթ. սկզբներից Վրաստանը և Ադրբեջանը՝ որպես նորանկախ պետություններ, և Թուրքիան՝ որպես տարածաշրջանային կարևոր դերակատար, մեծ հետաքրքրություն դրսևորեցին միմյանց միջև հարաբերությունների հանդեպ: Թուրքիան դարձավ առաջին պետություններից մեկը, որը 1991թ. ճանաչեց Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախությունը և 1992թ. դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց նրանց հետ: Ի սկզբանե երեք պետությունների միջև հարաբերություններն աչքի էին ընկնում բարձր մակարդակի փոխայցելություններով և բազմաթիվ ոլորտներում համագործակցության հաստատմամբ ու աստիճանական զարգացմամբ: Երկկողմ հարաբերությունների զարգացմանը զուգահեռ՝ նախադրյալներ ստեղծվեցին Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև նաև եռակողմ համագործակցության հաստատման համար, որի համար հիմք ծառայեց էներգետիկ ոլորտը, մասնավորապես՝ ադրբեջանական նավթի արտահանման խնդիրը:

Ադրբեջանական նավթի նկատմամբ միջազգային մեծ հետաքրքրություն առաջացավ Ադրբեջանի անկախացումից անմիջապես հետո: Թեպետ վերջինս նավթի պաշարներով չէր կարող համեմատվել Պարսից ծոցի պետությունների հետ, այնուամենայնիվ ադրբեջանական նավթի նկատմամբ ի սկզբանե մեծ հետաքրքրություն դրսևորեցին ԱՄՆ-ն, Մեծ Բրիտանիան, Թուրքիան, Ռուսաստանը, միջազգային նավթագազային մի շարք ընկերություններ: Այդ նավթի արտահանման ուղիների հարցը և դրա շուրջ Թուրքիայի, ապա նաև ԱՄՆ-ի առանձնակի վերաբերմունքը 1990-ական թթ. սկզբներից և եթ ուրվագծեցին Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային փոխգործակցության նոր ձևաչափի՝ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության ձևավորման հեռանկարները:

Դառնալով կարևոր դերակատար Հարավային Կովկասում՝ 1992թ.-ից սկսած Թուրքիան ակտիվացրեց իր տարածաշրջանային քաղաքականության էներգետիկ

բաղադրիչը: 1992թ. հունիսին Թբիլիսիում Վրաստանի ղեկավար Էդուարդ Շևարդնաძესի հետ հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը բարձրաձայնեց Կասպից ծովի էներգակիրների նկատմամբ Թուրքիայի հետաքրքրության մասին և ընդգծեց, որ Թուրքիան ցանկանում է նավթը ներկրել հենց Վրաստանի և Ադրբեջանի տարածքով⁴⁸: Նույն թվականին Թուրքիայի և Ադրբեջանի նախագահներ Թուրգուֆ Օզալն ու Աբուլֆազ Էլչիբեյը հանդես եկան առաջարկով՝ կառուցելու ԲԹՋ նավթամուղը⁴⁹: Այսինքն պաշտոնական շփումների առաջին շրջանում, երբ դեռևս ընթանում էր ընդհանուր շահերի հստակեցման և ըստ այդմ՝ երկկողմ հարաբերությունների զարգացման հիմնական ոլորտների փոխհամաձայնեցման գործընթաց, նավթային խնդիրներն արդեն իսկ դարձել էին երեք պետությունների միջև հարաբերությունների կարևոր բաղադրիչ:

Այն, որ Թուրքիան այս հարցը Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ սկսեց քննարկել այն ժամանակ, երբ վերջիններս դեռևս գտնվում էին պատերազմական և քաղաքականապես անկայուն իրավիճակում, խոսում էր Թուրքիայի համար ԲԹՋ նավթամուղի առանցքային նշանակության մասին: Օրինակ՝ 1993թ. մարտի 9-ին Թուրքիան և Ադրբեջանը ստորագրեցին ԲԹՋ նավթամուղի մասին առաջին փաստաթուղթը, իսկ 1994թ. հունվարի 13-ի թուրք-վրացական փոխըմբռնման հուշագիրը արձանագրել էր, որ Ադրբեջանից և Կենտրոնական Ասիայից նավթն ու գազը Թուրքիայի և Վրաստանի տարածքով միջազգային շուկա արտահանելու հարցում երկու կողմերի միջև արդեն առկա էր սկզբունքային համաձայնություն⁵⁰: Մի քանի ամիս անց՝ 1994թ. հուլիսի 14-ին, Թուրքիայում Վրաստանի դեսպան Նոդար Կոմախիձեի հետ հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի ԱԳՆ-ի տնտեսական վարչության ղեկավար Յաշար Յաքըշը հայտարարեց, որ ԲԹՋ նախագիծը ադրբեջանական նավթի արտահանման ամենահարմար տարբերակն է⁵¹:

⁴⁸ **Բաթթոյան Գ.**, ნაცნობ ქიმიკატთა ფერხული, თბილისი, “ინტელექტი”, 2016, გვ. 19-20.

⁴⁹ **Ibrahimov R.**, Azerbaijan's Energy History and Policy..., p. 36.

⁵⁰ **Gordadze T.**, Georgian-Russian Relations in the 1990s, S. E. Corneli, F. Starr (eds.), *The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia*, Armonk, M.E. Sharpe, 2009, p. 40; სუიჯა, ფონდი 1206, აღწერა 6, საქმე 14, ფურცელი 38.

⁵¹ სუიჯა, ფონდი 1206, აღწერა 6, საქმე 14, ფურცელი 58.

Կարելի է ասել, որ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ձևավորվել էր որոշակի կոնսենսուս, որը կարևոր նախապայման էր ԲԹՁ նավթամուղի կյանքի կոչման համար: Էներգետիկ աշխարհաքաղաքականության առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ այստեղ հիմնական դերակատարները ոչ միայն պետություններն են, այլև նավթագազային ընկերությունները, և այս առումով բացառություն չէին կազմում նաև կասպյան էներգետիկ խնդիրները: Ավելին՝ ԲԹՁ նավթամուղի պարագայում նավթագազային ընկերությունների շահերը բախվեցին պետությունների շահերի հետ: Խնդիրն այն էր, որ մինչև խողովակաշարերի վերաբերյալ վերջնական որոշման ընդունումը շրջանառվում էին ադրբեջանական նավթի արտահանման ուղիների մի քանի տարբերակներ, հետևաբար շահագրգիռ պետությունները պետք է համագործակցաբար ակտիվ գործունեություն ծավալեին ԲԹՁ նախագծին սատարելու համար:

Այս առումով կարևոր է նախ և առաջ դիտարկել ադրբեջանական «վաղ նավթի» արտահանման խնդիրը և դրա առնչությունը Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության ձևավորման հետ: Վերոնշյալ պետությունների համար առաջնային խնդիր էր հասնել նրան, որ Ադրբեջանի միջազգային օպերացիոն ընկերությունը (ԱՄՕԸ) «վաղ նավթի» արտահանման համար ընտրի Բաքու-Սուփսա նավթամուղը: 1995թ. մարտին Ն. Կոմախիձեն Վրաստանի արտգործնախարար Ալեքսանդրե Չիկվաիձեին ուղղված հաղորդագրությունում կոչ էր անում կազմել փաստաթուղթ՝ Վրաստանի տարածքով նավթի տարանցման քաղաքական և տնտեսական առավելությունների հիմնավորմամբ և այդ հարցում արագացնել ԱՄՕԸ-ի հետ բանակցությունները⁵²:

Թուրքիայի ներգրավվածությունը «վաղ նավթի» փոխադրման հարցում դրսևորվեց մի քանի ձևով: Նախ Թուրքիան փորձեց նախաձեռնողականություն ցուցաբերել և տարածաշրջանի էներգետիկ հարցերում դառնալ ծանրակշիռ դերակատար: 1995թ. հուլիսի 24-ին Թուրքիայի վարչապետի խորհրդական Էմրե Գյոնենսայը հանդես եկավ առաջարկությամբ՝ ամերիկյան, ռուսական, վրացական, ադրբեջանական ընկերությունների մասնակցությամբ ստեղծելու միջազգային

⁵² სუიკა, ფონდი 1206, აღწერა 2, საქმე 1702, ფურცელი 37, 38.

ընկերություն նավթի փոխադրման համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների կառուցման նպատակով, որը պետք է կարևոր դեր խաղար Բաքու-Սուփսա նավթամուղի համար⁵³: Ըստ էության՝ Թուրքիան ցանկանում էր ստեղծել մի հարթակ, որը կհամակարգեր ադրբեջանական նավթի արտահանմամբ հետաքրքրված պետությունների քայլերը և կարագացներ Թուրքիայի համար ձեռնտու տարբերակի կենսագործումը: Ուշագրավ է, որ Թուրքիայում Վրաստանի դեսպանությունը 1995թ. իրականացրած իր գործունեության մասին զեկույցում շեշտել էր, որ Թուրքիան վճռորոշ դեր է խաղացել «վաղ նավթի» արտահանման համար Բաքու-Սուփսա նավթամուղի ընտրության հարցում⁵⁴, որի մասին ԱՄՕԸ-ն համապատասխան որոշում կայացրեց 1995թ. հոկտեմբերին 9-ին⁵⁵:

Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է հստակ ընդգծել, որ Թուրքիան աջակցում էր Բաքու-Սուփսա նավթամուղին միայն այնքանով, որքանով այն նախատեսված էր նավթի ավելի փոքր ծավալներ փոխադրելու համար: Ն. Կոմախիձեի 1995թ. սեպտեմբերի հաղորդագրությունից կարելի է եզրակացնել, որ Թուրքիան «հիմնական նավթի» արտահանման համար կողմ էր ոչ թե Բաքու-Սուփսա, այլ ԲԹՁ նավթամուղին⁵⁶: Դա կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ առաջին նավթամուղը շրջանցում էր Թուրքիայի տարածքը և «հիմնական նավթի» համար խողովակաշար դառնալու դեպքում Թուրքիային կգրկեր քաղաքական և տնտեսական դիվիդենդներից: Մասնավորապես՝ Թուրքիան կկորցներ հնարավորությունը՝ առանցքային դեր խաղալու տարածաշրջանային էներգետիկ աշխարհաքաղաքականությունում և նավթի տարանցման դիմաց ստանալու կայուն եկամուտներ:

Ըստ այդմ՝ Թուրքիան ԱՄՕԸ-ին առաջարկեց արտոնյալ պայմաններով վարկավորել Բաքու-Սուփսա նավթամուղի ընդլայնումը պայմանով, որ ա) նավթամուղի կոնսորցիումի բաժնեմասերի 51%-ը պետք է պատկանի Թուրքիային, բ) ԲԹՁ նավթամուղը պետք է ճանաչվի որպես հիմնական արտահանման նավթամուղ, և գ)

⁵³ Նյուցա, ֆոն Դո 1206, ձևեր 2, թիվ 1703, ֆուրցել 43-44.

⁵⁴ Նյուցա, ֆոն Դո 1206, ձևեր 6, թիվ 24, ֆուրցել 9.

⁵⁵ Արշակյան Գ., Նիկոլայան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 86:

⁵⁶ Նյուցա, ֆոն Դո 1206, ձևեր 2, թիվ 1703, ֆուրցել 75-76.

Բաքու-Սուփսա նավթամուղի տարողունակությունը չպետք է գերազանցի տարեկան 6 միլիონ տոննան⁵⁷: Թուրքիան, ըստ էության, ցանկանում էր վերահսկողություն հաստատել Բաքու-Սուփսա նավթամուղի վրա և նվազեցնել վերջինիս մրցունակությունը ԲԹՋ նավթամուղի համեմատությամբ, ինչը, բնականաբար, մերժվեց ԱՄՕԸ-ի կողմից:

Վրաստանի տարածքով «վաղ նավթի» փոխադրման ուղղությամբ որոշ քայլերի գնացին նաև Վրաստանը և Ադրբեջանը: 1995թ. հուլիսի 12-ին ԱՄՕԸ-ի և Ադրբեջանի պետական նավթային ընկերության (ՍՈԿԱՐ) նախագահներ Թիերի Ադամսի և Նաթիգ Ալիևի հետ հանդիպման ժամանակ Վրաստանի փոխվարչապետներ Զուրաբ Կերվալիշվիլին և Թեյմուրազ Բասիլիան «վաղ նավթի» արտահանման երկու տարբերակներ առաջարկեցին և երաշխավորեցին ապահովել նավթի անվտանգ և անխափան տարանցումը⁵⁸: Նախագծին իր հերթին քաղաքական աջակցություն հայտնեց նաև Ադրբեջանը՝ ի դեմս արտգործնախարար Հասան Հասանովի⁵⁹:

Զնայած «վաղ նավթի» արտահանման հարցի համեմատաբար հեշտ լուծմանը՝ խնդիրն էլ ավելի էր բարդանում հիմնական նավթամուղի ընտրության պարագայում, քանզի ԲԹՋ նավթամուղի նախագիծը լուրջ դիմադրության հանդիպեց ԱՄՕԸ-ի կողմից: Հետևաբար Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը նախ և առաջ ակտիվացրին միմյանց միջև համագործակցությունը և քայլեր ձեռնարկեցին միջազգային ասպարեզում ԲԹՋ նախագծի աջակցման և կյանքի կոչման ուղղությամբ: 1996թ. ապրիլի 4-ին ստորագրվեց թուրք-վրացական արձանագրություն, որը նախատեսում էր խողովակաշարերի կառուցման հարցում համագործակցությունը համակարգելու նպատակով ստեղծել առանձին աշխատանքային խումբ, իսկ 1997թ. հուլիսի 14-ին նախագահներ Էդուարդ Շևարդնաձեն և Սուլեյման Դեմիրելը ստորագրեցին համագործակցության խորացման մասին հռչակագիր, որն ընդգծեց կողմերի աջակցությունը ԲԹՋ նավթամուղին⁶⁰: Ադրբեջանում Վրաստանի

⁵⁷ Babali T., նշվ. աշխ., էջ 36:

⁵⁸ Տւիցա, ֆոնդի 1206, აღწერა 6, საქმე 28, აზერბაიჯანის რესპუბლიკაში საქართველოს საელჩოს 1995 წლის ანგარიში, გვ. 32.

⁵⁹ Տւიցა, ֆոնդი 1206, აღწერა 2, საქმე 1703, ფურცელი 47.

⁶⁰ Տւიցა, ֆոնդი 1206, აღწერა 6, საქმე 49, ფურცელი 52-53; Տւიցა, ֆոնդი 1206, აღწერა 2, საქმე 1986 - დեკლარაცია საქართველოსა და თურქეთის რესპუბლიკას შორის თანამშრომლობის გაღრმავების შესახებ.

դեսպանությունն իր 1996թ. և 1998թ. զեկույցներում նշում էր, որ կասպյան նավթին առնչվող հարցերով դեսպանությունը ակտիվ կապեր էր հաստատել և խորհրդակցում էր մի շարք պետությունների ներկայացուցիչների հետ⁶¹:

Չնայած Բաքու-Սուփսա նավթամուղի առկայությանը՝ Վրաստանը չկորցրեց հետաքրքրությունը ԲԹՋ նավթամուղի նկատմամբ և շարունակեց այդ ուղղությամբ ակտիվ գործունեություն ծավալել: Նավթային դիվանագիտության հանդեպ Վրաստանի հետաքրքրության մեկ այլ դրսևորում էր այն, որ 1995թ. նոյեմբերի 11-ին ստեղծված Վրաստանի նավթի միջազգային կորպորացիայի նախագահ էր նշանակվել Ադրբեջանում Վրաստանի դեսպան Գիորգի Ճանտուրիան⁶²:

ԲԹՋ նավթամուղի հարցում Թուրքիան փորձեց մեծացնել ճնշումը ԱՄՕԸ-ի վրա և նույնիսկ սպառնալ անցնելու կտրուկ գործողությունների: 1998թ. հոկտեմբերի 24-ին Թուրքիայի արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմը հայտարարեց, որ բնապահպանական նկատառումներից ելնելով՝ Թուրքիան սահմանափակումներ է մտցնելու Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցներով նավթի փոխադրումներում⁶³:

ԲԹՋ նավթամուղի կառուցման՝ որպես Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համար ընդհանուր նպատակի սահմանումը, ի վերջո, հասունացրեց եռակողմ համագործակցության հաստատման անհրաժեշտությունը: 1998թ. ապրիլի 26-ին Տրապիզոնում երեք պետությունների նախագահներ Ս. Դեմիրելը, Է. Շևարդնաձեն և Հեյդար Ալիևը ստորագրեցին համատեղ հայտարարություն՝ ստանձնելով վերոնշյալ նախագծի իրագործման համար կոնկրետ քայլեր ձեռնարկելու հանձնառություն⁶⁴: Նախագծի հանդեպ քաղաքական աջակցության մակարդակը բարձրացնելու և էներգետիկ համագործակցության հիմքերն ամրապնդելու նպատակով նշված պետությունների և կենտրոնասիական որոշ պետությունների միջև ստորագրվեցին մի

⁶¹ Տւլւցա, ցոնժւո 1206, աճւէրա 6, Տալմէ 100 - աՅերժաւլճանւո ղէՏճւՅժլւկաճւո ՏալարտւէլոՏ ՏաւլոհոՏ 1996 ՎլոՏ աճարւոճւ, Վոցնո 2, ճՅ. 94; Տւլւցա, ցոնժւո 1206, աճւէրա 2, Տալմէ 2284 - աՅերժաւլճանւո ղէՏճւՅժլւկաճւո ՏալարտւէլոՏ ՏաւլոհոՏ 1998 ՎլոՏ աճարւոճւ, Վոցնո 1, ճՅ. 113.

⁶² Տւլւցա, ցոնժւո 1206, աճւէրա 6, Տալմէ 28 - աՅերժաւլճանւո ղէՏճւՅժլւկաճւո ՏալարտւէլոՏ ՏաւլոհոՏ 1995 ՎլոՏ աճարւոճւ, ճՅ. 54.

⁶³ Dışışleri Güncesı, Ekım 1998, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/hk/98/10.html> (հասանելւ է առ 19.05.2017թ.).

⁶⁴ Joint statement of the Presidents of Azerbaijan, Georgia and Turkey issued at Trabzon, Turkey, on 26 April 1998, p. 2, http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/46464/A_52_908%3BS_1998_406-EN.pdf?sequence=21&isAllowed=y (հասանելւ է առ 30.10.2017թ.).

քանի փաստաթղթեր: Մասնավորապես՝ 1998թ. մարտի 2-ին Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը Ղազախստանի և Թուրքմենստանի, հոկտեմբերի 29-ին՝ Ղազախստանի և Ուզբեկստանի հետ ստորագրեցին համատեղ կոմյունիկե և հռչակագիր, որոնց միջոցով պետությունները հայտնեցին իրենց աջակցությունը ԲԹՋ նախագծին⁶⁵:

Այսպիսով, աստիճանաբար սկսեց ձևավորվել Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ էներգետիկ համագործակցություն, որն ի սկզբանե բախվեց ԱՄՕԸ-ի կազմի մեջ մտնող ընկերությունների շահերի հետ: Ադրբեջանում Վրաստանի դեսպանության 1996թ. զեկույցի համաձայն՝ նախագծի կենսագործման համար խոչընդոտներ էին դիտարկվում նախագծի ծախսատարությունը, Ռուսաստանի բացասական դիրքորոշումը, կառուցվելիք նավթամուղի՝ Արցախի տարածքին աշխարհագրորեն մոտ լինելը⁶⁶: Վերջնական որոշման ընդունումը բարդացավ 1998թ., երբ նավթի մեկ բարելի գինը իջավ մինչև 10 ԱՄՆ դոլարի, և ԲԹՋ նավթամուղի եկամտաբերության հանդեպ կասկածները էլ ավելի խորացան: Բացի այդ՝ Թուրքիայի տարածք ադրբեջանական նավթի փոխադրման համար հավանական տարբերակ էր համարվում ոչ միայն Վրաստանի, այլև Հայաստանի և Իրանի տարածքը⁶⁷:

Ստեղծված իրավիճակի հանգուցալուծումը և Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության էությունը հասկանալու նպատակով անհրաժեշտ է անդրադառնալ Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի էներգետիկ քաղաքականությանը: Կասպյան էներգետիկ խնդիրների վերաբերյալ ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը հստակ ուրվագծվեց Բիլ Բլինթոնի նախագահության (1993-2001թթ.) առաջին շրջանում: Դեռևս 1995թ. հոկտեմբերին Բաքու էր այցելել ազգային անվտանգության հարցերով ԱՄՆ նախագահի նախկին խորհրդական Զբիգնև Բժեզինսկին և հայտնել ԱՄՆ-ի աջակցությունը Բաքու-Սուփսա նախագծին⁶⁸:

⁶⁵ Joint Communique on the oil and Gas Resources of the Caspian Sea Basin March 2, 1998, http://www.mfa.gov.tr/joint-communique-on-the-oil-and-gas-resources-of-the-caspian-sea-basin__br_march-2_1998.en.mfa (հասանելի է առ 20.05.2017թ.); The Ankara Declaration, October 29, 1998, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/hk/98/10.html> (հասանելի է առ 20.05.2017թ.).

⁶⁶ Տշուց, ֆոնդ 1206, ձևաթու 2, թիվ 2042 - Ֆեդերալիզմի և Դեմոկրատիայի ծրագրի 1995 թվականի ձևաթու, թ. 77.

⁶⁷ Տշուց, ֆոնդ 1206, ձևաթու 2, թիվ 1630, ֆուրցե 58.

⁶⁸ **Ibrahimov R.**, U.S.-Azerbaijan Relations: a View from Baku, Rethink Paper 17, Rethink Institute, 2014, p. 8.

1995թ. ԱՄՆ-ում ստեղծվեց կասայան էներգետիկ հարցերով միջգերատեսչական խումբ, որի կազմի մեջ մտան պետքարտուղարության, էներգետիկայի, կոմերցիայի քարտուղարությունների, ԱՄՆ Միջազգային զարգացման գործակալության (USAID), Կենտրոնական հետախուզական վարչության ներկայացուցիչները: Հետագայում այդ խմբի նախագահությունը ստանձնեց Ռիչարդ Մորնինգսթարը, ում Բ. Քլինթոնը 1998թ. հուլիսին նշանակել էր կասայան ավագանի էներգետիկ դիվանագիտության հարցերով նախագահի և պետքարտուղարի հատուկ խորհրդականի պաշտոնում⁶⁹:

Ըստ էության՝ ստեղծվեց հատուկ մարմին, որը պետք է համակարգեր նշված խնդրի շուրջ հնարավոր բոլոր շահագրգիռ պետական հաստատությունների գործողությունները, ինչը խոսում էր կասայան էներգետիկ խնդիրների հանդեպ Բ. Քլինթոնի վարչակարգի մեծ հետաքրքրության մասին: Միջգերատեսչական խմբի կատարած հետազոտության արդյունքում առանձնացվեցին տարածաշրջանում ԱՄՆ էներգետիկ քաղաքականության հետևյալ նպատակները՝ Կասպից տարածաշրջանի պետությունների անկախության և արևմտամետ կողմնորոշման ամրապնդում և Թուրքիայի գլխավորությամբ տարածաշրջանային համագործակցության ստեղծում, էներգակիրների արտահանման ուղիների դիվերսիֆիկացում և Պարսից ծոցի նավթի պաշարներից կախվածության թուլացում, տարածաշրջանային տնտեսական նախագծերից Իրանի մեկուսացում⁷⁰:

Կասայան էներգակիրներով պայմանավորված՝ Հարավային Կովկասը աստիճանաբար սկսեց մեծ դեր խաղալ ԱՄՆ-ի նավթային դիվանագիտությունում և ի վերջո 1997թ. ճանաչվեց որպես ԱՄՆ-ի համար «ռազմավարական առումով կենսական տարածաշրջան»⁷¹: ԲԹԶ նավթամուղը դարձավ այն նախագիծը, որը համապատասխանում էր վերը թվարկված բոլոր նպատակներին և որի միջոցով ԱՄՆ-ի ազդեցությունը Հարավային Կովկասում սկսեց աճել:

Ընդ որում՝ վերոնշյալը հստակ երևում է նաև ԱՄՆ-ի 1990-ական թթ. ընդունված հայեցակարգային փաստաթղթերում: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ի 1993թ. ազգային

⁶⁹ Joseph J., նշվ. աշխ., էջ 10, 14-15:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 10-11:

⁷¹ Nation R. C., նշվ. աշխ., էջ 10:

անվտանգության ռազմավարությունում գրեթե չկա անդրադարձ տարածաշրջանի նավթագազային խնդիրներին, իսկ Բ. Քլինթոնի վարչակարգի ընդունած առաջին ռազմավարությունում (1994թ.), թեպետ չի խոսվում Կասպից ծովի էներգակիրների կարևորության մասին, այնուամենայնիվ շեշտվում է Պարսից ծոցի ռեսուրսների կախվածության թուլացման և այլընտրանքային աղբյուրների զարգացման անհրաժեշտությունը⁷²: Միջգերատեսչական խմբի ստեղծումից և կասպյան էներգետիկ խնդիրներում ԱՄՆ-ի ներգրավումից հետո համապատասխան փոփոխությունների ենթարկվեցին նաև ԱՄՆ-ի հայեցակարգային փաստաթղթերը: Այսպես՝ 1997թ. ազգային անվտանգության ռազմավարությունն արդեն ընդգծեց կասպյան նավթի արտահանման հարցում կովկասյան տարածաշրջանի նշանակությունը, իսկ 2000թ. ռազմավարությունը առանձնահատուկ շեշտեց ԲԹՋ նավթամուղի դերը⁷³:

Ինչպես Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեյջանը, այնպես էլ ԱՄՆ-ն բախվեց այն փակուղային իրավիճակի հետ, որ առաջացել էր ադրբեյջանական «հիմնական նավթի» արտահանման հարցում ԱՄՕԸ-ի դիրքորոշման պատճառով: Խնդրի լուծման նպատակով ԱՄՆ-ն նախ ուղղակիորեն բանակցությունների մեջ մտավ ԱՄՕԸ-ի կազմի մեջ մտնող ամերիկյան ընկերությունների հետ, որոնք նույնպես դեմ էին ԲԹՋ նավթամուղի նախագծին: 1997թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ Սենատի արտաքին հարաբերությունների ենթակոմիտեի նիստին ամերիկյան «Ամոկո» ընկերության նախագահ Չարլզ Փիթմանը հայտարարեց, որ ԲԹՋ նավթամուղը ոչ մրցակցային նախագիծ է, և ԱՄՆ-ն պետք է քայլեր ձեռնարկի այն տնտեսապես շահութաբեր դարձնելու համար: Նույն ամսում Ռ. Մորնինգսթարը և ազգային անվտանգության հարցերով խորհրդականի տեղակալ Ջեյմս Սթեյնբերգը Վաշինգտոնում հանդիպում ունեցան ԱՄՕԸ-ի ամերիկյան ընկերությունների ներկայացուցիչների հետ, սակայն երկու հանդիպումներն էլ արդյունք չունեցան⁷⁴: Այդ ընկերությունները սկզբունքորեն դեմ չէին ԲԹՋ նավթամուղի կառուցմանը, սակայն գլխավոր խնդիրն այն էր, որ ԱՄՆ-ի

⁷² A National Security Strategy of Engagement and Enlargement, White House, 1994, p. 17, <http://nssarchive.us/NSSR/1994.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

⁷³ A National Security Strategy for A New Century, White House, 1997, pp. 21, 27, <http://nssarchive.us/NSSR/1997.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.); A National Security Strategy for a New Century, White House, 1999, pp. 33-34, <http://nssarchive.us/NSSR/2000.pdf> (հասանելի է առ 13.11.2017թ.).

⁷⁴ Joseph J., նշվ. աշխ., էջ 26-27:

պետական սեկտորը առաջնային էր համարում նախագծի քաղաքական, իսկ մասնավոր սեկտորը՝ տնտեսական նպատակահարմարությունը:

Երկրորդ՝ ԱՄՆ-ն ԲԹՋ նախագծի աջակցման հարցում ներգրավեց պետական ֆինանսական կառույցներին և նախագծին ցույց տվեց ոչ միայն քաղաքական, այլև ֆինանսական օժանդակություն: 1999թ. Անկարայում ԱՄՆ Արտահանման-ներմուծման բանկի, Առևտրի և զարգացման գործակալության (TDA) և Օտարերկրյա մասնավոր ներդրումների կորպորացիայի (OPIC) մասնակցությամբ ստեղծվեց Կասպյան ֆինանսական կենտրոնը, որը նպատակ ուներ աջակցել տարածաշրջանում խողովակաշարերի և այլ ենթակառուցվածքների ոլորտում ներդրումների ներգրավմանը⁷⁵: Կենտրոնի տեղակայման վայրը հաշվի առնելով՝ կարելի է ասել, որ ԱՄՆ-ն տարածաշրջանում ստեղծեց յուրատեսակ ներկայացուցչություն, որը խողովակաշարի ընտրության վերաբերյալ բանակցություններում ԱՄՆ-ի ներգրավվածության մեծացման և շահագրգիռ կողմերի հետ կապերի ինտենսիվացման միջոցով պետք է նպաստեր ԲԹՋ նավթամուղի հարցում առաջընթացի արձանագրմանը:

Երրորդ՝ ԱՄՆ-ն բանակցություններ սկսեց Թուրքիայի հետ ԲԹՋ նախագծի ծախսերի կրճատման և եկամտաբերության բարձրացման նպատակով: Մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ն առաջարկեց Թուրքիային նվազեցնել նավթի տարանցման սակագինը և ստանձնել ԲԹՋ նավթամուղի թուրքական հատվածի կառուցման ֆինանսավորումը, ինչին և Թուրքիան, ի վերջո, համաձայնեց⁷⁶: Նավթամուղի մեծ մասը անցնելու էր Թուրքիայի տարածքով, հետևաբար վերջինիս կողմից զիջումների գնալը էապես թեթևացրեց նախագծի ֆինանսական բեռը:

Չորրորդ՝ ԱՄՆ-ն քաղաքական մեծ աջակցություն հայտնեց նաև քննարկվող հարցի շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի գործունեությանը: Օրինակ՝ 1998թ. հոկտեմբերի 29-ին վերը նշված Անկարայի հռչակագրի ստորագրմանը ներկա էր ԱՄՆ-ի էներգետիկայի քարտուղար Բիլ Ռիչարդսոնը: Ներկայացվածության նման

⁷⁵ Company Overview of Caspian Finance Center, <https://www.bloomberg.com/research/stocks/private/snapshot.asp?privcapId=12721470> (հասանելի է առ 26.05.2017թ.).

⁷⁶ Joseph J., նշվ. աշխ., էջ 20-21; Muttitt G., Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 75:

բարձր մակարդակը պահպանվեց նաև Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության համար կարևոր այլ փաստաթղթերի ստորագրման ժամանակ:

Ի վերջո, 1999թ. աշնանը Ադրբեջանի նավթարդյունաբերության ամենակարևոր դերակատարներից մեկը՝ ԲՓ-ն հետագայում փոխադրվող նավթի ծավալների ընդլայնման պայմանով համաձայնեց ԲԹՋ նավթամուղի կառուցմանը, և նոյեմբերի 18-ին Ստամբուլում Բ. Քլինթոնի ներկայությամբ Հ. Ալիևը, Է. Շևարդնաձեն և Թուրքիայի նախագահ Ահմեթ Նեջդետ Սեզերը ստորագրեցին համաձայնագիր ԲԹՋ նավթամուղով նավթի փոխադրման մասին⁷⁷: Այս փաստաթուղթը երեք պետությունների միջև եռակողմ մակարդակով ստորագրված առաջին միջկառավարական համաձայնագիրն էր և այդ փաստի ուժով դարձավ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության հիմնաքարը:

Համաձայնագիրը մի քանի տարի շարունակ ԱՄՆ-ի ակտիվ ներգրավմամբ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետևողական քաղաքականության արդյունքների իրավաբանական ձևակերպումն էր: Այն հնարավոր դարձրեց Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության առաջին հենասյան՝ ԲԹՋ նավթամուղի կառուցումը, որին հետևեց համատեղ այլ նախագծերի նախաձեռնումը:

Այս համաձայնագրի տրամաբանական շարունակությունը դարձավ ԲԹՋ կոնսորցիումի ստեղծումը, որի բաժնետերեր դարձան նաև ՍՈԿԱՐ-ը, թուրքական նավթային կորպորացիան (ԹՓԱՕ) և ամերիկյան «Շևրոն» ընկերությունը⁷⁸: 2005թ. մայիսի 25-ին տեղի ունեցավ ԲԹՋ նավթամուղի ադրբեջանական հատվածի գործարկման պաշտոնական արարողությունը, որին մասնակցում էին Ա. Ն. Սեզերը, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Ղազախստանի նախագահներ Իլիամ Ալիևը, Միխեիլ Սաակաշվիլին և Նուրսուլթան Նազարբաևը, ԱՄՆ-ի էներգետիկայի քարտուղար Սամուել Բոդմանը⁷⁹:

⁷⁷ **Muttitt G., Marriott J.**, նշվ. աշխ., էջ 37: Պայմանագրի տեքստը տե՛ս Agreement Among The Azerbaijan Republic, Georgia and The Republic of Turkey Relating to the Transportation of Petroleum Via the Territories of The Azerbaijan Republic, Georgia and The Republic of Turkey Through the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Export Pipeline, Istanbul, 18.11.1999, http://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt4_agmt4.pdf (հասանելի է առ 28.05.2017թ.):

⁷⁸ **დამოუკიდებელი საქართველოს ენერგეტიკა 1991-2016**, თბილისი, საქართველოს ენერგეტიკის სამინისტრო, 2016, გვ. 18.

⁷⁹ **Մանվելյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 142-143:

ԲԹՁ նավթամուղի հանդեպ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին նաև Ղազախստանը և Թուրքմենստանը: Դեռևս 1994թ. հոկտեմբերի 19-ին Ստամբուլում թյուրքալեզու պետությունների ղեկավարների ստորագրած հռչակագրում պետությունները ողջունել էին Թուրքիայի տարածքով դեպի Միջերկրական ծով և Եվրոպա նավթամուղերի և գազամուղերի անցկացման գաղափարը⁸⁰: Այս հեռանկարը կարևոր էր հատկապես այն պատճառով, որ Ղազախստանը նավթի պաշարներով մի քանի անգամ գերազանցում էր Ադրբեջանին, և ղազախական նավթի արտահանումը ԲԹՁ նավթամուղով էականորեն կբարձրացներ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության կենսունակությունը և ռազմավարական նշանակությունը էներգետիկ աշխարհաքաղաքականությունում:

Հարկ է նկատել, որ ղազախական նավթի արտահանումը նախապատրաստելու ուղղությամբ որոշակի քայլեր են կատարել նաև Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը: Նախքան ԲԹՁ նավթամուղի գործարկումը՝ 2001թ. փետրվարի 28-ից մարտի 1-ը, նշված պետությունների, ԱՄՆ-ի և Ղազախստանի ներկայացուցիչները ստորագրել էին փոխըմբռնման հուշագիր Ակտաու-Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթի փոխադրման համակարգի մասին⁸¹: Այս փաստաթղթով հարցը սկսեց դիտարկվել ոչ միայն զուտ Ադրբեջան-Ղազախստան հարաբերությունների հարթությունում, այլև բազմակողմ բանակցությունների շրջանակներում, որտեղ հավասարապես կարևորվում էր և՛ Ադրբեջանի, և՛ Վրաստանի, և՛ Թուրքիայի դերը:

Ղազախական նավթը ԲԹՁ նավթամուղով արտահանվեց միայն 2008-2011թթ.⁸²: Թեև այդ նավթի փոխադրումը ԲԹՁ նավթամուղով մեծապես կարող է բարձրացնել վերջինիս եկամտաբերությունը և Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության տարանցիկ նշանակությունը՝ Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի չկարգավորված լինելը և Ադրբեջան-Ղազախստան տարաձայնությունները առկախեցին ղազախական նավթի արտահանման հարցը: Չնայած պարբերաբար հնչող երկուստեք պատրաստակամությանը՝ համագործակցելու անդրկասպյան նավթամուղի կառուցման հարցում՝ Ադրբեջանը օգտագործում է

⁸⁰ სუიცა, გონდო 1206, აღწერა 2, საქმე 1630, ფურცელი 12.

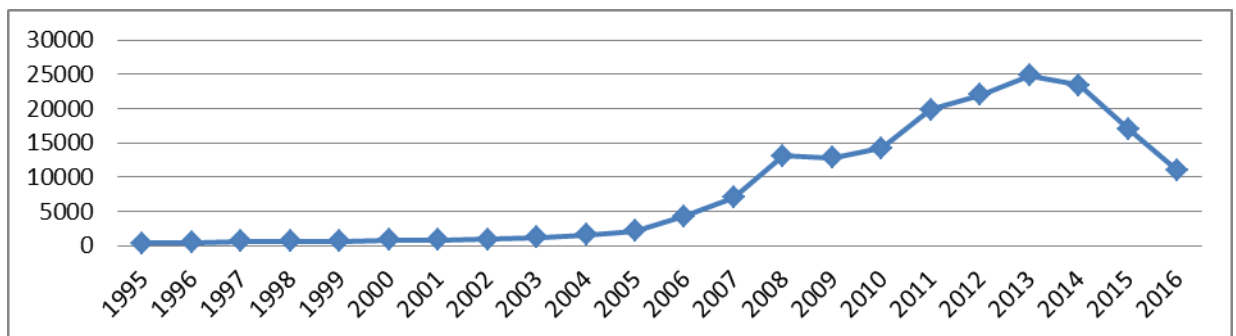
⁸¹ Dışişleri Güncesi, Mart 2001, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/hk/01/3/01.htm> (հասանելի է առ 04.03.2017թ.).

⁸² Ibrahimov R., Azerbaijan's Energy History and Policy..., p. 37.

Ռուսաստանից նավթի արտահանման համար Ղազախստանի կախվածությունը՝ վերջինիս համար սահմանելով տարանցման բարձր սակագներ, ինչը Ֆ. Գուլիևը և Ն. Ախրարխոջանան բնորոշել են որպես «սակագների ճակատամարտ»⁸³:

ԲԹՋ նավթամուղը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համար ունեցավ տնտեսական և քաղաքական կարևոր նշանակություն: Նավթի տարանցման դիմաց Վրաստանի եկամուտները հաշվվում են տարեկան մոտ 50 միլիոն, Թուրքիայինը՝ մոտ 140-300 միլիոն ԱՄՆ դոլար⁸⁴: Դրանք համեմատաբար ավելի մեծ նշանակություն ունեն Վրաստանի համար, որը, ի տարբերություն Թուրքիայի, ունի փոքր տնտեսություն:

Գծապատկեր 1. Ադրբեջանի պետությունների եկամուտները 1995-2016թթ. (միլիոն ԱՄՆ դոլար)⁸⁵

Եկամտաբերության տեսանկյունից ԲԹՋ նավթամուղը կենսական նշանակություն ունեցավ Ադրբեջանի համար: Ինչպես երևում է Գծապատկեր 1-ից, Ադրբեջանի պետությունների եկամուտներում կտրուկ աճ է նկատվել 2006-2007թթ.-ից սկսած, երբ ամբողջությամբ գործարկվեցին ԲԹՋ նավթամուղը և ԲԹԷ գազամուղը: Դրան զուգահեռ՝ 1990-ական թթ. երկրորդ կեսի գնանկման հետ համեմատ 2000-ական թթ. մի քանի անգամ աճեցին նավթի գները, ինչն էլ ավելի մեծացրեց Ադրբեջանի եկամուտները:

Քաղաքական առումով ԲԹՋ նավթամուղը հանգեցրեց Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի փոխկախվածության ուժեղացման: Վերջիններս

⁸³ **Guliyev F., Akhrarkhodjaeva N.**, Transportation of Kazakhstani Oil via the Caspian Sea: Arrangements, Actors and Interests, Bremen, Jacobs University, 2008, pp. 16-17, <https://ssrn.com/abstract=1306023> (հասանելի է առ 23.10.2017թ.).

⁸⁴ **Kuchins A. C., Mankoff J., Backes O.**, նշվ. աշխ., էջ 27; **Baran Z.**, նշվ. աշխ., էջ 108:

⁸⁵ Գծապատկերներ 1, 5 և 6-ում բերվող վիճակագրությունը ներկայացվում է Ադրբեջանի պետական վիճակագրական կոմիտեի տվյալների հիման վրա, տե՛ս Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.):

պատասխանատվություն ստանձնեցին այդ նավթամուղի անվտանգության և անխափան աշխատանքի համար, իսկ այդ խնդրի կատարումը պահանջում էր համապատասխան միջոցառումների միաժամանակյա ձեռնարկում, քանզի մեկ պետությունում նավթամուղի գործողության ընդհատումը կդադարեցներ նավթի մատակարարումը նաև մյուս երկու պետություններում: Սա հանգեցրեց նրան, որ ներպետական իրավասության մեջ մտնող այս խնդրի հաջող կատարումը ուղղակիորեն կախվածության մեջ էր ընկնում մյուս երկու պետություններում համապատասխան գործողությունների կատարումից:

Դա նշանակում էր, որ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի տարածքում ԲԹՁ նավթամուղի անվտանգության համար այնպիսի սպառնալիքների կանխարգելումը, ինչպիսիք են ներքաղաքական անկայունությունը և հակամարտության գոտիներում լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների սկսումը, ուղղակիորեն բխում էր բոլոր երեք պետությունների շահերից: Ընդ որում՝ դա պայմանավորված էր և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական շարժառիթներով. հաշվի առնելով ԲԹՁ նավթամուղի միջազգային նշանակությունը՝ Ադրբեջանի համար կարևոր էր հուսալի մատակարարի, իսկ Թուրքիայի և Վրաստանի համար՝ հուսալի տարանցիկ երկրի հեղինակության ձեռքբերումն ու պահպանումը: Բացի այդ՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը բաժնեմասեր ունեն 2002թ. օգոստոսին ստեղծված ԲԹՁ խողովակաշարային ընկերությունում⁸⁶:

Ադրբեջանի և Վրաստանի՝ որպես փոքր պետությունների համար ԲԹՁ նավթամուղը հնարավորություն տվեց դառնալ տարածաշրջանային գործընթացների կարևոր դերակատարներ: Ի. Ալիևի բնորոշմամբ ԲԹՁ նավթամուղի գործարկմամբ ստեղծվեց Կասպից ծով-Սև ծով-Միջերկրական ծով համագործակցության ձևաչափ, որի շնորհիվ Ադրբեջանը դարձել է եվրոպական առանձին պետությունների էներգետիկ բալանսի 30-40%-ի երաշխավորը⁸⁷: Դա Վրաստանում և Ադրբեջանում ընկալվեց նաև որպես Հարավային Կովկասում ուժային հավասարակշռության պահպանման և ավելի

⁸⁶ Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Pipeline, http://www.bp.com/en_ge/bp-georgia/about-bp/bp-in-georgia/baku-tbilisi-ceyhan-btc-pipeline.html (հասանելի է առ 05.06.2017թ.).

⁸⁷ Ильхам Алиев принял участие в открытии XXI Международной выставки «Нефть и газ Каспия» в Баку, <http://ru.president.az/articles/11953> (հասանելի է առ 31.05.2017թ.); В рамках Мюнхенской конференции по безопасности Ильхам Алиев принял участие в «круглом столе» на тему «Стратегии диверсификации», <http://ru.president.az/articles/14264> (հասանելի է առ 31.05.2017թ.).

անկախ արտաքին քաղաքականություն վարելու միջոց: Ինչպես նշում են 1994-2000թթ. Վրաստանի էկոնոմիկայի նախարար Վլադիմեր Պապավան և քաղաքագետ Կոռնելի Կակաչիան, Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության ձևաչափի ձևավորումը 1990-ական թթ. Վրաստանն ընկալեց որպես Ռուսաստանին հակակշռելու և այլընտրանք գտնելու միջոց⁸⁸: Դեռ 2006թ. հուլիսին հաստատեց նաև Մ. Սաակաշվիլին՝ ԲԹՋ նախագահությունը բնութագրելով որպես Վրաստանի անկախության և ազատության կարևոր նախապայման⁸⁹:

ԲԹՋ նախագահության և հետագայում մյուս համատեղ նախագծերի շնորհիվ երեք պետություններից յուրաքանչյուրն իր արտաքին քաղաքականությունում ավելի մեծ տեղ սկսեց տալ մյուս երկու պետություններին: Օրինակ՝ ըստ Վրաստանի ազգային անվտանգության թե՛ 2005թ., թե՛ 2011թ. ռազմավարությունների, Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները որպես ռազմավարական գործընկերություն գնահատելու հիմքում ընկած են հենց նախագահական և տրանսպորտային համատեղ նախագծերը, իսկ Ադրբեջանի 2007թ. ազգային անվտանգության հայեցակարգում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցությունը բնորոշվեց որպես «տարածաշրջանում կայունության գործոն»⁹⁰:

ԲԹՋ նախագահության նախագծման ողջ գործընթացը նաև նպաստեց Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի քաղաքական բարձրագույն ղեկավարությունների միջև բարձր ինտենսիվության հանդիպումների անցկացմանը: Միայն 1998-2002թթ. նախագահների մակարդակով տեղի է ունեցել 6 եռակողմ հանդիպում⁹¹, ինչը նման ձևաչափով հանդիպումների համար հաճախակիության շատ բարձր ցուցանիշ է:

⁸⁸ Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի էկոնոմիկայի նախկին նախարար Վլադիմեր Պապավայի հետ, Թբիլիսի, 04 նոյեմբերի, 2016թ.:; Հեղինակի հարցազրույցը քաղաքագետ Կոռնելի Կակաչիայի հետ, Թբիլիսի, 10 նոյեմբերի, 2016թ.:

⁸⁹ Տաքաշվիլի Զաքո-Մեթևիս-Ջեյհանի Նազոմսադեյի իստորիալ մոնիթինգում Նախագահը, <http://www.civil.ge/geo/article.php?id=13118> (հասանելի է առ 31.05.2017թ.).

⁹⁰ Տաքաշվիլի Վրաստանի Սահմանադրության կոնցեպցիա, 2005, թվ. 10, http://www.parliament.ge/files/387_499_629959_koncepcia_ge.pdf (հասանելի է առ 14.11.2017թ.); Տաքաշվիլի Վրաստանի Սահմանադրության կոնցեպցիա, 2011, թվ. 19, 21, <https://nsc.gov.ge/res/docs/2014060215373342700.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.); Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası, 2007, s. 15, <http://www.mfa.gov.az/files/file/NSC.pdf> (հասանելի է առ 22.11.2017թ.).

⁹¹ Տրապիգոնի 1998թ. և 2002թ. հանդիպումներից և 1999թ. ստամբուլյան գագաթաժողովից բացի՝ ևս երկու հանդիպում կայացավ 2000թ. հունվարի 16-ին և 21-ին, մեկը՝ 2002թ. սեպտեմբերի 18-ին, տե՛ս **Aydin M.**, նշվ. աշխ., էջ 15; **Babali T.**, նշվ. աշխ., էջ 36:

Ելնելով ԲԹԶ նախագծի շուրջ 1990-ական թթ. երկրորդ կեսի զարգացումներից՝ կարելի է ասել, որ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ եռակողմ համագործակցությունը կայացավ ԱՄՆ-ի ակտիվ գործունեության շնորհիվ: Հիմք ընդունելով վերոնշյալ երեք պետությունների միջև ձևավորված կոնսենսուսը՝ ԱՄՆ-ն քաղաքական և ֆինանսական առումով հատուկ դեր խաղաց ադրբեջանական «հիմնական նավթի» արտահանման ուղու ընտրության հարցում:

Ինչպես նշվեց, 1995թ. ստեղծված միջգերատեսչական խումբը ԱՄՆ-ի հարավկովկասյան քաղաքականության նպատակների շարքում առանձնացրել էր Հարավային Կովկասում այնպիսի տարածաշրջանային համագործակցության խրախուսումը, որում Թուրքիան պետք է լիներ գլխավոր դերակատարը, և այս համատեքստում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության ձևաչափը դարձավ այն միջոցը, որը պետք է ծառայեր ԱՄՆ-ի այդ նպատակի իրականացմանը: Դրա մասին էր վկայում այն, որ Կասպյան ֆինանսական կենտրոնը տեղակայվեց հենց Անկարայում:

Այդ դիրքորոշումը ԱՄՆ-ն պահպանեց նաև Բարաք Օբամայի նախագահության տարիներին: Օրինակ՝ 2009թ. ապրիլի 6-ին Թուրքիայի խորհրդարանում իր ելույթի ժամանակ Բ. Օբաման հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ն կշարունակի աջակցել Թուրքիայի «կենտրոնական դերին» արևելք-արևմուտք էներգետիկ միջանցքում⁹²:

Բացի ԱՄՆ-ից՝ կասպյան նավթի հանդեպ որոշակի հետաքրքրություն կար նաև ԵՄ-ում: Դեռևս 1995թ. Եվրոպական Համայնքների հանձնաժողովի հաղորդագրությունում նշված էր, որ ԵՄ-ն հետաքրքրված է կենտրոնասիական տարածաշրջանի նավթի ու գազի պաշարներով, իսկ ՏԱՄԻՍ-ի ծրագրի մասին նույն հանձնաժողովի 1999թ. տարեկան զեկույցը գնահատել էր Ադրբեջանի տարանցիկ դերը Կենտրոնական Ասիայի նավթի և գազի պաշարների ներկրման տեսանկյունից⁹³:

⁹² Administration of Barack H. Obama, 2009 Remarks to the Grand National Assembly of Turkey in Ankara, Turkey April 6, 2009, p. 2, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/DCPD-200900236/pdf/DCPD-200900236.pdf> (հասանելի է առ 01.06.2017թ.).

⁹³ Communication from the Commission - Towards a European Union Strategy for Relations with the Independent States of Central Asia, COM(95) 206 final, Brussels, 10.10.1995, pp. 7-8, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51995DC0206&from=EN> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.); Report from the Commission - The TACIS programme annual report 1999, COM(2000) 835

Վերոնշյալից ելնելով՝ 2004թ. ընդունված Եվրոպական հարևանության քաղաքականության ռազմավարությունում ԵՄ-ն ընդունեց հարավկովկասյան տարածաշրջանի հետ էներգետիկ համագործակցության զարգացման անհրաժեշտությունը⁹⁴:

Որպես առանձին դերակատար՝ ԵՄ-ն որևէ ազդեցություն չունեցավ ադրբեջանական «հիմնական նավթի» արտահանման խնդրի շուրջ տարվող բանակցությունների և այս համատեքստում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության ձևավորման գործընթացի վրա: Համադրելով վերոնշյալ փաստաթղթերը՝ կարելի է արձանագրել, որ ընդհուպ մինչև 2000-ական թթ. կեսերը ԵՄ-ն լրջորեն հետաքրքրված չէր ԲԹՋ նավթամուղով: Այդ ժամանակահատվածում ԵՄ-ն առհասարակ Հարավային Կովկասում ավելի պասիվ քաղաքականություն էր վարում, և տարածաշրջանի դերը (հատկապես էներգակիրների ներկրման տեսանկյունից) սկսեց կարևորել միայն 2000-ական թթ.-ի երկրորդ կեսից սկսած:

ԲԹՋ նախագիծը դեռևս 1990-ական թթ. երկրորդ կեսի քննարկումների շրջանում կոշտ հակազդեցության հանդիպեց Ռուսաստանում: Վերջինս այն ընկալեց որպես քաղաքականացված նախագիծ, որը շրջանցելով Ռուսաստանի տարածքը՝ պետք է նվազեցներ նրա մասնակցությունը տարածաշրջանի էներգետիկ խնդիրների լուծմանը: Ռուսաստանում հարցը հիմնականում դիտարկվում էր Արևմուտք-ՌԴ հարաբերությունների հարթությունում, և ՌԴ վարչապետ Վիկտոր Չեռնոմիրդինի բնորոշմամբ համարվում էր նույնիսկ «սպառնալիք ԱՊՀ անվտանգությանը»⁹⁵:

Ի տարբերություն Ռուսաստանի՝ Թուրքիան և նույնիսկ Վրաստանը (առնվազն մինչև 2000-ական թթ. կեսերը) ԲԹՋ նախագիծը չէին ընկալում որպես «գրոյական արդյունքով խաղ» և պատրաստ էին էներգետիկ համագործակցության եզրեր գտնել Ռուսաստանի հետ: Որպես տարածաշրջանի էներգետիկ

final, Brussels, 20.12.2000, p. 12., <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52000DC0835&from=EN> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

⁹⁴ Communication from the Commission, European Neighbourhood Policy Strategy Paper, COM(2004) 373 final, Brussels, 12.5.2004, pp. 10-11, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/2004_communication_from_the_commission_-_european_neighbourhood_policy_-_strategy_paper.pdf (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

⁹⁵ **Cheterian V.**, Little Wars and a Great Game: Local Conflicts and International. Competition in the Caucasus, Berne, Swiss Peace Foundation, 2001, p. 65.

աշխարհաքաղաքականության առանցքային դերակատար և էներգակիրների ներկրումից լուրջ կախվածություն ունեցող պետություն՝ Թուրքիան խնդիր ուներ մի կողմից զարգացնել Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ էներգետիկ եռակողմ համագործակցությունը, մյուս կողմից՝ չվտանգել Ռուսաստանի հետ էներգետիկ գործարքները: Հետևաբար, Բաքու-Սուփսա և ԲԹՋ նավթամուղերի՝ Ռուսաստանի տարածքը շրջանցելու հանգամանքը մեղմելու նպատակով Թուրքիան փորձեց նախատեսվող էներգետիկ նախագծերում որոշակիորեն ներգրավել նաև Ռուսաստանին: 1994թ. հունվարի 13-ի թուրք-վրացական փոխըմբռնման հուշագիրը նախատեսում էր Վրաստանի տարածքով դեպի Թուրքիա արտահանել նաև ռուսական նավթն ու գազը. նման դրույթի ամրագրումը նշանակում էր, որ այդ ժամանակ դեռևս իրատեսական էր համարվում վերոնշյալ պետությունների և Ռուսաստանի հետ էներգետիկ համագործակցության հաստատումը:

Ռուսաստանի ներգրավման մեկ այլ օրինակ էր Է. Գյոնենսայի վերը նշված առաջարկը: 1995թ. հուլիսի 20-22-ին վերջինս Ռուսաստանի փոխարտգործնախարար Ալբերտ Չեռնիշովի հետ հանդիպմանը հայտարարեց, որ Թուրքիան պատրաստ է անգամ «վաղ» և «հիմնական» նավթի համար նախատեսվող խողովակաշարերի բաժնեմասերի մի մասը փոխանցել Ռուսաստանին⁹⁶: Այս նախաձեռնությունը որևէ առաջընթաց չունեցավ, և դուրս մնալով հարցի շուրջ քննարկումներից՝ Ռուսաստանը շարունակեց դեմ հանդես գալ ԲԹՋ նավթամուղին:

Ռուսաստանի քննադատությունը զգալիորեն մեղմացավ 2000-ական թթ. առաջին կեսին, և նույնիսկ համագործակցության որոշակի եզրեր գտնելու հեռանկարներ ի հայտ եկան: Դա պայմանավորված էր 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչությունից հետո ՌԴ-ԱՄՆ հարաբերություններում նկատվող մերձեցմամբ, որը ԱՄՆ-ի հակաահաբեկչական պայքարին Ռուսաստանի աջակցության և համագործակցության պատրաստակամության արդյունքն էր⁹⁷: 2002թ. մայիսի 24-ին ԱՄՆ-ի և ՌԴ-ի նախագահներ Ջորջ Բուշ Կրտսերը և Վլադիմիր Պուտինը

⁹⁶ სუიკა, ფონდო 1206, ადწერა 6, საქმე 1703, ფურცელი 44.

⁹⁷ Այս շրջանում նկատելի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև Ռուսաստան-Թուրքիա հարաբերություններում, ինչը նշանավորվեց 2001թ. նոյեմբերին ստորագրված «Եվրասիայում համագործակցության մասին» համաձայնագրով, տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 40:

ստորագրեցին համատեղ հայտարարություն՝ պատրաստակամություն հայտնելով էներգետիկ համագործակցություն հաստատել Կասպից տարածաշրջանում⁹⁸:

Ռուսաստանի հետ ԲԹՋ նավթամուղի հարցում համագործակցության հանդեպ հետաքրքրություն առաջացավ նաև Վրաստանում: Օրինակ՝ 2004թ. փետրվարին Մոսկվայում Մ. Սաակաշվիլին առաջարկեց Նովոռոսիյսկից նավթամուղ կառուցել Վրաստանի տարածքով դեպի Թուրքիա⁹⁹: Համագործակցային մթնոլորտի ձևավորմանն ուղղված այս քայլերը, սակայն, հետագայում զարգացում չունեցան: Դա ակնհայտ դարձավ հենց 2004թ. ապրիլին Ռուսաստանի փոխարտգործնախարար, Կասպից ծովի կարգավիճակի կարգավորման հարցերով նախագահի հատուկ ներկայացուցիչ Վիկտոր Կալյուժնիի հայտարարությունից հետո, ով ԲԹՋ նավթամուղը անուղղակիորեն որակեց որպես Ռուսաստանի դեմ ուղղված նախագիծ¹⁰⁰:

Կասպյան նավթի արտահանման հարցի շուրջ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության կայացման գործընթացում որոշակի դեր կարելի է վերապահել նաև միջազգային կազմակերպություններին: Ուսումնասիրելով ՀԲ-ի դեպքը՝ բրիտանացի հետազոտող Ա. Պետերսենը ցույց է տալիս, որ ՀԲ-ն ոչ միայն հանդես է եկել որպես ԲԹՋ նախագծի համաֆինանսավորող, այլև որպես վարկ ստանալու պարտադիր պայման՝ Թուրքիային, Վրաստանին և Ադրբեջանին ներգրավել է օրենքի գերակայության, ֆինանսական թափանցիկության, արդյունավետ կառավարման վերաբերյալ սեփական ծրագրերում՝ միաժամանակ վերահսկելով շինարարական աշխատանքների կատարումը բնապահպանական չափորոշիչներին համապատասխան¹⁰¹: Բնական է, որ այս նախագծում առաջնային խնդիրը տնտեսական և քաղաքական նպատակահարմարության շուրջ համաձայնության կայացումն էր, հետևաբար ՀԲ-ի գործունեությունը չէր կարող վճռորոշ դեր խաղալ

⁹⁸ Joint Declaration by President George W. Bush and President Vladimir V. Putin on the New Strategic Relationship between the United States of America and the Russian Federation, Moscow, May 24, 2002, p. 871, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2002-book1/pdf/PPP-2002-book1-doc-pg869.pdf> (հասանելի է առ 03.06.2017թ.).

⁹⁹ ՀՀ ԱԳՆ Պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 10, գ. 126, թ. 32:

¹⁰⁰ Интервью заместителя министра иностранных дел Российской Федерации, специального представителя президента Российской Федерации по вопросам урегулирования статуса каспийского моря В. И. Калюжного “Россия и проблемы Каспия”, опубликованное в третьем номере журнала “внешнеэкономические связи”, http://www.mid.ru/mnogostoronnie-strukturny-i-forumy/-/asset_publisher/KrRBY5EMiHC1/content/id/478828 (հասանելի է առ 03.06.2017թ.).

¹⁰¹ Petersen A., նշվ. աշխ., էջ 130-131:

ԲԹՋ նախագծում և պարզապես միտված էր երեք երկրների էներգետիկ փոխգործակցությունը դյուրացնելուն: Այնուամենայնիվ, կարելի է հստակ արձանագրել, որ ՀԲ-ն վերոնշյալ երեք պետությունների հանդեպ ուներ վերահսկողական որոշակի լծակներ և թեկուզև փոքր չափով, սակայն ազդել է Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության կայացման և զարգացման գործընթացի վրա:

Ինչպես տեսանք, կասպյան նավթի արդյունահանման և արտահանման գործընթացում ի սկզբանե ներգրավված էին բազմաթիվ պետություններ և նավթագազային ընկերություններ, որոնց շահերի բախման և նավթի արտահանման մի քանի տարբերակների առկայության պայմաններում հասունացավ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև եռակողմ էներգետիկ համագործակցության անհրաժեշտությունը՝ ԲԹՋ նավթամուղի նախագծին սատարելու համար: Ադրբեջանական «վաղ նավթի» և հատկապես «հիմնական նավթի» արտահանման ուղիների ընտրության շուրջ զարգացումների ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ շահագրգիռ պետությունները պետք է հաշվի նստեն ԱՄՕԸ-ի անդամ ընկերությունների շահերի հետ: ԲԹՋ նավթամուղի հարցում հանդիպելով կոշտ հակազդեցության՝ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան նոր ուրվագծվող եռակողմ համագործակցությունը ի վերջո կայացավ ԱՄՆ-ի անմիջական ներգրավվածության շնորհիվ: ԲԹՋ նավթամուղի կառուցումը կարևոր էր ոչ միայն այն փաստի ուժով, որ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը միմյանց կապող առաջին համատեղ նախագիծն էր, այլև նրանով, որ այն ծառայեց երեք պետություններից յուրաքանչյուրի արտաքին քաղաքական մի շարք նպատակների իրականացմանը և որ ամենակարևորն է՝ ճանապարհ բացեց նոր նախագծերի հաշվին եռակողմ համագործակցության խորացման համար:

1.2. Կասպից ծովի գազի արտահանման խնդիրը եռակողմ համագործակցության համատեքստում

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությունն ուսումնասիրելիս կասպյան գազի արտահանման խնդիրը առանձնահատուկ նշանակություն ունի թե՛ էներգետիկ, թե՛ առհասարակ եռակողմ համագործակցության

զարգացման տեսանկյունից: Դա պայմանավորված է ոչ միայն ԲԹԷ գազամուղի գաղափարի հղացմամբ և կենսագործմամբ, այլև գազի ռազմավարական նշանակությամբ պետությունների էներգետիկ անվտանգությունում: Եթե ԲԹԶ նավթամուղի պարագայում Վրաստանն ու Թուրքիան համեմատաբար ավելի շատ հետաքրքրված էին նավթի արտահանմամբ դեպի միջազգային շուկա, ԲԹԷ գազամուղի դեպքում նրանց համար առաջին հերթին կարևոր է այդ խողովակաշարի հաշվին գազի սեփական պահանջարկի ապահովումը: Ուստիև անհրաժեշտ է ուսումնասիրել կասպյան գազի արտահանման խնդրի շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համագործակցության ձևավորումն ու զարգացման դինամիկան, դրանում առկա խնդիրները, պետություններից յուրաքանչյուրի շահերը, գնահատել ԱՄՆ-ի, ԵՄ-ի, ՌԴ-ի ազդեցությունը այդ համագործակցության վրա, ինչպես նաև դիտարկել անդրկասպյան գազամուղի նախագծում տեղի ունեցած զարգացումները Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության համատեքստում:

Ադրբեջանական գազի արտահանման հարցը և Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությունը: Ի տարբերություն ԲԹԶ և Բաքու-Սուփսա նավթամուղերի կառուցման հարցի՝ ադրբեջանական գազի արտահանման խնդիրը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև սկսեց քննարկվել 1999թ.-ից հետո, երբ ադրբեջանական Շահ Դենիզի հանքավայրում հայտնաբերվեցին գազի մեծ պաշարներ¹⁰²: Այս հարցում եռակողմ համագործակցության հաստատմանն ուղղված առաջին քայլերն արվեցին 2001 թվականին. այդ թվականի մարտի 12-ին Հ. Ալիևի և Ա. Ն. Սեզերի կողմից ստորագրվեց միջկառավարական համաձայնագիր, որով Ադրբեջանը պարտավորվեց Վրաստանի տարածքով Թուրքիա արտահանել մինչև 6.6 միլիարդ մ³ գազ¹⁰³, իսկ սեպտեմբերի 29-ին Հ. Ալիևը և Է. Շևարդնաձեն ստորագրեցին միջկառավարական համաձայնագիր ԲԹԷ գազամուղով գազի տարանցման,

¹⁰² **Bahgat G.**, American Oil Diplomacy in the Persian Gulf and the Caspian Sea, Gainesville, University Press of Florida, 2003, p. 145.

¹⁰³ Agreement between the Republic of Turkey and the Azerbaijan Republic Concerning the Delivery of Azerbaijan Natural Gas to the Republic of Turkey, March 12, 2001, Ankara, p. 2, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_intergov_Azerbaijan_Turkey_Intergovernmental_Agreement.pdf (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

փոխադրման և վաճառքի մասին¹⁰⁴: Այն փաստը, որ համաձայնագրերը ստորագրվել են նախագահների մակարդակով, ցույց է տալիս, որ այս նախագծի կենսագործումը ի սկզբանե առանցքային նշանակություն ունեւ բոլոր երեք պետությունների համար:

Թուրք-վրաց-ադրբեջանական նոր ձևավորվող համագործակցության ուսումնասիրման տեսանկյունից ուշագրավ իրադարձություն էր 2006թ. ռուս-վրացական գազային ճգնաժամը: 2006թ. ռուսական «Գազպրոմ» ընկերությունը հայտարարեց Վրաստանին մատակարարվող գազի թանկացման մասին (յուրաքանչյուր 1000 մ³ գազի դիմաց Վրաստանը պետք է 110 ԱՄՆ դոլարի փոխարեն վճարեր 230 ԱՄՆ դոլար¹⁰⁵), ինչից հետո Վրաստանը սկսեց գազի ներկրման այլ աղբյուրներ փնտրել՝ ի դեմս Շահ Դենիզի հանքավայրի: Որպես խնդրի լուծման տարբերակ դիտարկվում էր 2007թ. Շահ Դենիզից Թուրքիային հասանելիք գազի վերաբաշխումը Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև, ինչը և քննարկվեց 2006թ. դեկտեմբերի 8-ին Բաքվում երեք պետությունների էներգետիկայի նախարարներ Նաթիգ Ալիևի, Նիկոլոզ Գիլաուրիի և Հիլմի Գյուլերի հանդիպմանը¹⁰⁶:

Վրաստանում ծագած գազային ճգնաժամը առանձնացավ մի քանի առումներով: Թեպետ ի վերջո Վրաստանը ստիպված եղավ 2007 թվականի համար ռուսական գազ գնել, նշանակալից էր այն, որ Վրաստանին գազով ապահովման խնդիրը բարձրացվեց Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության մակարդակ և փորձ արվեց լուծում գտնել երեք պետությունների համատեղ ջանքերով: Այս ճգնաժամը նաև նպաստեց Վրաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների՝ որակապես նոր մակարդակի անցնելուն. դա նախ և առաջ պայմանավորված էր նրանով, որ Վրաստանը սկսեց աստիճանաբար կրճատել ռուսական գազի ներկրումները՝ դրանք փոխարինելով ադրբեջանական գազով, ինչի արդյունքում Վրաստանի գազային շուկայում Ադրբեջանը մենաշնորհային դիրքեր հաստատեց:

¹⁰⁴ Agreement between Georgia and the Republic of Azerbaijan Relating to the Transit, Transportation and Sale of Natural Gas in and beyond the Territories of Georgia and the Republic of Azerbaijan through the South Caucasus Pipeline System, September 29, 2001, Baku, p. 6, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_intergov_Azerbaijan_Georgia_Intergovernmental_Agreement.pdf (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

¹⁰⁵ **Shiriyev Z., Kakachia K.**, նշվ. աշխ., էջ 50:

¹⁰⁶ Министры энергетики Азербайджана, Турции и Грузии встретились в Тбилиси, http://azertag.az/ru/xeber/MINISTRY_ENERGETIKI_AZERBAIDZHANA_TURCII_I_GRUZII_VSTRETILIS_V_TBILI-SI-656310 (հասանելի է առ 11.05.2017թ.).

Բացի այդ՝ պետք է հաշվի առնել, որ Ռուսաստանը գազի գնի բարձրացում նախատեսել էր միաժամանակ նաև Ադրբեջանի համար, որն ի պատասխան հրաժարվելով ռուսական գազի ներկրումից՝ իր էներգետիկ քաղաքականությունում սկսեց էլ ավելի կարևորել Վրաստանի, Թուրքիայի, ԵՄ երկրների և ԱՄՆ-ի դերը: Այս առումով Վրաստանի և Ադրբեջանի համար խնդիր էր դարձել միասնաբար հակազդել տարածաշրջանում Ռուսաստանի գազային քաղաքականությանը և ապահովել երկու երկրների էներգետիկ անվտանգությունը: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ 2006թ. դեկտեմբերի թբիլիսյան եռակողմ բանակցություններից ընդամենը երկու ամիս անց՝ 2007թ. փետրվարի 7-ին ստորագրված տարածաշրջանային համագործակցության ընդհանուր տեսլականի մասին համատեղ հռչակագրով Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի նախագահները հայեցակարգային ձևակերպում տվեցին երեք երկրների միջև երկարաժամկետ հեռանկարում հուսալի գազամատակարարման պատրաստակամությանը¹⁰⁷: Այսինքն՝ երեք երկրների էներգետիկ համագործակցությունը ստացավ քաղաքական ենթատեքստ:

Թեպետ ԲԹԷ գազամուղը ամբողջությամբ գործարկվեց 2007թ. հուլիսին¹⁰⁸ դառնալով երեք պետությունների համագործակցության երկրորդ հենասյունը (ԲԹՁ նավթամուղից հետո), գրեթե մեկ տարի անց Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև առաջացան լուրջ տարաձայնություններ, որոնց արդյունքում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությունը 2008-2010թթ. հայտնվեց լճացման շրջանում: Անհամաձայնությունը վերաբերում էր Թուրքիայի տարածքով եվրոպական շուկա ադրբեջանական գազի արտահանմանը, քանզի տարանցման դիմաց Թուրքիան ցանկանում էր ադրբեջանական գազը գնել համեմատաբար էժան գնով և վերավաճառել այլ շուկաներում, ինչն անընդունելի էր Ադրբեջանի համար¹⁰⁹: Բացի այդ՝ երկկողմ հարաբերությունների վրա բացասաբար անդրադարձան նաև Հայաստանի և Թուրքիայի միջև 2008թ. մեկնարկած «ֆուտբոլային դիվանագիտության» գործընթացը

¹⁰⁷ "The Tbilisi Declaration" On Common Vision for Regional Cooperation, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=14588> (հասանելի է առ 21.06.2017թ.).

¹⁰⁸ T.C. Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı 2007 yılı faaliyet raporu, s. 45, <http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2f1%2fDocuments%2fFaaliyet%20Raporu%2f2007.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

¹⁰⁹ **Denison M.**, The EU and Central Asia: Commercialising the Energy Relationship, EUCAM, Working Paper No. 2, 2009, p. 6.

և հատկապես 2009թ. հոկտեմբերին Յուրիխում արձանագրությունների ստորագրումը, ինչի արդյունքում Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունները բավականին սրվեցին:

Ի պատասխան դրա՝ Ադրբեջանը քայլեր ձեռնարկեց սեփական գազի արտահանման համար այլընտրանքային շուկաներ գտնելու ուղղությամբ: 2009թ. Ադրբեջանը համաձայնագրեր կնքեց Ռուսաստանի և Իրանի հետ 2010թ. 500 միլիոն մ³ գազ արտահանելու մասին¹¹⁰, իսկ 2010թ. ապրիլի 13-ին Բուխարեստում Ադրբեջանի, Վրաստանի և Ռումինիայի միջև ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր գազի փոխադրման ոլորտում համագործակցության մասին¹¹¹: Նման քայլերով Ադրբեջանը ցանկանում էր ընդգծել, որ կախվածություն չունի Թուրքիայից ու գազի տարանցման հարցի չկարգավորման դեպքում կարող է գազն արտահանել այլ ուղղություններով և Թուրքիային զրկել լրացուցիչ գազ ստանալու հնարավորությունից:

Նման բարդացումները, բնականաբար, ուղղակիորեն կազդեին ԲԹԷ գազամուղի հեռանկարայնության վրա և կհանգեցնեին Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության թուլացմանը: Այս ամենի վրա բացասաբար էր ազդում զուգահեռաբար Թուրքիա-Վրաստան հարաբերություններում նկատվող լարվածությունը, որը կապված էր վրացական իշխանությունների կողմից 2009թ. Աբխազիա ուղևորվող թուրքական մի շարք նավերի կալանավորման հետ¹¹²:

Ադրբեջանական գազի՝ Թուրքիայի տարածքով Եվրոպա արտահանման հարցում առաջընթաց նկատվեց միայն 2010-2011թթ.: Դա պայմանավորված էր թուրք-ադրբեջանական տարաձայնությունների հարթեցմամբ, ինչի վկայությունն էր 2010թ. հունիսին Ստամբուլում Ի. Ալիևի այցի շրջանակներում ձեռքբերված համաձայնությունը գազի գնի և տարանցման հարցի շուրջ¹¹³: Պայմանավորվածություններն էլ ավելի ամրապնդվեցին Շահ Դենիզի հանքավայրի երկրորդ փուլի մշակումից ստացվելիք

¹¹⁰ **Cutler R. M.**, նշվ. աշխ., էջ 115-116:

¹¹¹ Information on the signing of trilateral (Azerbaijan-Georgia-Romania) Memorandum of Understanding on the cooperation in the field of LNG and its transportation, http://romania.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=595&info_id=6763 (հասանելի է առ 26.04.2017թ.).

¹¹² **Kapanadze S.**, Turkish Trade with Abkhazia: an Apple of Discord for Georgia, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 13, No. 3, 2014, pp. 62-63.

¹¹³ **Ratner M., Belkin P., Nichol J., Woehrel S.**, Europe's Energy Security: Options and Challenges to Natural Gas Supply Diversification, Congressional Research Service, 2013, p. 15.

გააღი վաճառքի և տարանցման հարցերի առնչությամբ Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև 2011թ. հոկտեմբերի 25-ին և դեկտեմբերի 24-ին ստորագրված համաձայնագրի և փոխըմբռնման հուշագրի շնորհիվ¹¹⁴:

Այս առումով առանցքային նշանակություն ունեցավ 2012թ. հունիսի 26-ին թուրք-ադրբեջանական միջկառավարական համաձայնագիրը Անդրանատոլիական գազամուղի (ԹԱՆԱՓ) կառուցման մասին, որը նախատեսում էր Վրաստանի տարածքով Թուրքիա և Եվրոպա արտահանել սկզբնապես 16 միլիարդ մ³ գազ¹¹⁵: Այն լուրջ հաջողություն էր Ադրբեջանի համար, քանի որ ըստ համաձայնագրի՝ նրան պետք է պատկաներ գազամուղի բաժնեմասերի առնվազն 51%-ը, ինչը երաշխավորեց Ադրբեջանի գերակա դիրքը այդ խողովակաշարի նկատմամբ և ամրապնդեց նրա կշիռը ոչ միայն Թուրքիայի էներգետիկ շուկայում, այլև ՀԳՄ-ում:

Թուրք-ադրբեջանական տարածայնությունների հարթումը նպաստեց ՀԳՄ-ի նախագծի առաջընթացին, ինչը զուգակցվեց Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության ակտիվացմամբ: 2014թ. սեպտեմբերի 20-ին Բաքվում տեղի ունեցավ ՀԳՄ-ի հիմնարկերի արարողությունը, որին մի շարք պետությունների ներկայացուցիչների թվում մասնակցեցին Թուրքիայի էներգետիկայի նախարար Թաներ Յըլդըզը և Վրաստանի վարչապետ Իրակլի Ղարիբաշվիլին¹¹⁶: Մի քանի ամիս անց՝ 2015թ. մարտի 17-ին, Կարսում տեղի ունեցավ ԹԱՆԱՓ-ի շինարարության մեկնարկի պաշտոնական արարողությունը¹¹⁷: Դրանով ադրբեջանական գազը եվրոպական շուկա արտահանելու խնդիրը ավելի գործնական բնույթ ստացավ՝ նոր հեռանկարներ բացելով Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների համար, ուստիև պատահական չէր, որ այդ շինարարության մեկնարկը տրվեց երեք պետությունների նախագահների մասնակցությամբ:

¹¹⁴ T.C. Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı 2011 yılı faaliyet raporu, s. 71, <http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2f1%2fDocuments%2fFaaliyet%20Raporu%2f2011.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

¹¹⁵ Intergovernmental Agreement between the Government of the Republic of Turkey and the Government of the Republic of Azerbaijan Concerning the Trans Anatolian Natural Gas Pipeline System, June 26, 2012, Istanbul, p. 7, <http://www.tanap.com/content/file/TANAPIGA.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

¹¹⁶ საქართველო სტაბილურ ტრანზიტულ ქვეყნად რჩება, http://gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=380&info_id=44606 (հասանելի է առ 27.04.2017թ.).

¹¹⁷ საქართველოს პრეზიდენტის სიტყვით გამოსვლა ქალაქ ყარსში „ტრანსანატოლიის ბუნებრივი გაზსადენის“ (TANAP) სამიგრვლის ჩაყრის ცერემონიაზე, [https://www.president.gov.ge/ka-GE/pressamsakhuri/siakhleebi/საქართველოს-პრეზიდენტის-სიტყვით-გამოსვლა-ქალაქ-\(1\).aspx](https://www.president.gov.ge/ka-GE/pressamsakhuri/siakhleebi/საქართველოს-პრეზიდენტის-სიტყვით-გამოსვლა-ქალაქ-(1).aspx) (հասանելი է ან 27.04.2017թ.).

Շահ Դենիզի հանքավայրի գազի արտահանման շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համագործակցությունը առանցքային նշանակություն ունի նախ և առաջ պետությունների էներգետիկ պահանջների բավարարման տեսանկյունից: ԲԹԷ գազամուղի տարանցման դիմաց Վրաստանին հնարավորություն տրվեց տարանցվող գազի 5%-ը ստանալ անվճար, ևս 500 միլիոն մ³ գազը՝ զեղչված գնով¹¹⁸, իսկ ՀԳՄ-ի գործարկումից հետո այն անվճար կստանա լրացուցիչ 1 միլիարդ մ³ գազ¹¹⁹: Թեպետ 2015թ. Թուրքիա ներկրված գազի ընդամենը 12.7%-ն է բաժին ընկել Ադրբեջանին, գազի պահանջարկի աճի տեմպերով Թուրքիան աշխարհում երկրորդն է¹²⁰, ուստի ադրբեջանական գազի նոր ծավալների ներկրումը թուրքական տնտեսության համար ունի կարևոր նշանակություն:

Բացի այդ՝ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությունը որոշակի դերակատարություն ունի Թուրքիայի՝ տարածաշրջանային էներգետիկ հանգույցի վերածվելու քաղաքականության համատեքստում: Հիմնվելով նավթի ու գազի մի շարք խոշոր հանքավայրերին Թուրքիայի աշխարհագրորեն մոտ լինելու հանգամանքի վրա՝ Թուրքիայի 2009թ. էներգետիկ ռազմավարությունը ամրագրեց, որ Թուրքիան որպես էներգետիկ հանգույց աճող դեր ունի տարածաշրջանում, և այս առումով առանձնահատուկ ընդգծեց դեպի Եվրոպա Կասպից ծովի գազի ու նավթի փոխադրման կարևորությունը¹²¹:

Թուրքիան Կասպից ծովի գազի արտահանման հարցը օգտագործում է նաև որպես խաղաքարտ Եվրամիության հետ անդամակցության բանակցություններում հաջողության հասնելու նպատակով: Դեռևս 2009թ. Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը հայտարարել էր, որ այդ բանակցություններում էներգետիկային վերաբերող գլխի չբացման դեպքում Թուրքիան կարող է վերանայել իր դիրքորոշումը

¹¹⁸ **Dikkaya M., Özyakışir D.**, նշվ. աշխ., էջ 108:

¹¹⁹ „სამხრეთ გაზის დერეფნის“ საკოორდინაციო საბჭოს მიწისტერიალი, <http://www.energy.gov.ge/show%20news%20mediacenter.php?id=684&lang=geo> (հասանելի է առ 28.04.2017թ.).

¹²⁰ Turkey's Energy Profile and Strategy, <http://www.mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa> (հասանելի է առ 28.04.2017թ.).

¹²¹ Turkey's Energy Strategy 2009, p. 2, [http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkey%27s%20Energy%20Strategy%20\(Ocak%202009\).pdf](http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkey%27s%20Energy%20Strategy%20(Ocak%202009).pdf) (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

Նաբուկոյի նախագծի վերաբերյալ¹²², որն այդ շրջանում դեռ դիտարկվում էր որպես կասպյան գազը ԵՄ փոխադրելու համար նախատեսված հիմնական գազամուղի նախագիծ:

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությունը կարևոր նշանակություն ունի նաև պետությունների տնտեսական զարգացման տեսանկյունից: Օրինակ՝ ՀԳՄ-ի կենսագործումը ենթադրում է Թուրքիայում 8 միլիարդ, Վրաստանում՝ 2 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի ներդրում, ինչը կդառնա Վրաստանում երբևէ կատարված խոշորագույն միանգամյա ներդրումը¹²³:

Վրաստանը եռակողմ էներգետիկ համագործակցությունը դիտարկում է նաև որպես եվրոպական ինտեգրման քաղաքականության դրսևորում և ԵՄ-Վրաստան հարաբերությունների մերձեցման միջոց: Ըստ Վրաստանի 2015-2018 թթ. արտաքին քաղաքականության ռազմավարության՝ ԵՄ էներգամատակարարման դիվերսիֆիկացման գործընթացում Վրաստանի ներգրավումը դասվեց ԵՄ-ին Վրաստանի ինտեգրման նպատակով իրականացվելիք քայլերի շարքին¹²⁴: Դառնալով մի շարք խողովակաշարերի համար տարանցիկ գոտի՝ Վրաստանը ձգտում է իր ներդրումն ունենալ ԵՄ էներգետիկ անվտանգությունում և վերջինիս համար լինել վստահելի գործընկեր: Այդպիսով Վրաստանը խնդիր ունի բարձրացնել իր կարևորությունը ԵՄ-ի համար և այս համատեքստում առանձնահատուկ նշանակություն է տալիս ԹԱՆԱՓ-ի նախագծին, որի հասցեատերերն են Թուրքիան և ԵՄ երկրները:

Ադրբեջանի՝ որպես գազամատակարար պետության համար Թուրքիայի և Վրաստանի հետ համագործակցությունը կարևորվում է ոչ միայն գազի վաճառքից ստացվող եկամուտների, այլև այդ արտահանման քաղաքական նշանակության տեսանկյունից: Լինելով փոքր պետություն՝ Ադրբեջանը կարևոր դերակատարություն ստանձնեց ոչ միայն առանձին պետությունների էներգետիկ անվտանգությունում, այլև տարածաշրջանային գործընթացներում: Այս հանգամանքը Ադրբեջանը օգտագործում

¹²² Krauer-Pacheco K., նշվ. աշխ., էջ 44:

¹²³ Azerbaijan and the Southern Gas Corridor to Europe: Implications for U.S. and European Energy Security, Conference Report, Washington, D.C., the Jamestown Foundation, 2014, pp. 16, 30.

¹²⁴ საქართველოს საგარეო პოლიტიკის სტრატეგია 2015-2018 წწ., http://www.mfa.gov.ge/MainNav/ForeignPolicy/ForeignPolicyStrategy/სტრატეგიული-ამოცანები-და-მიზნები.aspx#str_m_04 (հասանելի է առ 28.04.2017թ.).

է իր դերն ու միջազգային հեղինակությունը էլ ավելի բարձրացնելու նպատակով, հետևաբար պատահական չէ, որ 2016թ. ապրիլին Ն. Ալիևը Ադրբեջանը անվանեց Եվրոպայի էներգետիկ անվտանգության «հիմնական երաշխավորներից մեկը» և կարևոր գործընկեր տարածաշրջանային և նույնիսկ գլոբալ գործընթացներում¹²⁵:

Շահ Դենիզի հանքավայրի շահագործումը և գազի արտահանումը ուղեկցվեց էներգետիկ անվտանգության ոլորտում երեք երկրների փոխկախվածության խորացմամբ: ՍՈԿԱՐ-ին պատկանում է ԹԱՆԱՓ-ի բաժնեմասերի 58%-ը, ինչպես նաև Շահ Դենիզի կոնսորցիումի և ԲԹԷ գազամուղի բաժնեմասերի 16.7%-ը, իսկ 19%-ը՝ ԹՓԱՕ-ին¹²⁶: ԲԹԷ գազամուղի գործարկումից հետո Ադրբեջանը ամրապնդեց իր դիրքերը նաև Վրաստանի գազային շուկայում. 2008թ. և 2012թ. կնքված գործարքներով ՍՈԿԱՐ-ը դարձավ Վրաստանի գազաբաշխիչ ցանցի մեծ մասի սեփականատերը¹²⁷:

Ակնհայտ է, որ այս առումով Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությունը կրում է անհամաչափ բնույթ, քանզի ԲԹԷ գազամուղի և առհասարակ ՀԳՄ-ի նախագծերում անհամեմատ ավելի ծանրակշիռ ներգրավվածություն ունեն Թուրքիան և Ադրբեջանը: Ինչպես նշում են իտալացի հետազոտողներ Կ. Ֆրապպին և Մ. Վալիջին, եռակողմ համագործակցությունում Վրաստանը օժտված է «կառուցվածքային թերարժեքությամբ», սակայն ձեռք բերելով էներգակիրների տարանցման գործառույթ՝ առանցքային նշանակություն ունի թե՛ Թուրքիայի, թե՛ Ադրբեջանի համար¹²⁸: Այսինքն՝ թեպետ տարածքի ու բնակչության մեծությամբ, ռազմական ու տնտեսական հզորությամբ Վրաստանը ակնհայտորեն զիջում է Թուրքիային և ի տարբերություն Ադրբեջանի՝ չունի նավթի ու գազի խոշոր պաշարներ, վերջիններիս նկատմամբ Վրաստանի աշխարհագրական դիրքը յուրատեսակ հակակշիռ է ստեղծում եռակողմ համագործակցությունում մի կողմից

¹²⁵ Под председательством Ильхама Алиева состоялось заседание Кабинета министров, посвященное итогам первого квартала года и предстоящим задачам, <http://ru.president.az/articles/18994> (հասանելի է առ 29.04.2017թ.).

¹²⁶ Jarosiewicz A., նշվ. աշխ., էջ 13-14:

¹²⁷ Shiriyev Z., An Alliance Built on Understanding: The Geopolitics of Georgian-Azerbaijani Relations, K. Kakachia, M. Cecire (eds.), *Georgian Foreign Policy: the Quest for Sustainable Security*, Tbilisi, Konrad-Adenauer-Stiftung e.V., 2013, p. 162.

¹²⁸ Frappi C., Valigi M., նշվ. աշխ., էջ 4-6:

Վրաստանի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև առկա անհամաչափությանը:

Անդրկասպյան գազամուղի նախագիծը Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության համատեքստում: Ադրբեջանական գազի հետ մեկտեղ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի էներգետիկ համագործակցության համար ոչ պակաս կարևոր է թուրքմենական գազի գործոնը: Դա պայմանավորված է նրանով, որ Թուրքմենստանը, գազի պաշարներով էականորեն գերազանցելով Ադրբեջանին, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Թուրքիայի և ԵՄ-ի համար, հետևաբար այդ պաշարները հարավկովկասյան տարածաշրջանով արտահանելու հեռանկարը վերոնշյալ երեք պետությունների էներգետիկ համագործակցությունը կարող է հասցնել որակապես նոր մակարդակի՝ ամրապնդելով այդ համագործակցության տարանցիկ նշանակությունը:

Այս առումով անդրկասպյան գազամուղի դերն առավել ընդգծվեց 1990-ական թթ.: Ինչպես նշվեց, Շահ Դենիզի պաշարները բացահայտվեցին միայն 1999թ., ուստի մինչ այդ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հարաբերություններում առանցքային տեղ էր զբաղեցնում թուրքմենական գազի տարանցման խնդիրը: Կենտրոնասիական պետությունների նավթի և գազի արտահանման հարցը քննարկման առարկա էր դարձել դեռևս 1992թ. հոկտեմբերի 30-31-ին Անկարայի, ապա Ստամբուլի (1994թ. հոկտեմբեր), Բիշքեքի (1995թ. օգոստոս) և թյուրքալեզու պետությունների այլ գագաթաժողովների ժամանակ¹²⁹: Դեռևս 1996թ. ապրիլի 4-ին Թուրքիան և Վրաստանը ստորագրել էին էներգետիկ ոլորտում համագործակցության մասին արձանագրություն, որը նախատեսում էր համագործակցություն հաստատել երրորդ երկրների գազը Թուրքիայի տարածքով արտահանելու հարցում¹³⁰:

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության ձևավորման վրա անդրկասպյան գազամուղի նախագծի ազդեցության ուսումնասիրման տեսանկյունից ուշագրավ են հատկապես 1998-1999 թվականները: Ինչպես արդեն նշվեց, 1998թ.

¹²⁹ Парубочая Е.Ф., Саммиты тюркских государств (1992–2001 гг.): реальная платформа для сближения?, *Вестник Волгоградского государственного университета*, Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения, № 1 (19), 2011, стр. 115-116.

¹³⁰ სუიკა, ფონდი 1206, აღწერა 6, სექცია 49 - Protocol on cooperation in the field of energy between the Government of the Republic of Turkey and the Government of Georgia, Ankara, April 4, 1996.

Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը և՛ եռակողմ, և՛ բազմակողմ մակարդակով ստորագրել էին երեք փաստաթուղթ, որոնցով պետությունները աջակցություն էին հայտնել Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի տարածքով ոչ միայն նավթի, այլև գազի արտահանման գաղափարին: Ի լրումն այդ փաստաթղթերի՝ 1999թ. նոյեմբերի 18-ին Ստամբուլում ԲԹՋ նավթամուղի մասին թուրք-վրաց-ադրբեջանական միջկառավարական համաձայնագրի հետ մեկտեղ վերոնշյալ երկրները և Թուրքմենստանը ստորագրեցին հռչակագիր անդրկասպյան խողովակաշարի մասին¹³¹:

Թեպետ 1998-1999թթ. ստորագրված փաստաթղթերը կրում էին հռչակագրային բնույթ և սահմանափակվում էին քննարկվող հարցի շուրջ համագործակցելու պատրաստակամության մասին դրույթներով, դրանք կարևոր քայլեր էին Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ոչ միայն էներգետիկ, այլև առհասարակ եռակողմ համագործակցության ձևավորման գործընթացում: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ չնայած փաստաթղթերը ստորագրող պետությունների կազմի փոփոխմանը՝ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը ստորագրել են վերոնշյալ բոլոր փաստաթղթերը: Ըստ էության՝ ձևավորվել էր համագործակցության յուրովի ձևաչափ, որում երեք պետությունները Կասպից ծովի էներգետիկ ռեսուրսների արտահանման հարցի շուրջ փոխգործակցում էին շահագրգիռ մի շարք պետությունների հետ:

1998-1999թթ. զարգացումները հաջորդ տարիներին գրեթե առաջընթաց չունեցան, և անդրկասպյան գազամուղի նախագիծը փաստացի հայտնվեց փակուղային իրավիճակում: Խնդիրը բարդանում էր նրանով, որ Ադրբեջանը և Թուրքմենստանը միմյանց միջև վիճելի են համարում Կասպից ծովում գտնվող Քյափազի (Սարդարի) նավթի հանքավայրը, որի պատճառով երկկողմ հարաբերությունները 2000-ական թթ. առաջին կեսին բավականին սրվեցին: 2001թ. Թուրքմենստանը անգամ փակեց Ադրբեջանում իր դեսպանությունը¹³², իսկ

¹³¹ Agreement between the Republic of Turkey and the Azerbaijan Republic Concerning the Delivery of Azerbaijan Natural Gas to the Republic of Turkey, March 12, 2001, Ankara, p. 2., https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_intergov_Azerbaijan_Turkey_Intergovernmental_Agreement.pdf (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

¹³² Canzi G., նշվ. աշխ., էջ 172:

հարաբերությունների նման ցածր մակարդակը շարունակվեց Թուրքմենստանում Սափարմուրատ Նիյազովի նախագահության ողջ շրջանում:

Անդրկասպյան գազամուղի հարցում առաջընթացի որոշ նախադրյալներ ի հայտ եկան միայն 2007թ. Թուրքմենստանում Գուրբանգուլի Բերդիմուհամեդովի նախագահ դառնալուց հետո: Նախ զգալիորեն բարելավվեցին Ադրբեջան-Թուրքմենստան հարաբերությունները, ինչի վկայությունն էր 2008թ. մայիսին Բաքվում 12 տարվա ընդմիջումից հետո երկու երկրների նախագահների գագաթաժողովի անցկացումը¹³³: Մի քանի ամիս անց՝ 2008թ. նոյեմբերի 29-ին, Թուրքմենբաշիում կայացավ Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Թուրքմենստանի նախագահների գագաթաժողովը, որի ժամանակ ընդգծվեց էներգետիկ համագործակցության կարևորությունը¹³⁴:

Գ. Բերդիմուհամեդովի իշխանության գալուց հետո Թուրքմենստանը նախաձեռնեց և 2015թ. դեկտեմբերին պաշտոնապես գործարկեց «Արևելք-Արևմուտք» գազամուղը, որը երկրի արևելյան շրջանների գազի հանքավայրերը կապեց Կասպից ծովի առափնյա շրջանների հետ¹³⁵: Այսպիսով, Թուրքմենստանը ցանկանում էր ցույց տալ, որ պահպանում է հետաքրքրությունը ՀԳՄ-ի նկատմամբ և ևս մեկ քայլ է կատարել անդրկասպյան գազամուղի նախագիծը կյանքի կոչելու ուղղությամբ:

Թուրքմենստանի գազային դիվանագիտության նոր մոտեցման վրա էապես ազդեց ռուսական գործոնը: 2010թ.-ից սկսած՝ Ռուսաստանը կտրուկ նվազեցրեց թուրքմենական գազի ներկրումը, իսկ 2016թ. հունվարին հայտարարեց ներկրումները դադարեցնելու մասին¹³⁶: Թուրքմենստանը գերկախվածություն ունի էներգակիրների արտահանումից ստացվող եկամուտներից, և հաշվի առնելով, որ Ռուսաստանը մշտապես եղել է թուրքմենական գազի հիմնական ներկրողը կամ ներկրողներից մեկը, թուրքմենական տնտեսությունը հայտնվեց բավականին ծանր վիճակում: Թուրքմենստանի համար առաջնային խնդիր է գտնել ռուսական շուկային համարժեք

¹³³ Sartori N., նշվ. աշխ., էջ 14:

¹³⁴ Туркмения, Азербайджан и Турция договорились развивать сотрудничество, https://ria.ru/world/20081129/156139311.html?mobile_return=yes (հասանելի է առ 02.05.2017թ.).

¹³⁵ შედგა საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების მინისტრის, დიმიტრი ქუმსიშვილის ვიზიტი თურქმენეთში, http://turkmenistan.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=303&info_id=34636 (հասանելի է առ 11.05.2017թ.).

¹³⁶ Marin G., Turkmenistan's gas hurdles: No end in sight, Bucharest, Energy Policy Group, 2017, p. 2, https://www.enpg.ro/wp-content/uploads/2017/10/EPG_2017-04-26_Marin-Georgiana_Turkmenistans-gas-hurdles.pdf (հասանելի է առ 31.10.2017թ.).

այլընտրանք, որպիսին կարող է լինել ԵՄ-ն, որը հետաքրքրված է թուրքմենական գազի խոշոր ծավալների ներկրմամբ: Սա իր հերթին հանգեցրեց երկու կողմերի շահերի մերձեցման, ինչով և կարելի է բացատրել 2010-ական թթ.-ի առաջին կեսին ԵՄ-Թուրքմենստան հարաբերությունների ակտիվացումը:

Այնուամենայնիվ, այս ամենը չհանգեցրեց բուն անդրկասպյան գազամուղի նախագծում շոշափելի արդյունքների, և խնդրի շուրջ անորոշությունը պահպանվեց: 2012թ. հունիսին Քյափազի (Սարդարի) հանքավայրի տարածքում Թուրքմենստանի և Ադրբեջանի միջև տեղի ունեցած միջադեպը¹³⁷ ցույց տվեց, որ տարածայնությունները դեռևս չեն հարթվել և հետագայում կարող են հանգեցնել ճգնաժամային նոր իրավիճակների՝ այդպիսով ստվեր նետելով նաև երկու պետությունները կապող գազամուղի կառուցման հեռանկարի վրա:

Թուրքմենական գազի արտահանման խնդիրը դիտարկելով Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության տեսանկյունից՝ հարկ է նկատել, որ այս հարցում երեք պետությունների շահերը ամբողջությամբ չեն համընկնում: Սա գլխավորապես պայմանավորված է Թուրքիայի դիրքորոշմամբ, քանզի վերջինս Կասպից ծովի գազի ներկրման համար կարևորում է ոչ միայն հարավկովկասյան, այլև իրանական միջանցքը: 1997թ. մայիսի 13-ին Թուրքիայի, Իրանի և Թուրքմենստանի միջև ստորագրվել էր փոխըմբռնման հուշագիր, որը նախատեսում էր 28-30 միլիարդ մ³ գազ փոխադրել Թուրքիա և Եվրոպա¹³⁸: Նախատեսվող փոխադրումների ծավալներից կարելի է եզրակացնել, որ դեռևս 1990-ական թթ.-ից Թուրքիան Իրանի տարածքը դիտարկում էր և՛ տարածաշրջանային էներգետիկ հանգույցի վերածվելու, և՛ իր էներգետիկ անվտանգության տեսանկյունից:

Թուրքիայի նման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև 2000-ական թթ.: 2007թ. հուլիսին ստորագրվեց թուրք-իրանական փոխըմբռնման հուշագիր դեպի

¹³⁷ Կասպից ծովում հերթական ադրբեջանա-թուրքմենական միջադեպն է գրանցվել, <http://razm.info/7194> (հասանելի է առ 03.05.2017թ.):

¹³⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi, Genel Kurul Tutanağı, 20. Dönem 2. Yasama Yılı, 126. Birleşim 24 Temmuz 1997, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_b_sd.birlesim_baslangic_yazici?P4=318&P5=B&page1=33&page2=33 (հասանելի է առ 11.05.2017թ.).

Թուրքիա և ԵՄ թուրքմենական ու իրանական գազի տարանցման մասին¹³⁹: Այս առումով հատկապես ուշագրավ է Թուրքիայի և Թուրքմենստանի 2013թ. մայիսի 30-ի շրջանակային համաձայնագիրը, ըստ որի՝ կողմերը պետք է բանակցություններ վարեն գազի փոխադրման ուղիների ընտրության հարցում¹⁴⁰: Նման ձևակերպումը հիմք է տալիս պնդելու, որ հարավկովկասյան միջանցքը առնվազն Թուրքիա-Թուրքմենստան հարաբերություններում չէր դիտարկվում որպես թուրքմենական գազի ներկրման հիմնական տարբերակ, հետևաբար գազի տարանցման համար կարող է ընտրվել հենց Իրանի տարածքը՝ հատկապես անդրկասպյան գազամուղի հարցում առաջընթացի բացակայության դեպքում:

Թուրքիայի մոտեցումը հակասում էր Ադրբեջանի և հատկապես Վրաստանի շահերին: Վերջինս, ի տարբերություն Ադրբեջանի, Թուրքմենստանի հետ չունի վիճահարույց խնդիրներ և մեծապես շահագրգռված է սեփական տարածքով թուրքմենական գազի տարանցմամբ, ինչը կմեծացնի և՛ տարանցման դիմաց ստացվող եկամուտները, և՛ Վրաստանի դերը ԵՄ-ի կամ Թուրքիայի էներգետիկ անվտանգությունում: Դեռևս 1993թ. օգոստոսի 17-ին Աշխաբադում Վրաստանը և Թուրքմենստանը ստորագրել էին համաձայնագիր, որը նախատեսում էր Թուրքմենստանի, Վրաստանի և Թուրքիայի մասնակցությամբ փորձագիտական խմբի ստեղծում՝ Վրաստանի տարածքով դեպի Թուրքիա թուրքմենական գազի արտահանման հնարավորությունների ուսումնասիրման նպատակով¹⁴¹: Այս հեռանկարի նկատմամբ Վրաստանի հետաքրքրությունը չսահմանափակվեց միայն այս համաձայնագրով, ինչի մասին վկայում էր Թուրքիայում Վրաստանի դեսպանության 1996թ. զեկույցը, ըստ որի՝ վերջինս աշխատանքներ է տանում թուրքմենական գազը դեպի արևմուտք արտահանման հարցի լուծման ուղղությամբ¹⁴²:

¹³⁹ T.C. Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı 2007 yılı faaliyet raporu, s. 46, <http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2f1%2fDocuments%2fFaaliyet%20Raporu%2f2007.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

¹⁴⁰ Framework Agreement on Cooperation between the Government of the Republic of Turkey and the Government of Turkmenistan on the Transportation of Natural Gas from Turkmenistan to the Republic of Turkey, May 30, 2013, Ashgabat, p. 1, <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0878.pdf> (հասանելի է առ 21.11.2017թ.).

¹⁴¹ სუიცა, ფონდი 1206, აღწერა 6, საქმე 6, ფურცელი 2.

¹⁴² სუიცა, ფონდი 1206, აღწერა 6, საქმე 50, ფურცელი 99, 100.

ԵՄ-ում կասայան գազի հանդեպ հետաքրքրության կտրուկ աճի հետ մեկտեղ Վրաստանը սկսեց միջազգային ասպարեզում ակտիվորեն սատարել իր տարածքով թուրքմենական գազի տարանցման գաղափարը: 2014թ. սեպտեմբերին ՀԳՄ-ի հիմնարկերի արարողությանը Ի. Ղարիբաշվիլին իր ելույթում ընդգծեց Վրաստանի աջակցությունը անդրկասպյան գազամուղով թուրքմենական գազի արտահանման հեռանկարին¹⁴³: Այդ հետաքրքրությունը պայմանավորված է նաև ԵՄ-Վրաստան հարաբերություններով. խնդիրն այն է, որ ԵՄ-ի հետ 2014թ. ասոցացման համաձայնագրից և Եվրոպական էներգետիկ համայնքի անդամակցությունից բխող պահանջներից ելնելով՝ Վրաստանը պետք է քայլեր ձեռնարկի մեկ գազամատակարարից կախվածության վերացման ուղղությամբ, և վերջինս այդ խնդիրը ցանկանում է լուծել թուրքմենական գազի ներկրման հաշվին, ինչը և ամրագրված է 2017-2026թթ. Վրաստանի էներգետիկայի զարգացման ռազմավարությունում¹⁴⁴: Թուրքմենական գազի ներկրումը Վրաստանը կարող է ապահովել հենց անդրկասպյան գազամուղի շնորհիվ՝ հասնելով և՛ էներգետիկ անվտանգության մակարդակի բարձրացման, և՛ ԵՄ-ի ու Եվրոպական էներգետիկ համայնքի պահանջների բավարարման: Թեպետ այդ պարագայում էներգակիրների ներկրման ուղին կշարունակի մնալ Ադրբեջանը, այդ հեռանկարը ուղղակիորեն հակասում է վերջինիս շահերին, քանզի Վրաստանը հնարավորություն կստանա անմիջապես թուրքմենական գազ գնել, ինչը կարող է էականորեն թուլացնել Ադրբեջանի մենաշնորհային դիրքը Վրաստանի գազային շուկայում:

Ադրբեջանի պարագայում խնդրահարույց են ոչ միայն այս խնդիրը և Թուրքմենստանի հետ ունեցած տարածայնությունները, այլև Ռուսաստանի հետ Եվրոպական շուկայի համար հնարավոր մրցակցության խնդիրը: Անդրկասպյան գազամուղի կառուցման դեպքում ՀԳՄ-ով փոխադրվող գազի ծավալը կարող է հասնել ընդհուպ մինչև 60 միլիարդ մ³-ի, մինչդեռ Ռուսաստանի կողմից ծրագրված «Թուրքական հոսք» գազամուղով նախատեսվում է հարավարևելյան Եվրոպա

¹⁴³ ֆրեմիեր-մինისტր Յուրայ Բարիլին Եվգեն Լոկսկով Գաբուրյով,
http://gov.ge/index.php?lang_id=GE0&sec_id=380&info_id=44603 (հասանելի է առ 04.05.2017թ.).

¹⁴⁴ Տաթևադյան Երանգույան Գևորգյան Ստրատեգիա, 2017-2026 (Զարգացման ծրագիր), ԶՅ. 8,
<http://www.energy.gov.ge/projects/pdf/pages/Sakartvelos%20Energetikis%20Ganvitarebis%20Strategia%202017%202026%20Bunebrivi%20Gazis%20Natsili%201637%20geo.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

փոխադրել 31 միլիարդ մ³ գազ¹⁴⁵: Ուստի Ադրբեջանը հակված չէ թույլատրել սեփական տարածքով փոխադրելու այնքան գազ, որ էականորեն կազդի Եվրոպայի գազային շուկայում Ռուսաստանի դիրքերի վրա՝ լարվածություն առաջացնելով ռուս-ադրբեջանական հարաբերություններում:

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությունը ԵՄ-ի, ԱՄՆ-ի և ՌԴ-ի շահերի համատեքստում: Հաշվի առնելով, որ Կասպից ծովի գազի արտահանման շուրջ զարգացումներում պարբերաբար ընդգծվել է դրա կարևորությունը Եվրոպական շուկայի համար, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նախ և առաջ ԵՄ-ի ազդեցությունը Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության զարգացման վրա: Ունենալով գազի պահանջարկի բավարարման հարցում երրորդ պետությունների մատակարարումներից կախվածություն՝ ԵՄ-ն փորձել է հասնել գազի ներկրման ուղիների դիվերսիֆիկացման, և այս առումով ԵՄ-ի համար սկսեց որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնել կասպյան տարածաշրջանը, որի հանդեպ, ինչպես նշվեց, թույլ արտահայտված հետաքրքրություն կար դեռևս 1990-ական թթ.:

Այդ ռեսուրսների նշանակությունը ԵՄ-ն սկսեց առավել շատ կարևորել 2006թ. ռուս-ուկրաինական գազային ճգնաժամից հետո: 2007թ. ընդունված Եվրոպայի էներգետիկ քաղաքականության մասին փաստաթղթում կասպյան էներգետիկ ռեսուրսների փոխադրումը ԵՄ գնահատվեց որպես «հրամայական», և նույնիսկ առաջարկվեց ստեղծել այդ հարցերով հատուկ համակարգողի պաշտոն, ինչպես նաև համագործակցել Վերակառուցման և զարգացման Եվրոպական բանկի (ՎԶԵԲ) և Եվրոպական ներդրումային բանկի (ԵՆԲ) հետ անդրկասպյան գազամուղի ֆինանսավորման նպատակով¹⁴⁶: Իր էներգետիկ անվտանգությունում ԵՄ-ն աստիճանաբար սկսեց գնահատել նաև Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության դերը, ինչն անուղղակիորեն ամրագրվեց ԵՄ-ի հարավկովկասյան քաղաքականության մասին Եվրոպական խորհրդարանի 2008թ.

¹⁴⁵ Jarosiewicz A., նշվ. աշխ., էջ 28; Coote B., նշվ. աշխ., էջ 15:

¹⁴⁶ Communication from the Commission to the European Council and the European Parliament, An Energy Policy for Europe, COM(2007) 1 final, Brussels, 10.1.2007, pp. 23-25, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0001&from=en> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

հունվարի 17-ի բանաձևում, որը ճանաչեց ԲԹԷ և անդրկասպյան գազամուղի նախագծերի նշանակությունը¹⁴⁷:

Ինչպես տեսանք, Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության ձևավորումը և հեռանկարում անդրկասպյան գազամուղի հաշվին զարգացումը բխում էին հենց ԵՄ էներգետիկ շահերից: 2009թ. ռուս-ուկրաինական նոր գազային ճգնաժամից հետո ռուսական գազից կախվածության նվազեցման ձգտումը ԵՄ-ում զուգակցվեց կասպյան գազի պաշարների նկատմամբ հետաքրքրության էլ ավելի աճով: ԵՄ-ի ռազմավարական նպատակն է հասնել նրան, որ 2020թ. ՀԳՄ-ն ապահովի ԵՄ գազի սպառման 10-20%-ը¹⁴⁸:

Խոսելով ԵՄ էներգետիկ անվտանգությունում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության դերի մասին՝ միաժամանակ չի կարելի գերազնահատել ադրբեջանական գազի գործոնը: ԹԱՆԱՓ-ով փոխադրվելիք գազի նախնական ծավալներից միայն 10 միլիարդ մ³ գազն է փոխադրվելու Եվրոպա, ինչը, բնականաբար, չի կարող լրջորեն դիվերսիֆիկացնել ԵՄ-ի գազի ներկրման աղբյուրները: ԵՄ 2014թ. էներգետիկ անվտանգության ռազմավարությունից կարելի է եզրակացնել, որ երկարաժամկետ հեռանկարում ԵՄ-ն ՀԳՄ-ն ընկալում է որպես բազմաթիվ պետություններից, մասնավորապես՝ Ադրբեջանից, Թուրքմենստանից, Իրանից, Իրաքից, դեպի Եվրոպա կառուցվելիք գազամուղերի համակարգ, որը միաժամանակ կապահովի մեծ ծավալի գազամատակարարումներ և կբացառի նոր ձևավորվող միջանցքի գերկախվածությունը մեկ գազամատակարար պետությունից¹⁴⁹:

ՀԳՄ-ի հանդեպ ԵՄ-ում ուրվագծվող քաղաքականությունը նոր որակ հաղորդեց նաև Թուրքիայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի էներգետիկ համագործակցությանը: 2009թ. մայիսի 8-ին ԵՄ Արևելյան Գործընկերության (ԱԳ) մեկնարկի շրջանակներում

¹⁴⁷ European Parliament resolution of 17 January 2008 on a more effective EU policy for the South Caucasus: from promises to actions, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0016&language=EN&ring=A6-2007-0516> (հասանելի է առ 05.05.2017թ.).

¹⁴⁸ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on security of energy supply and international cooperation - "The EU Energy Policy: Engaging with Partners beyond Our Borders", COM(2011) 539 final, Brussels, 7.9.2011, p. 5, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0539&from=EN> (հասանելի է առ 23.11.2017թ.).

¹⁴⁹ Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, European Energy Security Strategy, COM(2014) 330 final, Brussels, 28.5.2014, p. 16, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0330&from=EN> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

Պրահայում տեղի ունեցավ հարավային միջանցքի հարցերով զագաթաժողով, որի արդյունքում Թուրքիան, Վրաստանը, Ադրբեջանը, Եգիպտոսը և ԵՄ-ն ստորագրեցին էներգետիկ ոլորտում համագործակցության դրույթներ պարունակող հռչակագիր¹⁵⁰։ Այս քայլով ԵՄ-ն նախ և առաջ ցանկանում էր նպաստել այդ ժամանակ դեռևս շարունակվող թուրք-ադրբեջանական գազային խնդիրների կարգավորմանը, որը կարևոր նախապայման էր ՀԳՄ-ի կենսագործման համար։

Հռչակագրի ստորագրումից հետո ԵՄ-ն սկսեց ավելի մեծ նախաձեռնողականություն դրսևորել՝ ստեղծելով համագործակցության այնպիսի ձևաչափեր, որոնցում ընդգրկվեցին նաև Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը։ ՀԳՄ-ի կայացման նպատակով ԵՄ-ի և մի շարք պետությունների մասնակցությամբ ստեղծվեց Խորհրդակցական խորհուրդ, որի առաջին հանդիպումը կայացավ 2015թ. փետրվարի 12-ին Բաքվում։ Հանդիպման արդյունքում ԵՄ-ի, Թուրքիայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և ևս վեց երկրների ներկայացուցիչներ ստորագրեցին համատեղ հայտարարություն, որտեղ ընդգծվեց Ադրբեջանի «առաջատար» և Թուրքիայի ու Վրաստանի «հատուկ» դերը կասպյան էներգակիրների փոխադրման գործում¹⁵¹։

ՀԳՄ-ում ԵՄ-ի ներգրավվածության մեծացման տեսանկյունից առանցքային նշանակություն ունեցավ 2015թ. մայիսի 1-ին Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Թուրքմենստանի և ԵՄ-ի միջև էներգետիկ համագործակցության մասին Աշխաբադի հռչակագրի ստորագրումը, որը նախատեսում էր փոխգործակցության ևս մեկ ձևաչափի, այն է՝ էներգետիկայի փոխնախարարների մակարդակով աշխատանքային խմբի ստեղծում, որի աշխատանքներին հրավիրվեց նաև Վրաստանը¹⁵²։

ԵՄ-ի ակտիվ ներգրավվածության արդյունքում ստեղծված փոխգործակցության այս ձևաչափերը հանգեցրին Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի էներգետիկ համագործակցության ինստիտուցիոնալացմանը։ Թեպետ դրանցում սկսեցին

¹⁵⁰ Հռչակագրի տեքստը տե՛ս Prague Summit Southern Corridor, May 8, 2009, <http://www.eu2009.cz/assets/news-and-documents/press-releases/the-declaration---prague-summit-southern-corridor--may-8--2009.pdf> (հասանելի է առ 05.05.2017թ.)։

¹⁵¹ Southern Gas Corridor Advisory Council Joint Press Statement, Baku, 12 February, 2015, p. 1, <https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/Southern%20Gas%20Corridor%20Advisory%20Council.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.)։

¹⁵² Ashgabat Declaration, 1 May, 2015, https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2014-2019/sefcovic/announcements/ashgabat-declaration_en (հասանելի է առ 06.05.2017թ.)։

մասնակցել այլ պետություններ ևս, ակնհայտ է, որ թե՛ այդ ձևաչափերի աշխատանքը, թե՛ առհասարակ կասայան գազի արտահանումը ԵՄ անհնար կլիներ առանց առաջին հերթին նշված երեք երկրների միջև համագործակցության հաստատման: Ուստի պատահական չէ, որ վերոնշյալ Խորհրդակցական խորհրդի առաջին և հաջորդ հանդիպումներին ընդգծվել է Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի նշանակությունը: Ըստ էության՝ ստեղծվեցին հարթակներ, որոնցում վերջիններս էներգետիկայի նախարարությունների մակարդակով սկսեցին պարբերաբար քննարկել ՀԳՄ-ին առնչվող հարցեր՝ խթանելով էներգետիկ եռակողմ համագործակցության զարգացումը: Այս ձևաչափերի ներդրումը կարևոր էր հատկապես այն առումով, որ ի տարբերություն տրանսպորտի, առևտրի, ներդրումների, արտաքին քաղաքականության և պաշտպանության ոլորտները համակարգող նախարարությունների՝ էներգետիկայի նախարարների մակարդակով Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև գոյություն չունեցող եռակողմ պարբերական հանդիպումների ձևաչափ, և ԵՄ-ի աջակցությամբ ստեղծված երկու հարթակները լրացրեցին այդ բացը:

Բացի ինստիտուցիոնալ համագործակցության մեխանիզմներից՝ ադրբեջանական գազի հանդեպ ԵՄ երկրների հետաքրքրությունը, ի վերջո, երաշխիքներ ստեղծեց երկարաժամկետ հեռանկարում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցության զարգացման համար: 2013թ. սեպտեմբերի 19-ին Շահ Դենիզի կոնսորցիումը 25 տարի ժամկետով համաձայնագիր կնքեց եվրոպական մի շարք նավթագազային ընկերությունների հետ, ըստ որի՝ եվրոպական շուկայի համար նախատեսվող 10 միլիարդ մ³ գազից 8 միլիարդը կփոխադրվի Իտալիա, մեկական միլիարդը՝ Հունաստան և Բուլղարիա¹⁵³: Դա նշանակում է, որ Ադրբեջանը կարողացավ, ի դեմս եվրոպական պետությունների, նոր և կայուն շուկա ձեռք բերել իր գազի արտահանման համար, որը, չնայած ծավալների ոչ մեծ լինելուն, պետք է արտահանվի հենց ԲԹԷ գազամուղով՝ նոր թափ հաղորդելով թուրք-վրաց-ադրբեջանական համագործակցությանը:

¹⁵³ Shah Deniz major sales agreements with European gas purchasers concluded, <http://www.bp.com/en/global/corporate/media/press-releases/shah-deniz-major-sales-agreements-with-european-gas-purchasers-c.html> (հասանելի է առ 23.08.2017թ.).

Եթե ԲԹՋ նավթամուղի հարցում ԱՄՆ-ն առանցքային նշանակություն ունեցավ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության կայացման և զարգացման մեջ, ԲԹԷ և անդրկասպյան գազամուղերի պարագայում ԱՄՆ-ի ներգրավվածությունը համեմատաբար ավելի պասիվ բնույթ էր կրում: Ի տարբերություն ԲԹՋ նավթամուղի և Ազերի-Չիրազ-Գյունեշլի հանքավայրի՝ ամերիկյան ոչ մի նավթային ընկերություն որևէ բաժնեմաս չուներ Շահ Դենիզի հանքավայրի և ԲԹԷ գազամուղի շահագործման համար ստեղծված կոնսորցիումներում: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ դրանցում բաժնեմասերի 10%-ը պատկանում է իրանական պետական նավթային ընկերությանը¹⁵⁴, հետևաբար Իրանի նկատմամբ ամերիկյան պատժամիջոցների ստեղծած քաղաքական մթնոլորտը թույլ չտվեց, որ ամերիկյան ընկերություններն ընդգրկվեն ադրբեջանական գազի արդյունահանման և արտահանման գործընթացում՝ դրանով սահմանափակելով նաև ԱՄՆ-ի դերը:

Այնուամենայնիվ, Կասպից ծովի էներգակիրների արտահանման հարցը մշտապես եղել է ԱՄՆ-ի ուշադրության կենտրոնում: Օրինակ՝ 2006թ. ԱՄՆ Սենատ ներկայացված «2006թ. Մետաքսի ճանապարհի ռազմավարության ակտի» օրինագիծը ընդգծում էր կասպյան նավթի ու գազի պաշարների կարևորությունը ԱՄՆ էներգետիկ անվտանգության տեսանկյունից և Թուրքիային դիտարկում որպես առանցքային դերակատար էներգակիրների տարանցման գործընթացում: Բացի այդ՝ օրինագիծը աջակցություն էր հայտնում անդրկասպյան գազամուղի նախագծին և կոչ անում Թուրքմենստանին և Ադրբեջանին հարթել վիճելի հանքավայրերի խնդիրը¹⁵⁵: Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության հետ ԱՄՆ-ի առնչակցության տեսանկյունից կարևոր էր 2005թ. մայիսի 25-ին Բաքվում նշված պետությունների և Ղազախստանի միջև Արևելք-Արևմուտք էներգետիկ տրանսպորտային միջանցքի զարգացման և ընդլայնման մասին հռչակագիրը, ըստ որի՝ ԱՄՆ-ն աջակցություն էր հայտնում ոչ միայն ԲԹՋ նավթամուղին, այլև ԲԹԷ գազամուղին¹⁵⁶:

¹⁵⁴ Shah Deniz, http://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/Shahdeniz.html (հասանելի է առ 07.05.2017թ.).

¹⁵⁵ S. 2749 - 109th Congress: Silk Road Strategy Act of 2006, pp. 9, 15-16, 22, <https://www.congress.gov/109/bills/s2749/BILLS-109s2749is.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

¹⁵⁶ Baku Declaration on Development and Enhancement of the East-West Energy Transport Corridor, Baku, May 25, 2005, pp. 3-4, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/254792/A_60_115-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

Ի տարբերություն ԱՄՆ նախագահներ Բիլ Բլինթոնի և Ջորջ Բուշ Կրտսերի՝ Բարաք Օբամայի վարչակարգի ժամանակ զգալիորեն նվազեց ԱՄՆ-ի ներգրավվածությունը Կասպից ծովի էներգետիկ խնդիրներում, ինչը քննադատության արժանացավ հենց ԱՄՆ Կոնգրեսում: 2012թ. դեկտեմբերի 12-ին Սենատի արտաքին հարաբերությունների կոմիտե ներկայացվեց մի զեկույց, որտեղ պետքարտուղարության կողմից 2012թ.-ից հետո Եվրասիայում էներգետիկ հարցերով հատուկ բանազնացի պաշտոնը թափուր թողնելը խիստ բացասական գնահատական ստացավ: Ավելին՝ զեկույցը ԱՄՆ-ի ղեկավարությանը առաջարկեց Թուրքիայի և ԵՄ-ի հետ ակտիվորեն սատարել անդրկասպյան գազամուղի շուրջ բանակցություններին¹⁵⁷:

Եթե ԲԹՋ-ի պարագայում ԱՄՆ-ն անմիջականորեն ներգրավվեց բանակցային գործընթացում, ապա Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության այս ոլորտը ԱՄՆ-ն դիտարկում էր ավելի լայն համատեքստում՝ որպես Ռուսաստանից Եվրոպայի էներգետիկ կախվածության կրճատմանը միտված նոր գազային միջանցքի՝ ՀԳՄ-ի մի մաս: Հաշվի առնելով, որ ռուսական գազից առավել մեծ կախվածություն ունեցող Եվրոպական պետությունների (հատկապես հարավարևելյան Եվրոպայի) մի զգալի մասը աջակցություն է հայտնել Ռուսաստանի նախաձեռնած «Հարավային հոսք», իսկ այժմ՝ «Թուրքական հոսք» նախագծերին, ԱՄՆ-ի առաջնային խնդիրն է Եվրոպայի գազային շուկայի հարավարևելյան հատվածում ՀԳՄ-ի համար ապահովագրել որքան հնարավոր է ավելի մեծ կշիռ և թույլ չտալ ռուսական գազի գերակայությունն այդ շուկայում: Օրինակ՝ 2015թ. հունվարին Սոֆիա կատարած այցի ժամանակ ԱՄՆ պետքարտուղար Ջոն Բերին հայտարարեց, որ ի պատասխան «Հարավային հոսք» նախագծին Բուլղարիայի աջակցության դադարեցման՝ ԱՄՆ-ն պատրաստ է սատարել նրան էներգետիկ անվտանգության ապահովման գործում¹⁵⁸: Նույն կերպ 2015թ. մայիսին միջազգային էներգետիկ հարցերով ԱՄՆ հատուկ բանազնաց Ամոս Հոքսթայնը Աթենքում բանակցություններ վարեց Հունաստանի

¹⁵⁷ Energy and Security from the Caspian to Europe, a Minority Staff Report Prepared for the Use of the Committee on Foreign Relations, United States Senate, 112th Congress, 2nd Session, Washington, 2012, pp. 7-8, 28-29, <https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/Energy%20and%20Security%20from%20the%20Caspian%20to%20Europe.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

¹⁵⁸ **Wuensch C.**, Turkish Stream: Ankara Trying to Balance East and West, Center for Strategic and International Studies, 2015, p. 4, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/150710_Turkish_Stream_Ankara_Trying_Balance_East_West.pdf (հասանելի է առ 02.08.2017թ.).

արտգործնախարար Նիկոս Կոճիասի հետ՝ համոզելու Հունաստանին հրաժարվել «Թուրքական հոսք» նախագծի մասնակցությունից և աջակցել միայն ՀԳՄ-ին¹⁵⁹:

Կասպյան գազի արտահանման հարցը և Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությունը բնականաբար առնչվում է նաև Ռուսաստանի շահերի հետ: Թեպետ ԵՄ-ն նպատակ ունի Ադրբեջանի, ապա Թուրքմենստանի և այլ պետությունների հաշվին դիվերսիֆիկացնել գազի ներկրման ուղիներն ու աղբյուրները, ՀԳՄ-ն միայն ադրբեջանական գազի հաշվին չի կարող լրջորեն մրցակցել Ռուսաստանի հետ: Ինչպես նշվեց, ՀԳՄ-ով նախատեսվում է ԵՄ արտահանել սկզբնապես տարեկան 10 միլիարդ մ³ գազ, մինչդեռ, օրինակ, 2014թ. ԵՄ-ն ներկրել է մոտ 115 միլիարդ մ³ ռուսական գազ, որը կազմել է այդ տարվա գազի ներկրումների մոտ 38%-ը¹⁶⁰: Հենց դրանով էր պայմանավորված 2016թ. փետրվարին Ադրբեջանում Ռուսաստանի դեսպան Վլադիմիր Դորոխինի հայտարարությունն առ այն, որ Ռուսաստանը դեմ չէ ՀԳՄ-ով ադրբեջանական գազի արտահանմանը Եվրոպա¹⁶¹:

Ըստ էության՝ ՌԴ-ն այս հարցում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությունը չի դիտարկում որպես իր շահերին հակասող այնքանով, որքանով այն ՌԴ-ի համար լուրջ մրցակցություն չի ստեղծում Եվրոպայի գազային շուկայում: Հետևաբար՝ հաշվի առնելով թուրքմենական գազի պաշարների ծավալը, ՌԴ-ն դեմ է Թուրքմենստանի մասնակցությանը ՀԳՄ-ին: 2014թ. նոյեմբերի 19-ին Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Լավրովը հայտարարեց, որ Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի և բնապահպանական խնդիրներից ելնելով՝ Ռուսաստանը դեմ է անդրկասպյան գազամուղի կառուցմանը¹⁶²: Ուշագրավ է, որ նման խնդիրների առաջքաշումը հետագայում Ի. Ալիևը բնորոշեց որպես պատրվակ ՀԳՄ-ի նախագծին

¹⁵⁹ **Kanter J.**, U.S. Urges Greece to Reject Russian Energy Project, <https://www.nytimes.com/2015/05/09/business/international/greece-us-russia-energy-pipeline.html> (հասանելի է առ 02.08.2017թ.).

¹⁶⁰ EU Energy in Figures, Statistical Pocketbook 2016, European Union, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2016, p. 65.

¹⁶¹ Интервью Посла России в Азербайджане В.Д.Дорохина газете "Комсомольская правда", http://azerbaijan.mid.ru/interv-u/-/asset_publisher/5qYMnBNL2Rtt/content/interv-u-posla-rossii-v-azerbajdzane-v-d-dorohina-gazete-komsomol-skaa-pravd-1?inheritRedirect=false (հասանելի է առ 08.05.2017թ.).

¹⁶² Выступление и ответы на вопросы Министра иностранных дел России С.В.Лаврова в рамках «правительственного часа» в Государственной Думе Федерального Собрания Российской Федерации, Москва, 19 ноября 2014 года, http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/790722 (հասանելի է առ 08.05.2017թ.).

միջամտելու և ճնշելու նպատակով¹⁶³, և չնայած հայտարարությունը հասցեական բնույթ չէր կրում, այն ակնհայտորեն որոշակի ուղերձ էր նաև Ռուսաստանին:

Այսպիսով, կասպյան նավթի և գազի արտահանման խնդիրները սերտորեն փոխկապակցված էին և հաճախ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցության համատեքստում քննարկվում էին համատեղ: Հիմքում ունենալով ԲԹՁ նախագծի շուրջ համագործակցության հաջող փորձը՝ երեք երկրները ևս մեկ քայլ կատարեցին եռակողմ էներգետիկ համագործակցության խորացման ուղղությամբ՝ գործարկելով ԲԹԷ գազամուղը և կարևոր դեր ստանձնելով միմյանց էներգետիկ անվտանգությունում: Շահ Դենիզի հանքավայրի երկրորդ փուլի գործարկման նախապատրաստումը երեք պետությունների համար սահմանեց նոր խնդիր՝ ապահովել ադրբեջանական գազի արտահանումը Եվրոպա, որի կենսագործումը, չնայած սկզբնական շրջանի ճգնաժամային իրադրությանը, հաջողվեց կայուն հիմքերի վրա դնել: Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությունում ուրույն տեղ է զբաղեցնում նաև թուրքմենական գազը Թուրքիա և ԵՄ արտահանելու հարցը, որը հնարավորություն տվեց այդ համագործակցությունն ուսումնասիրել այլ տեսանկյունից: Հաշվի առնելով գազի ռազմավարական նշանակությունը արդի աշխարհաքաղաքական գործընթացներում՝ կասպյան գազը Եվրոպա հասցնելու հարցում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի դերի վերաբերյալ որոշակի դիրքորոշում ունեին նաև տարածաշրջանի կարևոր դերակատարները՝ ԵՄ-ն, ԱՄՆ-ն և ՌԴ-ն: Եթե ԵՄ-ի ներգրավումը ՀԳՄ-ի նախագծում նոր թափ և որակ հաղորդեց Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությանը, ԱՄՆ-ն, ի տարբերություն ԲԹՁ նավթամուղի խնդրի, սահմանափակվեց ավելի պասիվ աջակցությամբ, իսկ Ռուսաստանը բացասաբար է վերաբերվում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան միջանցքի վերածմանը գազային խոշոր միջանցքի, որը կարող է մարտահրավեր նետել Եվրոպայի գազային շուկայում Ռուսաստանի դիրքերին:

¹⁶³ Речь Ильхама Алиева на третьем заседании министров в рамках Консультативного совета Южного газового коридора, <http://ru.president.az/articles/23019> (հասանելի է առ 08.05.2017թ.).

ԳԼՈՒԽ 2. ԹՈՒՐՔԻԱ-ՎՐԱՍՏԱՆ-ԱՂԻՐԵՋԱՆ ԵՌԱԿՈՂՄ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԻ, ԱՌԵՎՏՐԻ ԵՎ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

2.1. Եռակողմ համագործակցությունը տրանսպորտի ոլորտում

1990-ական թթ.-ից Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև հարաբերությունների դինամիկ զարգացումը անհրաժեշտ էր դարձնում երեք պետությունները կապող տրանսպորտային ենթակառուցվածքների զարգացած ցանցի ստեղծումը, որը կունենար և՛ երկկողմ, և՛ տարածաշրջանային, և՛ տարանցիկ նշանակություն: Դա աստիճանաբար հասունացրեց տրանսպորտի ոլորտում եռակողմ համագործակցության անհրաժեշտությունը, որի համար բարենպաստ միջավայր էր ստեղծել էներգետիկ համագործակցության հաջող փորձը: Հետևաբար կարևոր է ուսումնասիրել երկաթուղային և ավտոճանապարհային տրանսպորտի ոլորտում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության ձևավորումն ու զարգացումը, այս համատեքստում երեք երկրներից յուրաքանչյուրի նպատակները, եռակողմ համագործակցության դերը միջտարածաշրջանային և գլոբալ նշանակության տրանսպորտային միջանցքների համապատկերում:

Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղու նախագծի ձևավորումը և զարգացումը: Երեք երկրները կապող երկաթուղու կառուցման վերաբերյալ քննարկումները սկսվել էին դեռևս 1990-ական թթ.-ի առաջին կեսին: 1993թ. հուլիսի 26-29-ին Անկարայում թուրք-վրացական համատեղ տրանսպորտային հանձնաժողովի նիստի ժամանակ քննարկվել էր երկու պետությունները երկաթգծով միմյանց կապելու հեռանկարը¹⁶⁴: Ն. Կոմախիձեի 1995թ. սեպտեմբերի 13-ի հաղորդագրությունից պարզ է դառնում, որ այդ շրջանում թուրք-վրացական բանակցություններում քննարկման հիմնական առարկան երկաթուղու կառուցման համար ամենահարմար տարբերակի ընտրության, նախագծի տնտեսական հիմնավորման և ֆինանսավորման հարցերն էին¹⁶⁵:

¹⁶⁴ Баку-Тбилиси-Карс, <https://ady.az/ru/read/index/6/43> (հասանելի է առ 01.11.2017թ.).

¹⁶⁵ სუიცა, ფონდი 1206, აღწერა 2, საქმე 1703, ფურცელი 83.

1990-ական թթ. թուրք-վրացական բանակցությունների թերևս ամենակարևոր ձեռքբերումը 1996թ. ապրիլի 4-ի Անկարայի արձանագրությունն էր, ըստ որի՝ որպես երկաթուղու ամենահարմար տարբերակ ամրագրվեց Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի-Մարաբդա ուղին, և որոշվեց աշխատանքների համակարգման համար ստեղծել հատուկ հանձնաժողով¹⁶⁶: Դատելով Թուրքիայում Վրաստանի դեսպանության 1998թ. զեկույցից՝ չնայած հանդիպումների բարձր հաճախականությանը, բանակցությունները դեռևս շոշափելի արդյունքներ չէին արձանագրում, և հենց դրանով էր պայմանավորված 1998թ. մարտին Է. Շևարդնաձեի և Թուրքիայի վարչապետ Մեսութ Զըլմազի համաձայնությունը՝ արագացնելու նախագծի աշխատանքները¹⁶⁷:

Հարկ է նշել, որ այս շրջանում Թուրքիան իր հետաքրքրվածությունը այս նախագծի հանդեպ արտահայտել է նաև միջազգային հարթակներում: 1998թ. հունիսի 9-ին Աստանայում կայացած թյուրքալեզու պետությունների գագաթաժողովի ժամանակ Ս. Դեմիրելը անդրադարձավ ԲԹԿ երկաթուղային նախագծին՝ ընդգծելով դրա նպատակահարմարությունը¹⁶⁸: 1998թ. դեկտեմբերին Սևծովյան տնտեսական համագործակցության կազմակերպության (ՄՏՏՀ) խորհրդարանական վեհաժողովի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից ընդունված «Տրանսպորտը սևծովյան տարածաշրջանում» զեկույցում նշված էր, որ Թուրքիան աշխատանքներ էր տանում Կարսը վրացական երկաթուղիներին կապող նախագծի իրականացման ուղղությամբ¹⁶⁹:

Այսպիսով, կարելի է նկատել, որ 1990-ական թթ. ԲԹԿ երկաթուղու նախագծի նկատմամբ համեմատաբար ավելի մեծ հետաքրքրություն դրսևորում էր Թուրքիան, որը փորձում էր ամրապնդել իր ազդեցությունը Հարավային Կովկասում որպես տարածաշրջանային դերակատար: Բացի այդ՝ պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ կառուցման ենթակա երկաթգծերի մեծ մասը բաժին է ընկնում

¹⁶⁶ Նյուցա, օգոստոս 1206, ձևաչափ 6, թիվ 49, օգոստոս 52, 53.

¹⁶⁷ Նյուցա, օգոստոս 1206, ձևաչափ 2, թիվ 2202, օգոստոս 44.

¹⁶⁸ Демоян Г., Тюркские саммиты: цели, задачи, приоритеты и позиция в карабахском вопросе, *Бюллетень научно-образовательного фонда «Нораванк»*, № 10 (16), Ереван, 2005, стр. 41.

¹⁶⁹ Report on Transport in the Black Sea Region, the Twelfth Plenary Session of the PABSEC General Assembly, the Economic, Commercial, Technological and Environmental Affairs Committee, adopted in Saint Petersburg on December 9, 1998, p. 12, <http://www.pabsec.org/depo/documents/reports-and-recommendations/en-rep-lmrphweue.pdf> (հասանելի է առ 17.08.2016թ.).

Թուրքիային, ավելի փոքր մասը՝ Վրաստանին, ուստիև այդ հարցի շուրջ ցանկացած քննարկում ենթադրում էր առաջին հերթին Թուրքիայի ակտիվ ներգրավվածություն: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Ադրբեջանը Հ. Ալիևի նախագահության տարիներին (1993-2003թթ.) ըստ էության որևէ կերպ չէր մասնակցում նախագծի վերաբերյալ բանակցություններին և չէր աջակցում այդ նախագծին: Դեռևս 2002թ. ապրիլի 29-ին Հ. Ալիևը հայտարարել էր, որ Ադրբեջանը մեծ հետաքրքրություն չունի ԲԹԿ երկաթգծի նկատմամբ՝ ընդգծելով, որ դա «Վրաստանի ներքին գործն է»¹⁷⁰:

ԲԹԿ երկաթուղու նախագիծը ավելի գործնական հիմքի վրա դրվեց 2002թ. հուլիսի 20-21-ին Ստամբուլում Թուրքիայի և Վրաստանի տրանսպորտի նախարարների հանդիպմամբ, որի արդյունքում ստորագրվեց արձանագրություն այդ նախագծի իրականացման վերաբերյալ¹⁷¹: Նախագծին առնչվող հարցերին իրավական ձևակերպում տալն արդեն իսկ նշանակում էր, որ պետությունները հավանություն են տալիս ԲԹԿ երկաթուղու նախագծին և մտադիր են ակտիվորեն համագործակցել նախագծի նախապատրաստման և իրականացման ուղղությամբ: Նախագծի հետագա զարգացումը նոր թափ ստացավ նաև 2003թ. Ադրբեջանում Ի. Ալիևի՝ նախագահ դառնալուց հետո, ով 2004թ. հունիսի 14-ին Մ. Սաակաշվիլիի հետ հանդիպման ժամանակ հայտարարեց, որ Ադրբեջանը սատարում է ԲԹԿ երկաթուղու կառուցմանը և պատրաստ է ներգրավվել նախագծում¹⁷²:

Այս զարգացումները համընկան 2002թ. նոյեմբերին Թուրքիայի խորհրդարանական ընտրությունների հետ, որոնց արդյունքում իշխանության եկած Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը (ԱԶԿ) լուրջ փոփոխություններ մտցրեց երկրի արտաքին քաղաքական կուրսում: Այս պարագայում առավել հետաքրքրական էր կուսակցության նախընտրական ծրագիրը, ըստ որի՝ նախատեսվում էր տեխնիկական աջակցություն ցույց տալ Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի տրանսպորտային համակարգերի միավորմանը¹⁷³:

¹⁷⁰ Ответы Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на вопросы журналистов в аэропорту Бина перед отбытием в турецкий город Трабзон – 29 апреля 2002 года, <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/31655198.html> (հասանելի է առ 17.08.2016թ.).

¹⁷¹ Баку-Тбилиси-Карс, <https://ady.az/ru/read/index/6/43> (հասանելի է առ 01.11.2017թ.).

¹⁷² Նույն տեղում:

¹⁷³ 2002 Genel Seçimleri, Seçim Beyannamesi, AK Parti, 2015, s. 95, <http://www.akparti.org.tr/upload/documents/2002-beyanname.pdf> (հասանելի է առ 26.09.2017թ.).

2004թ.-ից սկսած՝ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը ստորագրեցին մի շարք փաստաթղթեր, որոնք անհրաժեշտ իրավապայմանագրային դաշտ ձևավորեցին եռակողմ համագործակցության համար: Նախագծին սատարելու մասին Ի. Ալիևի հայտարարությունից ընդամենը մի քանի ամիս անց՝ 2004թ. նոյեմբերի 14-ին, Բաքվում ԵՄ-ի և կասպյան տարածաշրջանի պետությունների տրանսպորտի նախարարների հանդիպման շրջանակներում Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը ստորագրեցին հայտարարություն ԲԹԿ երկաթուղային նախագծի կարևորության և տարածաշրջանային բնույթի մասին¹⁷⁴, իսկ 2004թ. դեկտեմբերի 28-ին Թբիլիսիում՝ նախագծի մասին արձանագրություն¹⁷⁵: Գրեթե կես տարի անց՝ 2005թ. մայիսի 25-ին, Ի. Ալիևը, Մ. Սաակաշվիլին և Ա. Ն. Սեզերը ստորագրեցին Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի-Բաքու նոր երկաթուղային կապի մասին հռչակագիր, որն ընդգծում էր, որ երկաթուղին ԲԹԶ և ԲԹԷ խողովակաշարերի հետ միասին տարածաշրջանում կապահովի տնտեսական աճ, կայունություն և բարեկեցություն¹⁷⁶:

Բացի երկաթուղու կառուցման համար անհրաժեշտ քայլերի իրականացումից՝ հռչակագիրը սահմանեց Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցության մի քանի կարևոր ուղենիշներ ևս, ինչպիսիք են ԲԹԿ նախագծում Եվրոպական հանձնաժողովի մասնակցության համար երկխոսության ծավալումը Եվրոպա-Կովկաս-Ասիա միջանցքի զարգացման շրջանակներում՝ ապահովելով երկաթուղու ինտեգրումը անդրեվրոպական երկաթուղային ցանցին, ներդրումների ներգրավման միջոցով նախագծում միջազգային կառույցների և պետությունների մասնակցության ապահովումը, ինստիտուցիոնալ համագործակցության զարգացումը՝ ի դեմս ստեղծվելիք կոորդինացիոն խորհրդի: Պետությունները որպես խնդիր սահմանեցին նաև համագործակցության հաստատումը միջազգային կառույցների, հատկապես՝ ԵՄ-ի և ՏՐԱՍԵԿԱ Միջկառավարական

¹⁷⁴ Ариф Аскеров: До мая следующего года будет готов рабочий проект ТЭО железной дороги Карс-Ахалкалаки-Тбилиси-Баку, <http://www.trend.az/azerbaijan/politics/765993.html> (հասանելի է առ 17.08.2016թ.).

¹⁷⁵ Баку-Тбилиси-Карс, <https://ady.az/ru/read/index/6/43> (հասանելի է առ 01.11.2017թ.).

¹⁷⁶ Հռչակագրի տեքստը տե՛ս Declaration on the Kars-Akhalkalaki-Tbilisi-Baky new railway connection project between the Republic of Turkey, Georgia and the Republic of Azerbaijan, done in Baku on May 25, 2005, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/255901/A_60_419-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y (հասանելի է առ 18.08.2016թ.):

հանձնաժողովի մշտական քարտուղարության հետ: Այլ կերպ ասած՝ երեք պետությունները այս հռչակագրով ամրագրեցին իրենց մտադրությունը՝ համագործակցելու միմյանց հետ ԲԹԿ երկաթուղու նախագծին այլ պետությունների և միջազգային կառույցների, մասնավորապես՝ ԵՄ-ի աջակցությունը և ֆինանսական օժանդակությունը ստանալու համար: Ուշագրավ է, որ հռչակագրի ստորագրման օրը Ադրբեջանում նաև տեղի ունեցավ ԲԹՁ նավթամուղի ադրբեջանական հատվածի գործարկման հանդիսավոր արարողությունը: Համատեղելով այս երկու իրադարձությունները՝ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը փաստորեն ընդգծեցին այն իրողությունը, որ էներգետիկ ոլորտին զուգահեռ եռակողմ համագործակցությունում ձևավորվում է նոր՝ տրանսպորտային բաղադրիչ:

ԲԹԿ երկաթուղու նախագծման փուլում թերևս ամենակարևոր խնդիրը ֆինանսավորման հարցն էր: Խնդիրը բարդանում էր նրանով, որ արդեն 2005թ. երկաթուղու նախագիծը սուր քննադատության արժանացավ և՛ ԱՄՆ-ում, և՛ ԵՄ-ում¹⁷⁷: Դա ունեցավ երկու կարևոր հետևանք. նախ՝ ԲԹԿ նախագիծը չստացավ այս երկու կարևոր դերակատարների ֆինանսական աջակցությունը, և երկրորդ՝ զգալիորեն նվազեցին այլ պետություններից կամ միջազգային կառույցներից նախագծի համար ամբողջական կամ մասնակի ֆինանսավորում ստանալու հնարավորությունները: Այս դրությունը Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության համար ստեղծում էր փակուղային իրավիճակ, որից դուրս գալու միակ ելքը նախագիծը սեփական միջոցներով իրագործելն էր: Հենց այս ամենը հաշվի առնելով՝ Ադրբեջանի ղեկավարությունը որոշեց ստանձնել նախագծի վրացական հատվածի ֆինանսավորումը, ինչի մասին 2007թ. հունվարի 12-ին Թբիլիսիում հայտարարեց Ադրբեջանի տրանսպորտի նախարար Զիա Մամեդովը¹⁷⁸:

Տրանսպորտի ոլորտում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցության համատեքստում 2007 թվականը կարելի է համարել նոր փուլի մեկնակետ: Զ. Մամեդովի հայտարարությունից գրեթե մեկ ամիս անց՝ 2007թ. փետրվարի 7-ին, Թբիլիսիում երեք պետությունները ստորագրեցին «Բաքու-Թբիլիսի-

¹⁷⁷ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս 4.1 ենթագլուխը:

¹⁷⁸ თბილისში ყარსი-ბაქო რკინიგზის პროექტზე მსჯელობენ, <http://www.civil.ge/geo/article.php?id=14597> (հասանելի է առ 19.08.2016թ.).

ყარა სორ ერკაოილუაჲინ გდჲ მასჲნ» მჲჯკაოაქარასკან ჲამადაჲნაგჲრ, ღსო ორჲ¹⁷⁹ აქთოიოჲონსენრე აქთჲ ჲამაგორდასკენს ანოერქოიასკანს და ანოერასჲასკანს თოანსაოოროთაჲინს მჲჯანგჲნერჲი მჲაქლორმანს, ოილნორაჲოჲსაოორომანერჲი და რეონაჲოჲსაოორომანერჲი დაქალსენერჲი ანჲ, თოანსაოოროთაჲინს ქაოლაქასკანოიქანს ნეროაჲანასკენმანს, Სოჲსაჲაჲაქთო სასკაგანაჲინს ქაოლაქასკანოიქანს მაჲასკანს ოიოიოქამა¹⁷⁹:

სოჲს ორე საოორაგოქვგ ქოაგ-აოერეჲანასკანს მჲჯკაოაქარასკანს ჲამადაჲნაგჲრ, ორე აქთჲ ჲ კარგაქოერე მარაქოა-ყარდაჲს Ჲათქადოინდ ერკაოიოი საჲსაგდმანს, ჲჲნანსააქლორმანს, ჲჲნარაროიქანს, ქერასკაოოიგმანს და ჲაჲაგორდმანს Ჲეთ კააქად Ჲარაქეროიოჲონსენრე: აოერეჲანე ქოასოთანჲინს 25 თარჲი ქამსქეთოქ თოამაოერეგ 200 მჲქოინს ააშ Ჲოლარჲი ჲაჲოქ ქარსჲ 1% თოკოსაოოოიქოქ, Ჲორე Ჲეთაგაჲოინდ აქთჲ ჲ მარქჲ ერკაოიოი ჲაჲაგორდოინდ Ჲათაგქად ჲაჲოიქჲ Ჲაჲქჲინს, Ჲსკ ქოასოთანე აქთჲ ჲ ანჲრაქქეთ აჲაჲმანსენრე ააჲაჲოქჲ ერკაოიოი ჲჲნარაროიქანს გორდნქაგე კაგმასკერაქელი Ჲამარ¹⁸⁰:

ჲჲნარარასკანს აჲჲსათანქნენრე სსაქვგჲინს მჲ ქანჲ ამჲს ანგ: 2007ქ. ნოჲემერჲი 21-ჲინს ქოასოთანჲი, აოერეჲანჲი და Სოერქჲაჲი საჲსაგაჲინერე მ. საასკაჲქჲჲი, Ჲ. აქსჲი და აქოილასჲი Ჲოიქჲ მასანასკოიქამა თენჲი Ჲინქგაქ ერკაოიოი ქოაგსკანს Ჲათქადჲ ჲჲნარარასკანს აჲჲსათანქნერჲი მსქნარსკჲ არაროიოიქონ¹⁸¹: სმანსათჲა არაროიოიქონს ერკაქდჲ Სოერქასკანს Ჲათქადოინდ თენჲი Ჲინქგაქ 2008ქ. Ჲოიქსჲ 24-ჲინს ყარსოინდ¹⁸² კრსკინს აქთოიოჲონსენრე Ჲესაქარსენერჲი მასანასკოიქამა¹⁸²:

¹⁷⁹ შეთანქმეჲა ბაქო-თბილისი-ყარსის აჲალი სარკინიგზო ჲაჲის შესაჲებ, შესრულეჲულია 2007 წლის 7 თეგერვალს ქ. თბილისში, <http://www.parliament.ge/files/international-acts/agreements/4568-ls-28-03-2007.doc> (Ჲასანსქჲ ჲ ან 19.08.2016ქ.).

¹⁸⁰ შეთანქმეჲა საქართველოსა და აჲერბაიჯანის რესპუბლიკის მთავრობებს შორის „ბაქო-თბილისი-ყარსის“ აჲალი სარკინიგზო ჲაჲის პროექტის რეალიზაციის ფარგლებში მარაბდა-თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრამდე (კარწაბი) სარკინიგზო მონაჲვეთის ფინანსირების, პროექტირების, მშენებლობის, რეაბილიტაცია-რეკონსტრუქციისა და ექსპლათაციის პორობებისა და პრინციპების შესაჲებ, შესრულეჲულია ქ. თბილისში 2007 წლის 7 თეგერვალს, <http://www.parliament.ge/files/international-acts/agreements/4569-ls-28-03-2007.doc> (Ჲასანსქჲ ჲ ან 19.08.2016ქ.).

¹⁸¹ ბაქო-თბილისი-ყარსის სარკინიგზო მაგისტრალის მშენებლობა სამი ქვეყნის პრეზიდენტებმა გახსნეს, <http://www.radiotavisupleba.ge/a/1555373.html> (Ჲასანსქჲ ჲ ან 19.08.2016ქ.).

¹⁸² Ground breaking ceremony of the Turkish section of the Baku-Tbilisi-Kars railroad held, <http://en.apa.az/azerbaijan-politics/foreign-news/ground-breaking-ceremony-of-the-turkish-section-of-the-baku-tbilisi-kars-railroad-held.html> (Ჲასანსქჲ ჲ ან 20.08.2016ქ.).

Ինչպես և նախատեսված էր 2007թ. եռակողմ համաձայնագրով, ստեղծվեց եռակողմ կոորդինացիոն խորհուրդ, որը 2009-2016թթ. անցկացրեց յոթ հանդիպում¹⁸³: Խորհրդի հանդիպումներն անցկացվում էին տրանսպորտի գերատեսչությունների ղեկավարների մակարդակով, այսինքն՝ քննարկման առարկա էին ոչ թե պարզապես տեխնիկական բնույթի հարցերը, այլև Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի տրանսպորտային համագործակցության զարգացման ուղիներն ու հեռանկարները:

Թեպետ սկզբնապես նախատեսվում էր երկաթուղու շինարարությունն ավարտել մոտ հինգ տարում, ծագած մի շարք խնդիրները հետաձգեցին ԲԹԿ երկաթուղու ամբողջական գործարկումը: Խոշորագույն խնդիրը թերևս նախագծի ծախսերի էական ավելացումն էր, ինչը Ադրբեջանում Վրաստանի դեսպան Թեյմուրազ Շարաշենիձեի խոսքերով պայմանավորված էր շինանյութի, հաղորդակցության միջոցների գների թանկացմամբ¹⁸⁴: Պատահական չէ, որ 2011թ. մայիսի 18-ին Բաքվում Վրաստանը և Ադրբեջանը ստորագրեցին արձանագրություն 2007թ. փետրվարի 7-ի երկկողմ համաձայնագրում փոփոխություններ և ավելացումներ կատարելու մասին, որով Վրաստանին տրվող վարկը ավելացվեց 575 միլիոն ԱՄՆ դոլարի չափով: Ընդ որում՝ արձանագրությունը նաև ամրագրեց, որ երկաթգծի շինարարության ավարտից և շահագործման հանձնվելուց հետո Մարաբդա-Կարծախ հատվածի շահագործումը կփոխանցվի «Ադրբեջանական երկաթուղի» և «Վրաստանի երկաթուղի» ընկերությունների կողմից հիմնադիր կապիտալի հավասար ներդրմամբ ստեղծված ընկերությանը, որը գործելու է մինչև վարկի ամբողջական մարումը¹⁸⁵:

Այսպիսով, հիմնվելով վերոնշյալի վրա, ԲԹԿ երկաթուղու համատեքստում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցությունը ժամանակագրական

¹⁸³ ბაქო-თბილისი-ყარსის პროექტის მიმდინარეობის თაობაზე ერთობლივი პრესკონფერენცია გაიმართა, <http://www.economy.ge/ge/media/news/baqo-tbilisi-yarsis-proeqtis-mimdinareobis-taobaze-ertoblivi-preskonferencia-gaimarta> (ხაყანის ქ. ან 20.08.2016թ.).

¹⁸⁴ Ambassador: "Price rise will not impact on fulfillment of Baku-Tbilisi-Kars railway project", <http://www.apa.news/azerbaijan-economy/infrastructure/ambassador-price-rise-will-not-impact-on-fulfillment-of-baku-tbilisi-kars-railway-project.html> (həmsəhəfərlər 20.08.2016ə.).

¹⁸⁵ ოქმი “საქართველოსა და აზერბაიჯანის რესპუბლიკის მთავრობებს შორის “ბაქო-თბილისი-ყარსის” ახალი სარკინიგზო ხაზის პროექტის რეალიზაციის ფარგლებში მარაბდა-თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრამდე (კარწახი) სარკინიგზო მონაკვეთის ფინანსირების, პროექტირების, მშენებლობის, რეაბილიტაცია-რეკონსტრუქციისა და ექსპლუატაციის პირობებისა და პრინციპების შესახებ” შეთანხმებაში ცვლილებებისა და დამატებების შეტანის შესახებ, შესრულებულია 2011 წლის 18 მაისს ქ. ბაქოში, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1420159> (hասախსეჩი ლ ან 21.08.2016թ.).

առումով կարելի է բաժանել երեք փուլերի: Առաջին փուլը (1993-2002թթ.) ամենապասիվ ժամանակաշրջանն էր, որը սահմանափակվում էր պետությունների միջև նախագծի հնարավոր տարբերակների, նպատակահարմարության մասին քննարկումներով և աչքի էր ընկնում Թուրքիայի համեմատաբար ակտիվ գործունեությամբ: Այս շրջանը կարելի է համարել նախապատրաստական փուլ, որը հող նախապատրաստեց 2000-ական թթ. համագործակցության աշխուժացման համար: Երկրորդ փուլը (2002-2007թթ.) նշանավորվեց ԲԹԿ երկաթուղու վերաբերյալ թուրք-վրացական արձանագրության ստորագրմամբ, Թուրքիայում ԱԶԿ-ի իշխանության գալով և Ադրբեջանի ակտիվ ներգրավմամբ նախագծի քննարկումներում: Այս ժամանակաշրջանում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվեցին մի շարք փաստաթղթեր, որոնք նախապատրաստեցին երկաթուղու կառուցման մասին 2007թ. փետրվարին միջկառավարական եռակողմ համաձայնագրի ստորագրումը: Երրորդ փուլը (2007թ.-ից մինչ այժմ) սկսվեց 2007թ. փետրվարին ԲԹԿ երկաթուղու մասին զույգ համաձայնագրերի ստորագրմամբ: Այս փուլում Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը շինարարական աշխատանքներին զուգահեռ քայլեր ձեռնարկեցին ԲԹԿ երկաթուղին միջազգային երկաթուղային ցանցին ինտեգրելու ուղղությամբ և այդ նպատակով համագործակցություն հաստատեցին մի շարք պետությունների հետ:

Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղու նշանակությունը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համար: Այս նախագիծը դիտակվում է որպես ռազմավարական նշանակության ծրագիր, որը ԲԹՋ նավթամուղի և ԲԹԷ գազամուղից հետո կազմում է Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության երրորդ հիմքը: Այն հատկապես կարևոր է նրանով, որ գործարկվելուց հետո նոր պայմաններ կստեղծի երեք պետությունների միջև առևտրական հարաբերությունների ամրապնդման համար: Եթե Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան էներգետիկ համագործակցությունում առանցքային դեր խաղացին ԱՄՆ-ն և ԵՄ-ն, ապա տրանսպորտի պարագայում, ինչպես տեսանք, հակառակ պատկերն էր: Չունենալով արտաքին ֆինանսական օժանդակություն, իսկ սկզբնական շրջանում հանդիպելով սուր քննադատության՝ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը համատեղ ջանքերով և սեփական միջոցներով

սկսեցին նախագծել և կենսագործել ԲԹԿ նախագիծը: Սա հնարավորություն տվեց հասկանալու, թե միջազգային աջակցության բացակայության և ինչ-որ տեղ արտաքին ճնշման պայմաններում ինչպես կգարգանա եռակողմ համագործակցության ձևաչափը: Հիմնվելով վերոնշյալի վրա՝ կարելի է անդել, որ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև առկա է տրանսպորտի ոլորտում ազգային շահերի ներդաշնակության բարձր մակարդակ և պատրաստակամություն զարգացնելու եռակողմ համագործակցության ձևաչափը այլ ոլորտներում, քան էներգետիկան: Դա հնարավորություն տվեց ոչ միայն հաղթահարելու քաղաքական և ֆինանսական խնդիրները, այլև ակտիվ քաղաքականություն վարելու ԲԹԿ երկաթուղու նկատմամբ միջազգային հետաքրքրության աճի և փոխադրումների մեծ հոսքերի ներգրավման նպատակով:

¹⁸⁶ რუსეთის მთავარმა სანიტარულმა ექიმმა "ზორჯომის" იმპორტი აკრძალა, <http://www.radiotavisupleba.ge/a/1546751.html> (ხაზასნიქ ღ ან 22.08.2016წ.).

ფაკტორი»¹⁸⁸: Այսպիսով, պարզ է, որ Վրաստանը ԲԹԿ երկաթուղին մի կողմից դիտարկում էր որպես տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցության թուլացման և վրացական արտահանման համար այլընտրանքային ուղիների երաշխիք:

Մյուս կողմից Վրաստանը այն դիտարկում է որպես տնտեսության զարգացման նոր խթան: Աբխազիայի տարածքով անցնող երկաթուղու փակ լինելու պայմաններում ԲԹԿ երկաթուղին կարող է Վրաստանի երկաթուղային ցանցը ուղղակիորեն կապել արտաքին աշխարհի, մասնավորապես՝ ԵՄ-ի հետ՝ այդպիսով նոր հնարավորություններ ստեղծելով ԵՄ երկրների և Վրաստանի միջև առևտրական հարաբերությունների զարգացման համար: Բացի այդ՝ Վրաստանն ակնկալում է, որ երկաթուղու շահագործումը բարենպաստ պայմաններ կստեղծի Վրաստանի շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար, ինչը, օրինակ, ամրագրված է Վրաստանի կառավարության կողմից հաստատված «Սամցխե-Ջավախքի շրջանի զարգացման ռազմավարությունը 2014-2021թթ.» փաստաթղթում¹⁸⁹: Ինչ վերաբերում է Վրաստանի՝ երկաթուղու շահագործումից ակնկալվող եկամուտներին, դրանք հաշվվում են շուրջ 100-120 միլիոն ԱՄՆ դոլար¹⁹⁰:

Միևնույն ժամանակ հարկ է նշել, որ ԲԹԿ երկաթուղու առավելությունների հետ մեկտեղ Վրաստանի ներքաղաքական դիսկուրսում ժամանակ առ ժամանակ քննարկվում է այն հարցը, թե այն որքանով կարող է ազդել վրացական սևծովյան նավահանգիստներով բեռների արտահանման ծավալների վրա: Դեռևս 2007թ. Գ. Արվելաձեն հայտարարել էր, որ այն բացասաբար չի անդրադառնա Փոթիի և Բաթումի նավահանգիստների վրա¹⁹¹, սակայն հարցն ավելի սուր բնույթ ստացավ 2012թ. դեկտեմբերին, երբ Ադրբեջան կատարվելիք այցից առաջ Վրաստանի վարչապետ Բիժինա Իվանիշվիլին հայտարարեց, որ ԲԹԿ երկաթուղին տնտեսական առումով բազմաթիվ հարցեր է առաջացնում՝ մատնանշելով երկաթուղու գործարկումից հետո

¹⁸⁸ Զեյո-տბილისი-ցարսիս სარკინიგზო მაგისტრალის მშენებლობა სამი ქვეყნის პრეზიდენტებმა გახსნეს, <http://www.radiotavisupleba.ge/a/1555373.html> (հասանելի է առ 22.08.2016թ.).

¹⁸⁹ სამცხე-ჯავახეთის რეგიონის განვითარების სტრატეგია 2014-2021, თბილისი, 2013, გვ. 21, 30, <http://static.mrdi.gov.ge/52f9bf630cf298a857ab7d58.pdf> (հասանելի է առ 22.08.2016թ.).

¹⁹⁰ First China-Turkey cargo train transits via Georgia, <http://agenda.ge/news/44619/eng> (հասանելի է առ 22.08.2016թ.).

¹⁹¹ ცარსი-აბაღელაქი-ზეიოს სარკინიგზო პროექტის დაწყება 2007 წელს იგეგმება, <http://www.civil.ge/geo/article.php?id=14602> (հասանելի է առ 22.08.2016թ.).

վրացական նավահանգիստներով բեռնափոխադրման ծավալների հնարավոր նվազեցումը, ինչը մտահոգություն առաջացրեց Թուրքիայում և Ադրբեջանում¹⁹²:

Թուրքիայի համար ԲԹԿ երկաթուղին նախ և առաջ կարևոր նշանակություն ունի նրա հարավկովկասյան և կենտրոնասիական քաղաքականության համատեքստում: ԱԶԿ-ն իր 2023թ. քաղաքական տեսլականի մասին փաստաթղթում առանձնացրել էր չորս տարածաշրջան՝ Բալկաններ, Մերձավոր Արևելք, Կովկաս և Կենտրոնական Ասիա, որոնց հանդեպ Թուրքիայի քաղաքականությունը ԱԶԿ-ի իշխանության տարիներին ենթարկվեց լուրջ վերանայման, որի հենասյուներից մեկը «տնտեսական ինտեգրման» բաղադրիչն էր¹⁹³: Չունենալով գործող երկաթուղային հաղորդակցություն Հարավային Կովկասի հետ՝ Թուրքիան ԲԹԿ նախագիծը դիտարկում է որպես Վրաստանի, Ադրբեջանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ արդյունավետ տրանսպորտային կապի ստեղծման և հետևաբար՝ առևտրական հարաբերությունների զարգացման միջոց, ինչն էլ ցանկանում է ծառայեցնել «Նոր Թուրքիայի համաձայնագիր 2023» փաստաթղթում տեղ գտած հեռանկարային նպատակներից մեկին՝ վերոնշյալ երկու տարածաշրջաններում Թուրքիայի «առաջատար» դերի կոնսոլիդացմանը¹⁹⁴:

Ինչպես Վրաստանը, նոր երկաթուղային հաղորդակցության ստեղծումը Թուրքիան նաև դիտարկում է որպես ներքին շրջանների զարգացման կարևոր խթան: ԲԹԿ երկաթուղու նախագծի շրջանակներում Թուրքիան մտադիր է Կարսում կառուցել լոգիստիկ կենտրոն, որի շնորհիվ Կարսը Թուրքիայի տրանսպորտի, ծովագնացության և հաղորդակցության նախարար Ահմեթ Արսլանի խոսքերով տարածաշրջանում ձեռք կբերի առևտրային կենտրոնի կարգավիճակ¹⁹⁵:

Ադրբեջանի համար ԲԹԿ երկաթուղին ունի առանձնահատուկ նշանակություն՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այն ֆինանսավորել է երկաթուղու վրացական

¹⁹² ყარსი-ახალქალაქის რკინიგზის ბედი, <http://www.radiotavisupleba.ge/a/kars-akhalkalaki-railway/24805825.html> (հասանելի է 22.08.2016թ.): **Ter-Matevosyan V.**, նշվ. աշխ., էջ 178:

¹⁹³ Political Vision of AK Parti (Justice and Development Party) 2023: Politics, Society and the World, 2012, p. 59, <http://www.akparti.org.tr/upload/documents/akparti2023siyasivizyonuengilizce.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

¹⁹⁴ The New Turkey Contract 2023, 2015, p. 34, <http://www.akparti.org.tr/upload/documents/2023-sozlesmesi-2015-en.pdf> (հասանելի է առ 26.09.2017թ.).

¹⁹⁵ Final Countdown Started for the Inauguration of Kars Logistic Center, <http://en.tcdd.gov.tr/final-countdown-started-for-the-inauguration-of-kars-logistic-center+h92> (հասանելի է առ 23.08.2016թ.).

հատվածի կառուցումն ու վերանորոգումը: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ 2005թ. հուլիսի 20-ին ԱՄՆ Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատ ներկայացվեց ԲԹԿ երկաթուղու կառուցմանը ԱՄՆ-ի կողմից որևէ աջակցության արգելման մասին օրինագիծ, որտեղ հստակ ընդգծվեց, որ Ադրբեջանը առաջատար դեր է խաղում ԲԹԿ երկաթուղու նախագծում¹⁹⁶: Նախագծի գործարկումից հետո Ադրբեջանը կունենա անմիջական երկաթուղային կապ իր համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող Թուրքիայի հետ, ինչը կնպաստի երկկողմ հարաբերությունների էլ ավելի զարգացմանը:

ԲԹԿ երկաթուղին Ադրբեջանը դիտարկում է նախ և առաջ որպես քաղաքական կարևորություն ունեցող նախագիծ: Ադրբեջանը պարբերաբար ընդգծում է այս և մյուս նախագծերի՝ Հայաստանը շրջանցելու հանգամանքը վերջինիս մեկուսացվածությունը շեշտելու և ԼՂ հիմնախնդրում Հայաստանից զիջումներ ստանալու համար¹⁹⁷: Բացի այդ՝ նախագիծն Ադրբեջանում դիտարկվում է որպես Վրաստանի արտաքին քաղաքականության վրա որոշակիորեն ազդելու միջոց: 2007թ. և 2011թ. վրաց-ադրբեջանական համաձայնագրերը Վրաստանի հանդեպ վերահսկողության որոշակի լծակներ տրամադրեցին Ադրբեջանին. նախ՝ Ադրբեջանի տրամադրած վարկը հանրագումարում հասավ 775 միլիոն ԱՄՆ դոլարի, ինչը Վրաստանի պես փոքր տնտեսության համար բավականին խոշոր չափի վարկ է, և չնայած ցածր տոկոսադրույքների՝ Վրաստանի համար տևական ժամանակով պարտավորություններ սահմանեց Ադրբեջանի նկատմամբ: Երկրորդ՝ ստեղծվեց որոշակի մեխանիզմ, որը, թեկուզ ժամանակավորապես, թույլ կտա Ադրբեջանին Վրաստանի հետ հավասար վերահսկողություն իրականացնել ԲԹԿ երկաթուղու վրացական հատվածի նկատմամբ:

«Վրացական երազանք» դաշինքի իշխանության գալուց շուրջ մեկ ամիս անց՝ 2012թ. նոյեմբերին, Վրաստանի հաշտեցման և քաղաքացիական հավասարության հարցերով պետական նախարար Պաատա Զաքարեիշվիլին հայտարարեց, որ Վրաստանը ցանկանում է վերականգնել վրաց-աբխազական երկաթուղին, սակայն

¹⁹⁶ H.R. 3361 - 109th Congress: South Caucasus Integration and Open Railroads Act of 2005, p. 3, <https://www.congress.gov/109/bills/hr3361/BILLS-109hr3361ih.pdf> (հասանելի է առ 23.08.2016թ.).

¹⁹⁷ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս 4.1 ենթագլուխը:

նկատելով Ադրբեջանում այս հարցի շուրջ ծագած խիստ դժգոհությունը՝ ընդգծեց, որ Վրաստանը չի ընդունի այնպիսի որոշում, որը կարող է հակասել վրաց-ադրբեջանական հարաբերություններին¹⁹⁸: Ադրբեջանի համար այս հարցն ունի սկզբունքային նշանակություն, քանզի վերագործարկման դեպքում վրաց-աբխազական երկաթուղին մի կողմից հնարավորություն կտա Հայաստանին երկաթուղային կապ հաստատելու Ռուսաստանի և այլ պետությունների հետ, մյուս կողմից՝ ԲԹԿ երկաթուղուն կզրկի Հարավային Կովկասով երկաթուղային փոխադրումներ իրականացնելու մենաշնորհից:

Քաղաքական նշանակությունից զատ՝ ԲԹԿ երկաթուղին որոշ հեռանկարներ է բացում ադրբեջանական տնտեսության զարգացման, մասնավորապես՝ բեռնափոխադրումների և արտահանման ծավալների աճի համար: 2012թ. հոկտեմբերին Զ. Մամեդովը հայտարարեց, որ այդ պահի դրությամբ Ադրբեջանում երկաթուղային փոխադրումները կազմում էին տարեկան 20 միլիոն տոննա, իսկ ԲԹԿ երկաթուղու գործարկումից հետո այդ ցուցանիշը կաճի մոտ 2.5 անգամ՝ հասնելով 50 միլիոն տոննայի¹⁹⁹:

ԲԹԿ երկաթուղու նշանակությունը Ադրբեջանի համար աճում է նաև Կարս-Նախիջևան երկաթուղու կառուցման հեռանկարի շնորհիվ: Դեռևս 2014թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվել է արձանագրություն Կարս-Նախիջևան երկաթուղու կառուցման մասին²⁰⁰: Նախագիծը Ադրբեջանին թույլ կտա երկաթուղային հաղորդակցություն հաստատել Նախիջևանի ինքնավար Հանրապետության (ՆԻՀ) հետ և վերջինիս համար պայմաններ կստեղծի Թուրքիայի երկաթուղային ցանցին միանալու միջոցով արտաքին աշխարհի հետ տրանսպորտային կապերն ամրապնդելու համար: Ուստիև պատահական չէ, որ

¹⁹⁸ На железной дороге из Грузии в Абхазию встал Азербайджан, <https://regnum.ru/news/polit/1591865.html> (հասանելի է առ 23.08.2016թ.).

¹⁹⁹ После введения в эксплуатацию железной дороги Баку-Тбилиси-Карс объемы грузоперевозок в Азербайджане возрастут в 2,5 раза, <http://ru.apa.az/ekonomika-azerbaydjana/infrastruktura/posle-vvedeniya-v-ekspluatatsiyu-zheleznoj-dorogi-baku-tbilisi-kars-obemy-gruzoperevozok-v-azerbajdzhanе-vozrastut-v-2-5-raza.html> (հասանելի է առ 23.08.2016թ.).

²⁰⁰ Azerbaijan, Turkey sign protocol on construction of Nakhchivan-Kars railway, <http://en.apa.az/azerbaijan-economy/infrastructure/azerbaijan-turkey-sign-protocol-on-construction-of-nakhchivan-kars-railway.html> (հասանելի է առ 24.08.2016թ.).

Ադրբեջանը նույնիսկ առաջարկել է Թուրքիային 1 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի վարկ տրամադրել նոր երկաթգծի կառուցման նպատակով²⁰¹:

Թուրքիան և Ադրբեջանը Կարս-Նախիջևան երկաթուղու նախագիծը դիտարկում են ոչ միայն որպես զուտ թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների օրակարգային խնդիր, այլև երկաթուղային տարանցիկ փոխադրումների իրականացման ներուժ ունեցող ծրագիր, որը կարող է Թուրքիան ՆԻՀ-ի տարածքով կապել Իրանի հետ: 2012թ. մարտի 7-ին Նախիջևանում Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Իրանի արտգործնախարարներ Ահմեթ Դավութօղլուի, Էլմար Մամեդյարովի և Ալի Աբբաս Սալեհիի եռակողմ հանդիպման արդյունքում ստորագրվեց հայտարարություն, որով կողմերը համաձայնեցին ուսումնասիրել ԲԹԿ և Նախիջևան-Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղիների միացման հնարավորությունը²⁰²:

Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղին միջազգային տրանսպորտային տարանցիկ նախագծերի համատեքստում: Տրանսպորտի ոլորտում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության առանձնահատկությունները և ներուժը վերհանելու համար անհրաժեշտ է հասկանալ, թե այդ պետությունները ինչ դեր են վերապահում ԲԹԿ երկաթուղուն միջազգային տարանցիկ միջանցքների համատեքստում և պարզել, թե երկաթուղին որքանով կարող է միջազգային փոխադրումներում առանցքային դեր ստանձնել:

Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը խնդիր ունեն ԲԹԿ երկաթուղին ինտեգրել միջազգային երկաթուղային ցանցին և դարձնել միջազգային բեռնափոխադրումների համար տարանցիկ միջանցք: Թե՛ եռակողմ հանդիպումների, թե՛ այլ պետությունների ղեկավար անձանց հետ հանդիպումների, և թե՛ միջազգային կազմակերպությունների շրջանակներում Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը

²⁰¹ Azerbaijan can allocate \$1 bn preferential loan to Turkey for construction of Kars-Nakhchivan railroad, <http://en.apa.az/azerbaijan-economy/infrastructure/azerbaijan-can-allocate-1-bn-preferential-loan-to-turkey-for-construction-of-kars-nakhchivan-railroad.html> (հասանելի է առ 24.08.2016թ.).

²⁰² Nakhchivan Statement of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, the Islamic Republic of Iran and the Republic of Turkey, 07 March 2012, Nakhchivan, http://www.mfa.gov.tr/nakhchivan-statement-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_the-islamic-republic-of-iran-and-the-republic-of-turkey_07-march-2012_nakhchivan.en.mfa (հասանելի է առ 24.08.2016թ.).

կառուցվող երկաթուղին որակում են որպես Պեկինն ու Լոնդონը միմյանց կապող միջանցք²⁰³, «21-րդ դարի խոշորագույն նախագիծ»²⁰⁴ և այլն:

Հարկ է նկատել, որ դեռևս 1990-ական թթ., երբ ԲԹԿ նախագիծը դեռևս քննարկումների փուլում էր գտնվում, հարավկովկասյան երկաթուղային միջանցքի հանդեպ մեծ հետաքրքրություն կար Կենտրոնական Ասիայում: 1996թ. մայիսի 13-ին Վրաստանը, Ադրբեջանը, Թուրքմենստանը և Ուզբեկստանը նախագահների մակարդակով Սերախսում ստորագրեցին պայմանագիր երկաթուղային հաղորդակցության մասին, ըստ որի՝ բացի բուն երկաթուղային փոխադրումների վերաբերյալ կարգավորումներից, պետությունները միմյանց միջև սահմանեցին արտոնյալ սակագներ՝ 50% զեղչով, և պարտավորվեցին քայլեր ձեռնարկել Կասպից ծովի երկու ափերը կապող լաստանավային փոխադրումների մեծացման նպատակով²⁰⁵: Այս փաստաթուղթը կարելի է դիտարկել որպես հարավկովկասյան և կենտրոնասիական տարածաշրջանների միջև երկաթուղային միջանցքի ստեղծման առաջին լուրջ քայլ:

Բուն ԲԹԿ երկաթուղու նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացավ կրկին կենտրոնասիական պետությունների շրջանում, մասնավորապես՝ Ղազախստանում: Դեռևս 2006թ. հուլիսի 27-ին համապատասխան քննարկումներ տեղի ունեցան Աստանայում, որին Թուրքիայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի տրանսպորտի նախարարներից բացի՝ մասնակցում էին նաև Ղազախստանի տրանսպորտի նախարարը և Չինաստանի տրանսպորտի նախարարի տեղակալ Հուան Մինը²⁰⁶:

Ղազախստանը նոր երկաթուղային հաղորդակցության հանդեպ հետաքրքրությունը պահպանեց նաև հետագայում, և այս համատեքստում

²⁰³ Տաթարտեղոս, Ֆերբադճանիս և Թուրքիայի Տաթարտեղոս Տաթարտեղոս մինիստրեբի Զաթո-Թեղոսի-Կարսի Տարկինգո մադիստրալի Տաթարտեղոս մոնաքթեղ յեղիզնեղ, <http://www.mfa.gov.ge/News/Տաթարտեղոս,-Ֆերբադճանիս-և-Թուրքիայի-Տաթարտեղոս-Տաթարտեղոս.aspx?lang=ka-GE> (հասանելի է առ 27.08.2016թ.):

²⁰⁴ Turkish Ambassador to Azerbaijan: "The Baku-Tbilisi-Kars and TANAP will be the largest projects of the 21st century", <http://en.apa.az/azerbaijan-politics/foreign-news/turkish-ambassador-to-azerbaijan-the-baku-tbilisi-kars-and-tanap-will-be-the-largest-projects-of-the-21st-century.html> (հասանելի է առ 25.08.2016թ.):

²⁰⁵ Տեղեղ, Գոնդո 1206, Վեղերա 6, Տաթարտեղ 90, Գուրցեղո 13.

²⁰⁶ Joint Study on Developing Euro-Asia Transport Linkages, prepared by UN Economic Commission for Europe and Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, New York and Geneva, 2008, p. 188, http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/main/eatl/in_house_study.pdf (հասանելի է առ 30.08.2016թ.); "США стремятся в максимальной степени отдалить Москву от региональных проектов на Южном Кавказе": Азербайджан за неделю, <https://regnum.ru/news/686568.html> (հասանելի է առ 25.08.2016թ.):

Ղազախստանի, Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համագործակցության համար աստիճանաբար սկսեց իրավապայմանագրային դաշտ ձևավորվել: 2012թ. նոյեմբերի 28-ին Իզմիրում Զ. Մամեդովը, Թուրքիայի տրանսպորտի նախարար Բինալի Յըլդըրըմը, Վրաստանի էկոնոմիկայի և կայուն զարգացման նախարար Գիորգի Կվիրիկաշվիլին, Ղազախստանի տրանսպորտի փոխնախարար Կայրատ Աբսատտարովը ստորագրեցին փոխըմբռնման հուշագիր տրանսպորտային ցանցերի զարգացման նպատակով համատեղ գործունեության սկզբունքների և բեռնափոխադրումների կազմակերպման մասին, որը նախատեսում էր երկաթուղային փոխադրումներ իրականացնել չին-ղազախական սահմանից Ժեզկազգան-Բեյնեու և ԲԹԿ երկաթուղիներով դեպի Եվրոպա²⁰⁷:

Ապագա համագործակցության ուղենիշների նշմարման հետ մեկտեղ անհրաժեշտություն առաջացավ ստեղծելու ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներ՝ ԲԹԿ երկաթուղով բեռնափոխադրումների իրականացման հարցում համագործակցությունը համակարգելու նպատակով: 2013թ. նոյեմբերի 8-ին Աստանայում Վրաստանի, Ադրբեջանի և Ղազախստանի երկաթուղային ընկերությունները ստորագրեցին համաձայնագիր անդրկասպյան միջազգային տրանսպորտային միջանցքի զարգացման հարցերով կոորդինացիոն կոմիտեի ստեղծման մասին, որի հիմնական խնդիրը դարձավ այդ միջանցքով բեռնափոխադրումների աճին նպաստելը, համակարգված սակագնային քաղաքականության իրականացումը, միջանցքի մրցունակության ապահովումը և այլն²⁰⁸: 2014թ. հոկտեմբերի 20-ին Բաքվում նույն կոմիտեի 5-րդ հանդիպման արդյունքում որոշվեց որպես կոմիտեի անդամ ընդունել Թուրքիայի պետական երկաթուղային ընկերությանը²⁰⁹: ԲԹԿ նախագծի շրջանակներում համագործակցության հեռանկարներն ավելի հստակեցվեցին 2015թ. նոյեմբերի 19-ին, երբ Ստամբուլում չորս պետությունների մի քանի տրանսպորտային

²⁰⁷ Signing of the Memorandum will contribute to the creation and promotion of multimodal block train within the “Silk Wind” Project, http://www.traceca-org.org/en/news/single-news/n/signing_of_the_memorandum_will_contribute_to_the_creation_and_promotion_of_multimodal_block_train_wi/ (հասանելի է առ 25.08.2016թ.).

²⁰⁸ Создан координационный комитет по развитию Транскаспийского транспортного маршрута, <http://www.trend.az/scaucasus/georgia/2209616.html> (հասանելի է առ 25.08.2016թ.).

²⁰⁹ The meeting on the development of the Trans-Caspian international transport route, <http://www.railways.kz/en/node/7771> (հասանելի է առ 25.08.2016թ.).

ընկերությունների կողմից ընդունվեց որոշում բեռնափոխադրումները խթանելու նպատակով տրանսպորտային կոնսորցիում ստեղծելու մասին²¹⁰:

Հնայած պարբերաբար անցկացվող բանակցություններին՝ հարկ է նկատել, որ գործնականում անդրկասպյան տրանսպորտային մրցունակ միջանցքի ստեղծման գործընթացում առկա են մի շարք խնդիրներ: Խոշորագույն մարտահրավերներից մեկը Ղազախստանի և Թուրքմենստանի հետ Ադրբեջանի ծովային բեռնափոխադրումներում վերջինիս պետական մենաշնորհային դիրքերի առկայությունն է: Բավական է նշել, որ ղազախական նավերը Բաքվի նավահանգստում կայանելու համար վճարում են եռակի թանկ, քան ադրբեջանական նավերը՝ Ակտաուի նավահանգստում²¹¹: Ուստի պատահական չէ, որ 2016թ. ապրիլին ՏՐԱՍԵԿԱ Միջկառավարական հանձնաժողովում Ադրբեջանի մշտական ներկայացուցիչ Աքիֆ Մուսթաֆանը հայտարարեց, որ չնայած իրավապայմանագրային դաշտի առկայությանը՝ գործնականում այս տրանսպորտային միջանցքի կայացման ուղղությամբ դեռևս արդյունքներ չկան²¹²:

ԲԹԿ երկաթուղու նկատմամբ որոշակի հետաքրքրություն են դրսևորել նաև Ուզբեկստանը և Թուրքմենստանը: Ուզբեկստանի համար այն կարևորություն է ներկայացնում Նավոյ-Թուրքմենբաշի-Բաքու-Թբիլիսի-Կարս տրանսպորտային միջանցքի համատեքստում, որի նշանակությունը որպես միջազգային շուկաներ դուրս գալու միջոց ընդգծվեց 2012թ. հոկտեմբերի 2-ին Աշխաբադում Թուրքմենստանի և Ուզբեկստանի նախագահներ Գ. Բերդիմուհամեդովի և Իսլամ Քարիմովի համատեղ հայտարարությունում²¹³: Թուրքմենստանի տեսանկյունից ԲԹԿ երկաթուղին, բացի եվրոպական շուկա դուրս գալու հեռանկարից, հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Աֆղանստանից դեպի Եվրոպա տրանսպորտային միջանցքի համատեքստում: 2015թ. հուլիսի 2-ի համատեղ հայտարարությամբ Գ. Բերդիմուհամեդովը և Վրաստանի

²¹⁰ თურქეთში ტრასკასპიური საერთაშორისო სატრანსპორტო მარშრუტის - "ჩინეთი-თურქეთი-ევროპა"-ს პრეზენტაცია გაიმართა, <http://www.railway.ge/?web=0&action=news&nid=420&lang=geo> (ჩაშახნუქი ზ. ან 26.08.2016թ.).

²¹¹ Guliyev F., Akhrarkhodjaeva N., նշվ. աշխ., էջ 14:

²¹² Транскаспийский транспортный консорциум должен решить ряд важных вопросов – эксперт,
<http://www.trend.az/business/economy/2521025.html> ([hwwawntjh t wn 26.08.2016թ.](#)).

²¹³ Туркменистан и Узбекистан заинтересовались проектом транспортного коридора Баку-Тбилиси-Карс, <http://www.trend.az/business/energy/2072334.html> (həmişəlik 15 avn 26.08.2016թ.).

ნაխაყაჰი, Գիორգի, Մարգվելաշվիլին, հաստատեցին իրենց աջակցությունը Աֆղանստանի, Թուրքմենստանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Թուրքիայի տարածքով նոր տրանսպորտային միջանցքի նախագծին և որպես համագործակցության առաջնահերթ ուղղություն սահմանեցին տրանսպորտի և էներգետիկայի ոլորտում (միջ)տարածաշրջանային խոշոր նախագծերի իրականացումը²¹⁴:

Ի դեպ՝ ԲԹԿ երկաթուղով իրականացվելիք բեռնափոխադրումներում առանցքային տեղ կարող են զբաղեցնել Ադրբեջանի և կենտրոնասիական պետությունների էներգակիրները՝ հիմք ընդունելով Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև երկաթուղային փոխադրումներում նավթի ու նավթամթերքի կշիռը և բարձրաստիճան պաշտոնյաների հայտարարությունները: 2010թ. ՏՐԱՍԵԿԱ-ի միջանցքով իրականացված երկաթուղային բեռնափոխադրումների 53%-ը բաժին է ընկել նավթին և նավթամթերքին: Բեռնափոխադրումների այդչափ կախվածությունը էներգակիրներից բացառություն չի կազմել նաև այլ տարիներին, և դա հաշվի առնելով՝ Բաքվի միջազգային նավահանգստի գլխավոր տնօրեն Թալեհ Զիյադովը նույնիսկ առաջարկել է ՏՐԱՍԵԿԱ-ի միջանցքը վերանվանել «OILCECA» (Oil Corridor Europe-Caucasus-Asia)²¹⁵:

ԲԹԿ երկաթուղին մեծ նշանակություն ձեռք բերեց նաև Աֆղանստանի համար: Եվրոպական շուկաներ դուրս գալու ձգտմամբ պայմանավորված՝ Աֆղանստանը սկսեց հետաքրքրվել Թուրքմենստանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, Թուրքիայի տարածքով Եվրոպա ձգվող միջանցքի հեռանկարով, ուստի ԲԹԿ երկաթուղին դարձավ նոր ձևավորվող միջանցքի կարևոր մաս: «Լապիս Լազուլի» անունը ստացած այդ միջանցքի նախագծի մշակման նպատակով ստեղծվեց հնգակողմ տեխնիկական աշխատանքային խումբ, որը 2014-2016թթ. անցկացրեց չորս հանդիպում²¹⁶:

ԲԹԿ երկաթուղու հանդեպ միջազգային հետաքրքրության աճը անհրաժեշտություն առաջացրեց Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համար

²¹⁴ Տաթարտեղոս թրեբիդենթիս ցիորցի մարցցելաձցիլիսա զա տյրքմենցետիս թրեբիդենթիս ցյրբանցյուլի Եերձիմյժամեձոցիս ցրտոբլոցի ցանցնաձեբա, տոբիլիսի, 2 օցլիսի, 2015թ., <https://www.president.gov.ge/ka-GE/pressamsakhuri/siakhleebi/საქართველოს-და-თურქმენეთის-პრეზიდენტების-ერთობლივი.aspx> (հասանելի է առ 26.08.2016թ.).

²¹⁵ Ziyadov T., նշվ. աշխ., էջ 38:

²¹⁶ Text of the Lapis Lazuli Route Agreement Finalized, <http://recca.af/?p=2233> (հասանելի է առ 01.11.2017թ.).

Չնայած նման հայտարարությունների՝ Եվրոպայի և Ասիայի միջև տրանսպորտային միջանցքների վերաբերյալ մի շարք հետազոտություններ հանգել են այն եզրակացության, որ Հարավային Կովկասով անցնող երկաթուղին չի կարող մրցակցել, օրինակ, անդրսիբիրյան երկաթուղու հետ և կարևոր դեր խաղալ Եվրոպայի և Ասիայի միջև բեռնափոխադրումներում: «TRACECA Route Attractiveness Index»-ի համաձայն՝ հարավկովկասյան երկաթուղային միջանցքը թե՛ ծախսատարության, թե՛ ժամանակատարության, թե՛ անվտանգության տեսանկյունից զիջում է անդրսիբիրյան երկաթուղուն²²¹: ՄԱԿ-ի Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի և Ասիայի ու խաղաղօվկիանոսյան հարցերով տնտեսական և սոցիալական հանձնաժողովի կողմից իրականացված համատեղ հետազոտությունը ևս արձանագրում էր, որ անդրսիբիրյան երկաթուղին գերակշիռ դիրք ունի մյուս երկաթուղային միջանցքների նկատմամբ²²²: Թեմային առնչվող մեկ այլ հետազոտության համաձայն՝ 2010թ. անդրսիբիրյան երկաթուղին ապահովել է Չինաստանի և ԵՄ-ի միջև բեռնափոխադրումների 1.43%-ը, իսկ 2020թ. այդ ցուցանիշը կարող է հասնել 9.24%-ի, մինչդեռ հարավկովկասյան երկաթուղային միջանցքը 2010թ. ապահովել է ընդհանուր բեռնափոխադրումների 0.13%-ը, իսկ 2020թ. այդ ցուցանիշը կարող է հասնել ընդամենը 1.89%-ի²²³:

Միևնույն ժամանակ պետք է նշենք, որ ԵՄ-Չինաստան առևտրաշրջանառության մեծ մասը բաժին է ընկնում ոչ թե երկաթուղային, այլ ծովային հաղորդակցության ուղիներին: ԵՄ վիճակագրական ծառայության համաձայն՝ 2012թ. Չինաստանի և ԵՄ-ի միջև ծովով իրականացված առևտրաշրջանառությունը կազմել է մոտ 268.2 միլիարդ, 2013թ.՝ 259.6 միլիարդ, 2014թ.՝ 288.8 միլիարդ, 2015թ.՝ 318.2 միլիարդ եվրո, մինչդեռ երկաթուղու պարագայում այդ ցուցանիշը 2012թ. կազմել է ընդամենը 1.7 միլիարդ,

²²¹ TRACECA Route Attractiveness Index - TRAX: Road Index Calculation Methodology, Transport dialogue and interoperability between the EU and its neighbouring countries and Central Asian countries, p. 8, http://www.traceca-org.org/fileadmin/fm-dam/TAREP/58jh/TECHNICAL_DOCUMENTS/ROADS_Trax_methodology_ENG_01.pdf (հասանելի է առ 30.08.2016թ.).

²²² Joint Study on Developing Euro-Asia Transport Linkages, New York and Geneva, United Nations, 2008, p. 123, http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/main/eat/in_house_study.pdf (հասանելի է առ 30.08.2016թ.).

²²³ **Ludvigsen J., Mata I. L.**, Potential for RETRACK expansion in Europe (Part A) and in Asia (Part B), p. 72, <http://www.retrack.eu/downloadables/Deliverables/D8.3-Public-Potential%20for%20RETRACK%20expansion%20in%20Europe%20and%20in%20Asia-final-31082012.pdf> (հասանելի է առ 30.08.2016թ.).

2013թ.՝ 2.5 միլիարդ, 2014թ.՝ 3.7 միլիարդ, 2015թ.՝ 5.7 միլիարդ եվրո²²⁴: Այսպիսով, ակնհայտ է, որ երկաթուղիների դերը ԵՄ-Չինաստան առևտրաշրջանառությունում աննշան է, հետևաբար խիստ սահմանափակվում է նաև ԲԹԿ երկաթուղու նշանակությունը Եվրոպայի և Ասիայի միջև առևտրում:

Այնուամենայնիվ, կարևոր է հասկանալ, թե այս ամենը հաշվի առնելով՝ ինչպես են Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը գործնականում պատկերացնում ԲԹԿ երկաթուղու և ընդհանրապես հարավկովկասյան միջանցքի դերը Եվրոպա-Չինաստան տրանսպորտային միջանցքում: Վրաստանի էկոնոմիկայի և կայուն զարգացման նախարարության տրանսպորտի և լոգիստիկայի զարգացման քաղաքականության բաժնի պետի տեղակալ Դավիթ Զավախաձեի կարծիքով ԲԹԿ երկաթուղով կարելի է ակնկալել այնպիսի բեռների փոխադրումը, որոնց համար առաջնային է նվազ ժամանակատար ուղիների ընտրությունը, որի հարցում ԲԹԿ երկաթուղին առավելություն ունի ծովային ուղիների նկատմամբ: Բացի այդ՝ երկաթուղին ունի արևմտյան Չինաստանից բեռնափոխադրումների իրականացման ներուժ, որը պայմանավորված է չինական նավահանգիստներից այդ շրջանների ունեցած հեռավորությամբ²²⁵: Չինաստանի արևմտյան շրջանները նավահանգիստներից երկրի ամենահեռու և միաժամանակ Եվրոպային ամենամոտ շրջաններն են, ինչը մեծացնում է Չինաստանի այդ հատվածի հետաքրքրությունը կենտրոնասիական և հարավկովկասյան միջանցքի հանդեպ: Հենց այս հանգամանքով էր պայմանավորված այն, որ Թբիլիսիի «Մետաքսի ճանապարհի» համաժողովին մասնակցեց նաև Չինաստանի Սինցզյան-Ույղուրական Ինքնավար Մարզի կառավարության ղեկավար Շոխրատ Զաքիրը²²⁶:

ԲԹԿ երկաթուղին գլոբալ տրանսպորտային փոխադրումների մաս դարձնելու նպատակով Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը դիմեցին հետաքրքիր քայլի՝ ՆԱՏՕ-ին առաջարկելով Աֆղանստանից դուրսբերվող զորքերը և տեխնիկան այդ երկաթուղու

²²⁴ Տե՛ս Եվրամիության վիճակագրական ծառայության պաշտոնական կայքէջը, <http://ec.europa.eu/eurostat> (հասանելի է առ 30.10.2017թ.):

²²⁵ Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի էկոնոմիկայի և կայուն զարգացման նախարարության տրանսպորտի և լոգիստիկայի զարգացման քաղաքականության բաժնի պետի տեղակալ Դավիթ Զավախաձեի հետ, Թբիլիսի, 16 նոյեմբերի, 2016թ.:

²²⁶ Шохрат Закир: Усиление Шелкового пути очень важно, <https://sputnik-georgia.ru/economy/20151015/228788844.html> (հասանելի է առ 22.07.2017թ.).

միջոցով հասցնելու ՆԱՏՕ-ի տարածք: ՆԱՏՕ-ն նախատեսում էր Աֆղանստանում «Անվտանգության աջակցության միջազգային ուժերի» առաքելությունն ավարտել 2014թ. դեկտեմբերին, ուստի մինչ այդ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը փոխարտգործնախարարների մակարդակով ՆԱՏՕ-ին համատեղ ներկայացրին համապատասխան նախագիծը²²⁷: Առաջարկը որոշակի հիմք ուներ, քանզի առաքելության ակտիվ շրջանում Վրաստանը և Ադրբեջանն արդեն կազմել են Հյուսիսային մատակարարման ցանցի մի մասը՝ ապահովելով ՆԱՏՕ-ի անդամ պետություններից Հարավային Կովկասով բեռների փոխադրումը Աֆղանստան, այսինքն՝ այդ պետությունները ՆԱՏՕ-ի առաքելությանն աջակցել են ոչ միայն խաղաղապահ ուժեր ուղարկելով, այլև իրենց լոգիստիկ հնարավորություններով:

Թեպետ ԲԹԿ երկաթուղու շինարարության ավարտի ձգձգումն ինքնըստինքյան ձախողեց ՆԱՏՕ-ի կողմից երկաթուղու օգտագործման գաղափարը, կարևոր էր այն, որ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը հանդես եկան ոչ թե առանձին, այլ համատեղ նախագծով, ինչը վկայում էր տրանսպորտի ոլորտում եռակողմ համագործակցության բարձր մակարդակի և որոշ հարցերում երեք պետությունների արտաքին քաղաքականության համակարգման հաջող փորձի մասին:

Բաքու-Թբիլիսի-Բաթում-Տրապիզոն	Մոդելային	մայրուղու
--------------------------------------	------------------	------------------

նախաձեռնությունը: Տրանսպորտի ոլորտում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությունն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է նաև անդրադառնալ այն քայլերին, որոնք ձեռնարկվեցին երեք պետությունները միացնող մայրուղիների հարցում համագործակցության հաստատման ուղղությամբ: Այդպիսի նախագիծ էր Բաքու-Թբիլիսի-Բաթում-Տրապիզոն (ԲԹԲՏ) Մոդելային մայրուղու նախաձեռնությունը, որը նախատեսում էր վերոնշյալ մայրուղու վրա օժանդակ ենթակառուցվածքների զարգացում՝ նպատակ ունենալով մի կողմից նպաստել Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի առևտրաշրջանառության զարգացմանը, մյուս կողմից ամրապնդել վերջիններիս տարանցիկ գործառույթը:

²²⁷ Head of Azerbaijan's permanent mission to NATO: "Baku has prepared a legal base for the use of Baku-Tbilisi-Kars railway to withdrawal of NATO troops from Afghanistan", <http://en.apa.az/azerbaijan-politics/foreign-news/head-of-azerbaijan-s-permanent-mission-to-nato-baku-has-prepared-a-legal-base-for-the-use-of-baku-tbilisi-kars-railway-to-withdrawal-of-nato-troops-from-afghanistan-photosession.html> (հասանելի է առ 27.07.2017թ.).

Ձեռնարկված մի շարք քայլերը, հատկապես՝ միջգերատեսչական համատեղ հայտարարության ստորագրումը ընդգծեցին, որ ավտոճանապարհային հաղորդակցության ոլորտում եռակողմ համագործակցության հաստատումը Վրաստանի, Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար կարևոր է թե՛ միմյանց միջև փոխգործակցությունն ամրապնդելու, թե՛ սեփական տարանցիկ գործառույթի իրացման տեսանկյունից: Արևելք-Արևմուտք մայրուղու ադրբեջանական հատվածի մասին ԱԶԲ-ի հետազոտությունում նշված է, որ այդ մայրուղին կարող է դառնալ Ասիան և Եվրոպան միմյանց կապող կարևոր ճանապարհ, որը կարագացնի Ադրբեջանում մայրուղուն հարակից շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացումը և կնպաստի Վրաստանի ու այլ պետությունների հետ առևտրաշրջանառության աճին՝ ի նկատի ունենալով այն հաշվարկները, որ վրաց-ադրբեջանական սահմանային առևտուրը միայն այդ մայրուղու վրա 2003 թվականի համեմատ 2020թ. կաճի շուրջ 100%-ով²³¹:

Մինչև 2020թ. Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ռազմավարությունում Արևելք-Արևմուտք մայրուղին ԲԹԿ երկաթուղու հետ մեկտեղ համարվում է Վրաստանի կառավարության առաջնային նշանակության ծրագրերից մեկը²³²: Վրաստանի տրանսպորտային և լոգիստիկ ռազմավարության մասին ՀԲ-ի կողմից արված հետազոտության համաձայն՝ Վրաստանի արտաքին առևտրի մոտ 60%-ը անցնում է այդ մայրուղով²³³, ուստի տրանսպորտի այս ոլորտում Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ համագործակցության զարգացումը Վրաստանի համար ունի ռազմավարական նշանակություն:

Ինչպես ԲԹԿ երկաթուղին, այնպես էլ ԲԹԲՏ մայրուղին Թուրքիայի համար կարևոր նշանակություն ունի Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում: Դեռևս 1995թ. հուլիսի 31-ին թուրք-վրացական Փոստֆ-Ախալցխա սահմանային անցակետի բացման

²³¹ Azerbaijan: East–West Highway Improvement Project, Asian Development Bank, 2013, p. 2, <http://www.adb.org/sites/default/files/evaluation-document/36198/files/pvr-298.pdf> (հասանելի է առ 01.09.2016թ.).

²³² საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების სტრატეგია საქართველო 2020, საქართველოს მთავრობა, გვ. 53, http://gov.ge/files/382_42949_233871_400-1.pdf (հասանելի է առ 01.09.2016թ.).

²³³ **Benmaamar M., Keou O., Saslavsky D.**, Georgia's transport and logistics strategy: achievements to date and areas for improvements. Washington, D.C., World Bank Group, 2015, p. 3, <http://documents.worldbank.org/curated/en/623591468191346382/pdf/96577-REVISED-WP-PUBLIC-Georgia-Box391464B-Final-Jan2015.pdf> (հասանելի է առ 01.09.2016թ.).

արարողության ժամանակ Ս. Դեմիրելը հայտարարեց, որ անցակետի բացումը կարևոր է նաև կենտրոնասիական պետությունների համար²³⁴: Հենց նույն ժամանակահատվածում Վրաստանում Թուրքիայի դեսպանության երկրորդ քարտուղար Ահմեթ Ռիզա Դեմիրելը դժգոհություն էր հայտնել, որ վրացական ավտոճանապարհների վրա անվտանգության պատշաճ մակարդակի բացակայությունը ստիպում էր կենտրոնասիական երկրներից և Ադրբեջանից բեռների ներկրումը կազմակերպել Իրանի տարածքով²³⁵: Սրա հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ նշված պետությունների հետ կապի հաստատման համար Թուրքիան դեռևս 1990-ական թթ.-ից նախապատվությունը տալիս էր հարավկովկասյան միջանցքին, որի անխափան և անվտանգ գործառնության համար էլ բարձրացրել էր առկա խնդիրների լուծման հրատապության հարցը:

Թուրքիայի համար Արևելք-Արևմուտք մայրուղու կենսական նշանակությունը հստակ արտահայտվեց 2015թ. նոյեմբերի վերջում Ռուսաստանի կողմից Թուրքիայի նկատմամբ հատուկ տնտեսական միջոցների կիրառման մասին որոշման ընդունումից հետո, ինչի արդյունքում արգելք սահմանվեց թուրքական ապրանքների՝ ռուսական շուկա մտնելու համար: Դեպքերի նման զարգացումից անմիջապես հետո Ի. Ալիևի հանձնարարությամբ 2015թ. դեկտեմբերի 1-ից Թուրքիայից Ղազախստան Կասպից ծովով բեռնափոխադրումների սակագները նվազեցվեցին 20%-ով, իսկ Ադրբեջանի տարածքով դեպի Ակտաուի կամ Թուրքմենբաշիի նավահանգիստներ ուղևորվող, մեծ բեռնատարողություն ունեցող բեռնատարների համար տարանցման ծախսերը կրճատվեցին 40%-ով²³⁶: Թուրքիայի համար Վրաստանի և Ադրբեջանի մայրուղիների կարևորության մասին վկայում է այն, որ 2016թ. հունվար-փետրվար ամիսներին Թուրքիայից Ադրբեջանի տարածքով Կենտրոնական Ասիա անցած բեռնատարների քանակը 2015թ. նույն ժամանակահատվածի համեմատ աճեց շուրջ 7.3 անգամ²³⁷:

²³⁴ სუიჯა, ფონდი 1206, აღწერა 2, საქმე 1703, ფურცელი 61.

²³⁵ ՀՀ ԱԳՆ Պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 1, գ. 147, թ. 2:

²³⁶ Азербайджан снизил тариф для турецких перевозчиков на паромной переправе в Актау, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/273517/> (հասանելի է առ 01.09.2016թ.); Премьер-министр Турции посетит Азербайджан с официальным визитом, <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2493637> (հասանելի է առ 01.09.2016թ.).

²³⁷ Турция значительно увеличила транзит грузов в Центральную Азию через Азербайджан, <http://www.trend.az/business/economy/2504648.html> (հասանելի է առ 01.09.2016թ.).

Կարելի է նկատել, որ ի տարբերություն ԲԹԿ երկաթուղու՝ ԲԹԲՏ մայրուղու վերաբերյալ քննարկումներում ապահովված է եղել միջազգային կազմակերպությունների բավականին մեծ ներկայացվածություն: Դա վկայում է այն մասին, որ ԲԹԲՏ Մոդելային մայրուղու նախաձեռնության նկատմամբ ի սկզբանե եղել է միջազգային մեծ հետաքրքրվածություն: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ 2012թ. Իզմիրի եռակողմ հայտարարությունը որպես ներկաներ ստորագրեցին նաև Ավտոտրանսպորտի միջազգային միության և ՍՏՏՀԿ-ի ներկայացուցիչները: Ֆինանսավորելով տվյալ նախաձեռնության տեխնիկատնտեսական հիմնավորման պատրաստումը՝ նախագծին, ըստ էության, աջակցություն հայտնեց նաև Առևտրի և զարգացման սեփական բանկը²³⁸:

Այսպիսով, կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ ԲԹԿ երկաթուղու նախագծի շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցությունը անցել է որոշակի փուլեր, որոնցից յուրաքանչյուրը տարբերվում է երեք պետությունների միջև փոխգործակցության առանձնահատկություններով: ԲԹԿ երկաթուղին կոչված է նպաստելու թե՛ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության ամրապնդմանն առհասարակ, թե՛ այդ պետություններից յուրաքանչյուրի արտաքին քաղաքական մի շարք առանձին խնդիրների լուծմանը: Երեք պետությունների համատեղ նախագծի նշանակությունն աճում է այն առումով, որ նրա՝ որպես Եվրոպայի հետ կապող միջանցքի նկատմամբ ընդգծված հետաքրքրություն կա կենտրոնասիական հանրապետությունների, ինչպես նաև Աֆղանստանի մոտ, իսկ նախագծի ավելի հեռահար նպատակների առումով կարելի է արձանագրել, որ այն գործնականում կարող է դառնալ Չինաստանը Եվրոպային կապող այլընտրանքային երկաթուղային միջանցքներից մեկը, բայց ոչ հիմնական ուղին կամ ուղիներից մեկը: Տրանսպորտի ոլորտում հարաբերությունների ամրապնդման նպատակով նաև փորձ արվեց ԲԹԲՏ Մոդելային մայրուղու նախաձեռնության ստեղծման ուղղությամբ՝ այդպիսով հնարավոր նոր ուղղություններ

²³⁸ Statement by H.E. Elmar Mammadyarov, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 27th Meeting of the Council of Ministers of Foreign Affairs of the Organization of the Black Sea Economic Cooperation, December 15, 2012, Istanbul, <http://www.bsec-organization.org/speeches/council/Reports/Statements%20combined.pdf> (հասանելի է առ 01.09.2016թ.).

և հեռանկարներ սահմանելով Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության զարգացման համար:

2.2. Եռակողմ համագործակցությունը առևտրի և ներդրումների ոլորտում

Էներգետիկ և տրանսպորտային ինտենսիվ համագործակցության համապատկերում անհրաժեշտ է ուսումնասիրել, թե ԲԹԶ, ԲԹԷ և ԲԹԿ նախագծերին զուգահեռ ինչպես էր զարգանում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև առևտրական հարաբերությունների և ուղղակի ներդրումների կատարման դինամիկան, ինչպիսի խոչընդոտներ էին առկա դրանց զարգացման համար, թե եռակողմ և բազմակողմ մակարդակում ինչպիսի գործունեություն էին ծավալում երեք պետությունները միմյանց միջև առևտուրը և ներդրումները խթանելու նպատակով:

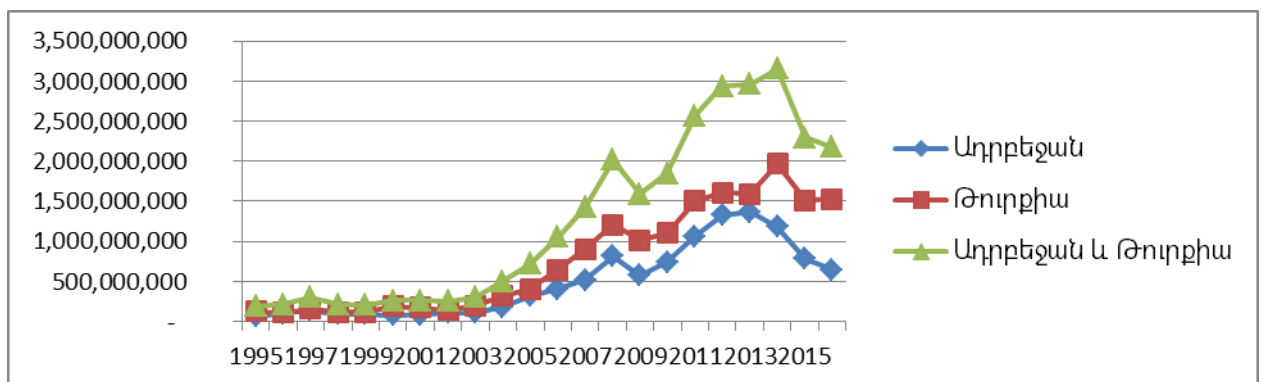
Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև փոխադարձ առևտրի և ներդրումների դինամիկան: 1991-1994թթ. Լեռնային Ղարաբաղում, Աբխազիայում և Հարավային Օսիայում տեղի ունեցած պատերազմների, Վրաստանում և Ադրբեջանում ներքաղաքական անկայուն դրության ավարտից հետո վերջիններս՝ որպես նորանկախ հանրապետություններ, քայլեր ձեռնարկեցին ինչպես միմյանց, այնպես էլ Թուրքիայի և առհասարակ այլ պետությունների հետ առևտրի աշխուժացման և ներդրումների ներգրավման ուղղությամբ: 1994թ. փետրվարի 9-ին Ադրբեջանի և Թուրքիայի²³⁹, 1996թ. մարտի 8-ին՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվեցին ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության մասին համաձայնագրեր: Առևտրական կապերի ամրապնդման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեն նաև Ադրբեջանի և Վրաստանի միջև ազատ առևտրի համաձայնագրի (1996թ. մարտի 8) և կրկնակի հարկումը բացառելու և հարկերից խուսափելը կանխելու մասին կոնվենցիայի (1997թ. փետրվարի 18) ստորագրումը²⁴⁰:

²³⁹ Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı, Bakı şəhəri, 14 iyun 1994-cü il, № 820, <http://www.e-qanun.az/framework/8910> (hասանելի է առ 07.03.2017թ.).

²⁴⁰ Shiriyev Z., Kakachia K., նշվ. աշխ. էջ 41, 63:

Այդ ոլորտում իրավապայմանագրային դաշտի ամրապնդման ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկվեցին նաև հետագա տարիներին: 2004թ. ապրիլի 13-ին Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվեց առևտրատնտեսական երկարաժամկետ համագործակցության համաձայնագիրը²⁴¹, իսկ 2007թ. նոյեմբերի 21-ին Վրաստանը և Թուրքիան ստորագրեցին ազատ առևտրի և կրկնակի հարկումը բացառելու և հարկերից խուսափելը կանխելու մասին համաձայնագրեր²⁴²:

Գծապատկեր 2. Վրաստանի առևտրաշրջանառությունը Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ 1995-2016թթ. (ԱՄՆ դոլար)²⁴³

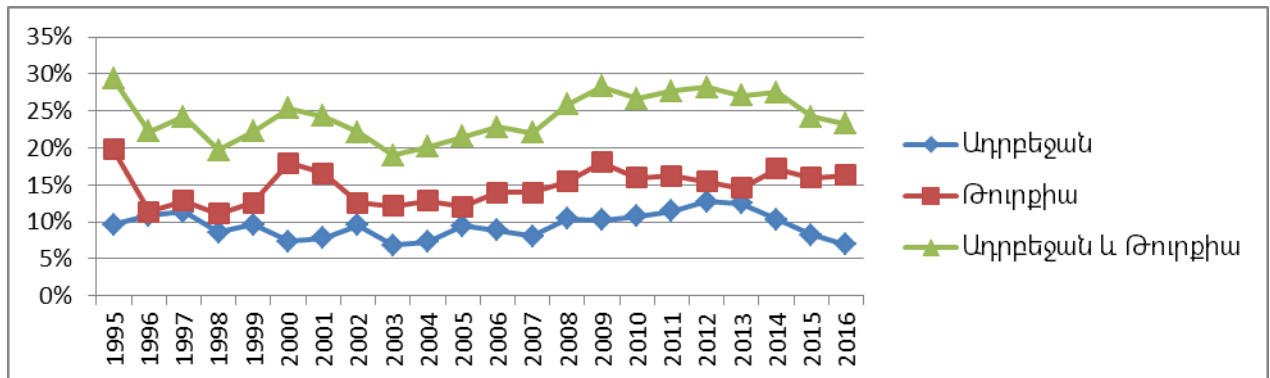
Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ Վրաստանի առևտուրը գրեթե միշտ աճի միտում է ունեցել և նկատելի անկում է ապրել միայն 2014-2016թթ.²⁴⁴ կրճատվելով շուրջ 1 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի չափով (Գծապատկեր 2): Աճի ամենախոշոր տեմպերը գրանցվել են Մ. Սաակաշվիլիի նախագահության տարիներին (2004-2013թթ.), երբ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ Վրաստանի առևտուրը գրեթե տասնապատկվեց՝ մոտ 300 միլիոնից հասնելով գրեթե 3 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի:

²⁴¹ Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında uzunmüddətli iqtisadi və ticari əməkdaşlıq haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə, Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il, № 708-IIQ, <http://www.e-qanun.az/framework/6208> (hասանելի է առ 16.03.2017թ.).

²⁴² **Shiriyev Z., Kakachia K.**, նշվ. աշխ., էջ 63; შეთანხმება საქართველოსა და თურქეთის რესპუბლიკას შორის შემოსავლებზე ორმაგი დაბეგვრის თავიდან აცილებისა და გადასახადების გადაუხდელობის აღკვეთის შესახებ, შედგენილია 2007 წლის 21 ნოემბერს ქ. თბილისში, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1219795> (hասանելի է առ 16.03.2017թ.).

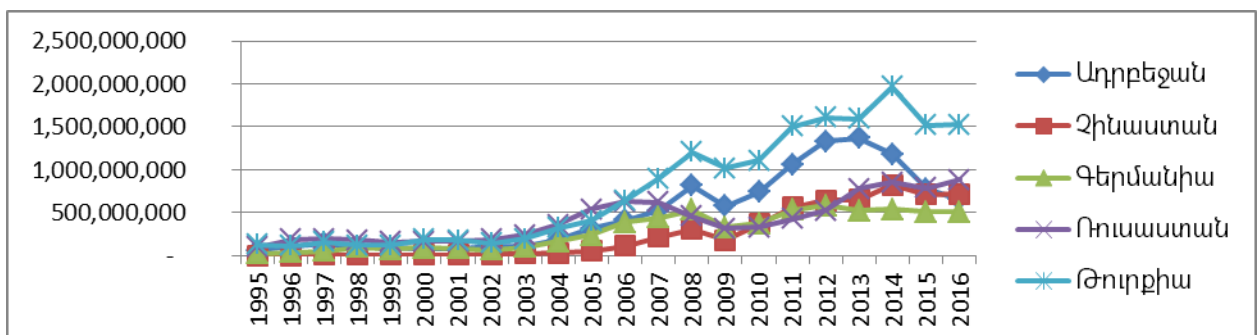
²⁴³ Գծապատկերներ 2, 3, 4, 8 և 9-ում բերվող վիճակագրությունը ներկայացված է Վրաստանի վիճակագրության ազգային ծառայության տվյալների հիման վրա, տե՛ս საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, <http://geostat.ge/> (hասանելի է առ 26.11.2017թ.):

Գծապատկեր 3. Ադրբեջանի և Թուրքիայի տեսակարար կշիռը Վրաստանի արտաքին առևտրաշրջանառությունում 1995-2016թթ. (տոկոսային արտահայտությամբ)

Ուշագրավ է, որ թեպետ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ առևտուրը գրեթե մշտապես աճի միտում է ունեցել, Վրաստանի արտաքին առևտրաշրջանառության համատեքստում այն զարգացման այլ դինամիկա է անցել (Գծապատկեր 3): 1995-2016թթ. Վրաստանի արտաքին առևտրում Թուրքիայի և Ադրբեջանի միացյալ տեսակարար կշիռը ամենամեծը եղել է 1995թ. (29%) և այդ ցուցանիշին մոտ է եղել միայն 2009-2014թթ.: 2015-2016թթ. կրկին գրանցելով անկում:

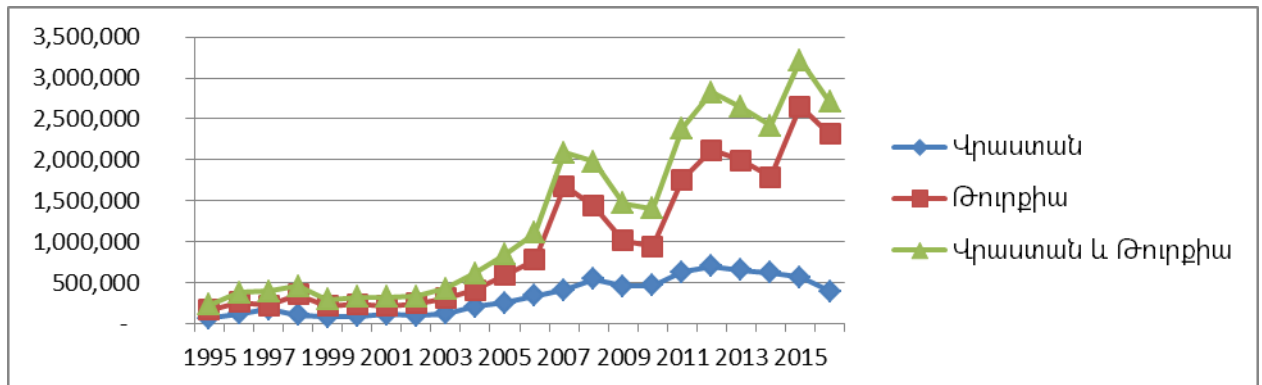
Գծապատկեր 4. Վրաստանի առևտրաշրջանառությունը Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Չինաստանի, Ռուսաստանի և Գերմանիայի հետ 1995-2016թթ. (ԱՄՆ դոլար)

Գծապատկեր 4-ում ներկայացված է Վրաստանի առևտրաշրջանառությունը այն պետությունների հետ, որոնք 2016թ. եղել են Վրաստանի առաջին հինգ առևտրային գործընկերները: Կարելի է նկատել, որ «Վրացական երազանք» դաշինքի իշխանության վերջին շրջանում Վրաստանի խոշորագույն առևտրային գործընկեր պետությունների կազմում տեղի ունեցան լուրջ փոփոխություններ. եթե 2008-2014թթ. Թուրքիան և Ադրբեջանը եղել են Վրաստանի համապատասխանաբար առաջին և

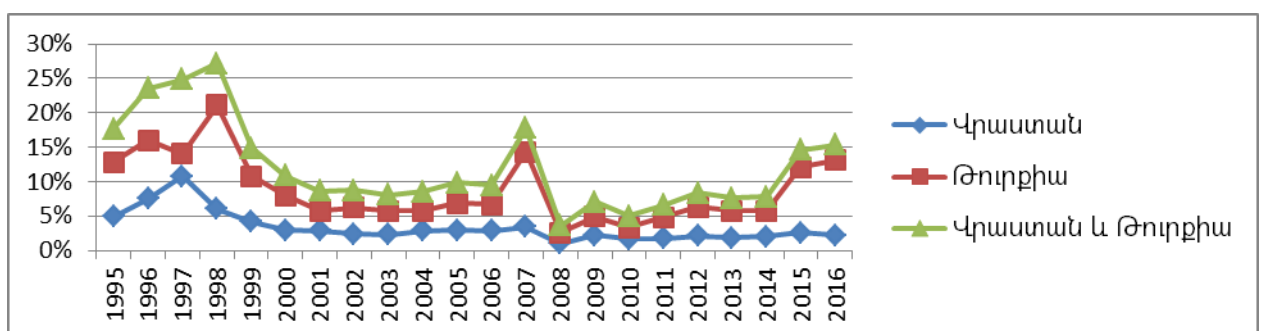
երկրորդ առևտրային գործընկերները²⁴⁴, ապա 2016թ. Ռուսաստանը և Չինաստանը առևտրի ծավալներով գերազանցեցին Ադրբեջանին:

Գծապատկեր 5. Ադրբեջանի առևտրաշրջանառությունը Վրաստանի և Թուրքիայի հետ 1995-2016թթ. (հազար ԱՄՆ դոլար)

Վրաստանի և Թուրքիայի հետ Ադրբեջանի առևտուրը առավել ակտիվ փուլ մտավ 2003թ.-ից հետո՝ Ի. Ալիևի նախագահության տարիներին, ընդ որում՝ Թուրքիայի հետ առևտրի աճի տեմպերը զգալիորեն գերազանցեցին Վրաստանի հետ առևտրի աճի տեմպերին (Գծապատկեր 5):

Գծապատկեր 6. Վրաստանի և Թուրքիայի տեսակարար կշիռը Ադրբեջանի արտաքին առևտրաշրջանառությունում 1995-2016թթ. (տոկոսային արտահայտությամբ)

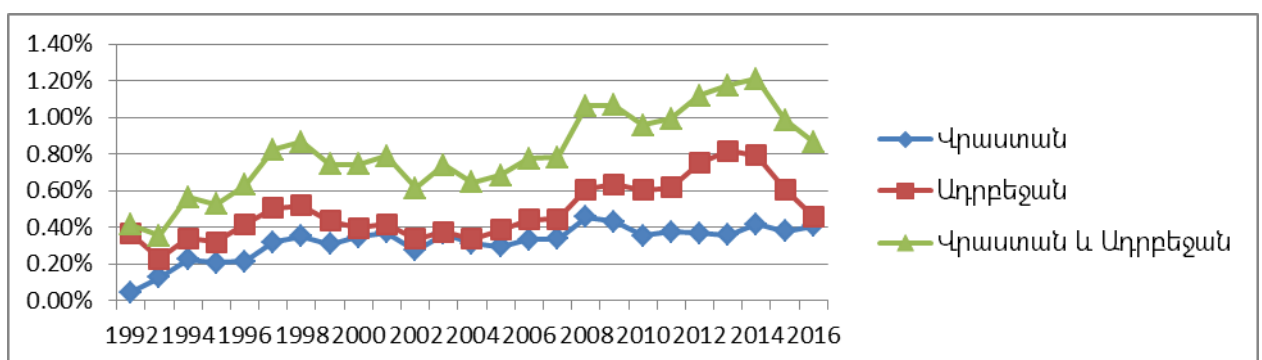
Ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Ադրբեջանի պարագայում մյուս երկու պետությունների հետ առևտուրը արտաքին առևտրաշրջանառության համատեքստում դիտարկելիս զարգացման այլ դինամիկա է ունեցել (Գծապատկեր 6): Ուշագրավ է, որ

²⁴⁴ Ընդ որում՝ 2008թ.-ից Թուրքիան, 2011-2014թթ.՝ Ադրբեջանը, Վրաստանի հետ առևտրի ծավալներով ակնհայտ առավելություն են ունեցել մյուս պետությունների նկատմամբ:

1995-2016թթ. Ադրբեջանի արտաքին առևտրաշրջանառությունում Թուրքիայի և Վրաստանի կշիռը գազաթնակետին է հասել 1998թ. (27%), ինչից հետո այն հիմնականում անկում է ապրել և մասամբ վերականգնվել միայն 2015-2016թթ.:

Համեմատելով Գծապատկերներ 3-ի և 6-ի տվյալները՝ կարելի է նկատել, որ Վրաստանի համար Թուրքիան և Ադրբեջանը համեմատաբար ավելի կարևոր առևտրային գործընկերներ են, քան Ադրբեջանի համար՝ Վրաստանը և Թուրքիան: Եթե 1995-2016թթ. Ադրբեջանի և Թուրքիայի ընդհանուր կշիռը Վրաստանի արտաքին առևտրաշրջանառությունում գրեթե երբեք չի իջել 20%-ի շեմից (իսկ 2008-2014թթ.՝ նույնիսկ 25%-ի շեմից), Թուրքիայի և Վրաստանի հետ Ադրբեջանի առևտուրը միասին 1998թ.-ից հետո չի գերազանցել 20%-ի, իսկ 2001-2014թթ. (բացառությամբ 2007թ.)՝ նույնիսկ 10%-ի շեմը: Տոկոսային հարաբերակցության առումով ամենահետաքրքրականը թերևս 2008 թվականն է, քանզի Ադրբեջանի արտաքին առևտրաշրջանառությունը գրանցեց աննախադեպ աճ՝ հասնելով մոտ 55 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի, ինչի արդյունքում Թուրքիայի և Վրաստանի գումարային կշիռը նվազեց ընդհուպ մինչև 4%:

Գծապատկեր 7. Վրաստանի և Ադրբեջանի տեսակարար կշիռը Թուրքիայի արտաքին առևտրաշրջանառությունում 1992-2016թթ. (տոկոսային արտահայտությամբ)²⁴⁵

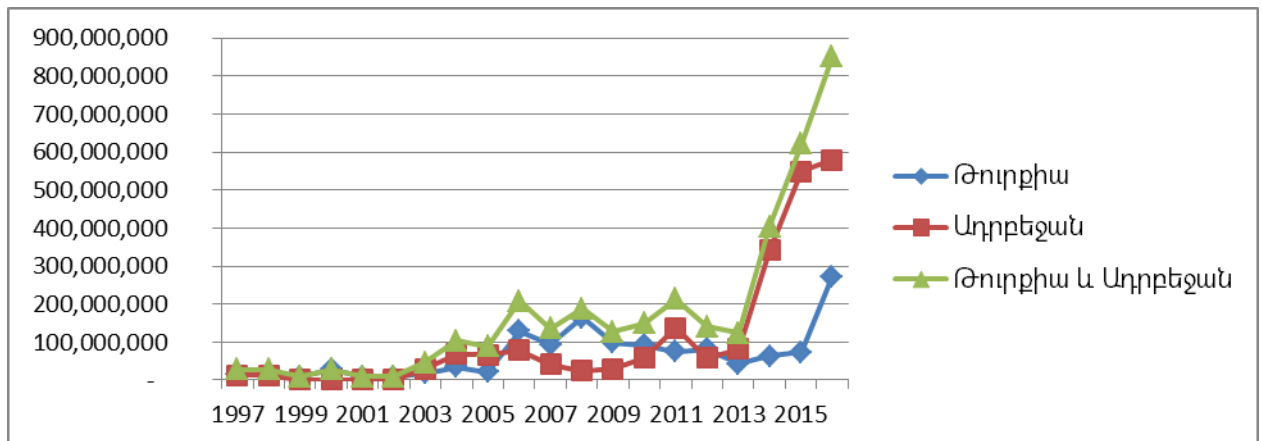

Հաշվի առնելով, որ Թուրքիայի տնտեսությունը անհամեմատ ավելի մեծ է Վրաստանի կամ Ադրբեջանի տնտեսությունից, վերջիններս էական դեր չունեն

²⁴⁵ Գծապատկեր 7-ում բերվող վիճակագրությունը ներկայացվում է Թուրքիայի վիճակագրական ինստիտուտի տվյալների հիման վրա, տե՛ս Turkish Statistical Institute, <http://www.turkstat.gov.tr/Start.do> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.):

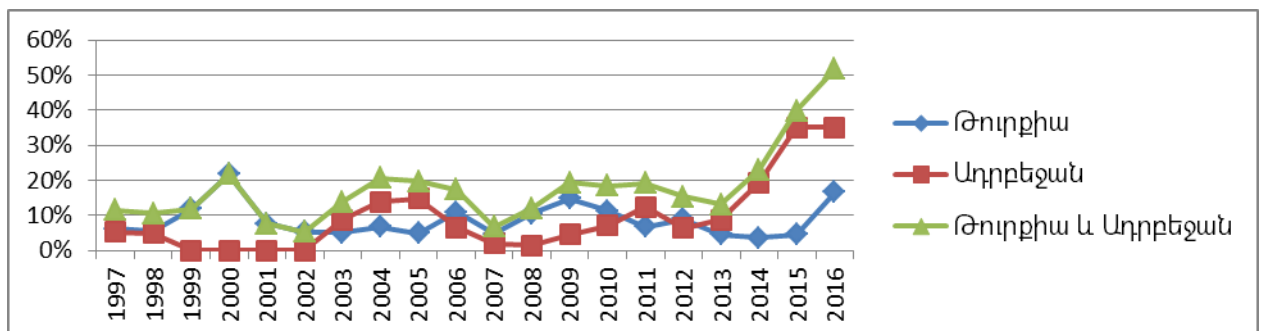
Թուրքիայի արտաքին առևտրում (Գծապատկեր 7): Թեպետ Վրաստանի և Ադրբեջանի միացյալ կշիռը ընդհանուր առմամբ աճի միտում է ունեցել, այն առավելագույնը կազմել է Թուրքիայի արտաքին առևտրաշրջանառության մոտ 1%-ը:

Գծապատկեր 8. Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից իրականացված ներդրումները Վրաստանում 1997-2016թթ. (ԱՄՆ դոլար)

Գծապատկեր 8-ում ներկայացվող վիճակագրությունից ելնելով՝ կարելի է փաստել, որ Վրաստանում թուրք-ադրբեջանական ներդրումների նկատելի աշխուժացում (ինչպես և առևտրի պարագայում) նկատվեց կրկին Մ. Սաակաշվիլիի նախագահության շրջանում: 1997-2016թթ. թուրք-ադրբեջանական ներդրումները ընդհանուր առմամբ ունեցել են աճի, իսկ 2013թ.-ից հետո՝ կտրուկ աճի միտում: Այս առումով նշանակալից էր 2016 թվականը, երբ Վրաստանում Թուրքիայի և Ադրբեջանի ներդրումները միասին գերազանցեցին 850 միլիոն ԱՄՆ դոլարի շեմը:

Գծապատկեր 9. Թուրքիայի և Ադրբեջանի տեսակարար կշիռը Վրաստանում իրականացված ներդրումներում 1997-2016թթ. (տոկոսային արտահայտությամբ)

Գծապատկեր 9-ում ներկայացված է թուրք-ադրբեջանական ներդրումների տեսակարար կշիռը Վրաստանում կատարված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների համեմատությամբ: Մինչև 2014թ. կտրուկ աճը թուրք-ադրբեջանական ներդրումները հարաբերականորեն ավելի մեծ կշիռ են ունեցել 2000թ., երբ միայն թուրքական ներդրումները կազմեցին այդ տարի Վրաստանում կատարված ներդրումների 22%-ը: Ուշագրավ է, որ չնայած 2004-2013թթ. թուրք-ադրբեջանական ներդրումների աշխուժացմանը՝ դրանց ընդհանուր կշիռն այդպես էլ չգերազանցեց 2000թ. ցուցանիշը և որոշ բացառություններով տատանվում էր 17-21%-ի սահմաններում: 2014-2016թթ. կտրուկ աճի հետ մեկտեղ էականորեն փոխվեց նաև տոկոսային հարաբերակցության պատկերը. 2016թ. միայն թուրքական և ադրբեջանական ներդրումները միասին կազմեցին Վրաստանում կատարված ներդրումների 52%-ը:

Աղյուսակ 1. Թուրքիայի և Վրաստանի կողմից իրականացված ներդրումները Ադրբեջանի տնտեսության ոչ նավթային սեկտորում 1995-2015թթ. (միլիոն ԱՄՆ դոլար)²⁴⁶

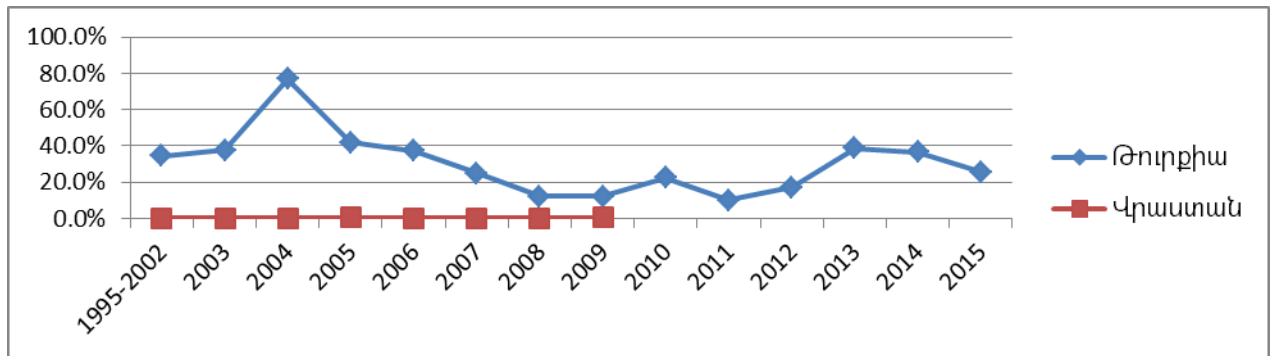
Տարեթիվ	Թուրքիա	Վրաստան	Տարեթիվ	Թուրքիա	Վրաստան
1995-2002	470.4	0.8	2009	76.8	3.1
2003	17.1	0.05	2010	147.5	-
2004	80.1	0.3	2011	89.1	-
2005	96.2	0.8	2012	185.9	-
2006	136.6	0.6	2013	401.3	-
2007	109.2	0.4	2014	481.4	-
2008	60.8	0.2	2015	220.4	-

Ադրբեջանում կատարված ներդրումներն առանձնանում են նրանով, որ 1995-2015թթ. դրանց մեծ մասը (86%) բաժին է ընկել նավթային սեկտորին: Համեմատելով Գծապատկեր 8-ում և Աղյուսակ 1-ում բերվող տվյալները՝ կարելի է արձանագրել, որ ի տարբերություն Վրաստանում ադրբեջանական ներդրումների՝ վրացական

²⁴⁶ Աղյուսակ 1-ում և Գծապատկեր 10-ում բերվող վիճակագրությունը ներկայացվում է Ադրբեջանի տնտեսական զարգացման նախարարության հրապարակած տվյալների հիման վրա: Ընդ որում՝ 2010-2015թթ. վրացական ներդրումների մասին տվյալներ չեն հրապարակվել, տե՛ս Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=4518:iq-yon-invest&catid=17:investisiyalar&lang=az (հասանելի է առ 17.03.2017թ.):

ներդրումներն Ադրբեջանի տնտեսության ոչ նավթային սեկտորում աննշան են և 1995-2009թթ. հանրագումարում կազմել են ընդամենը 6.5 միլիոն ԱՄՆ դոլար:

Գծապատկեր 10. Թուրքիայի և Վրաստանի տեսակարար կշիռը Ադրբեջանի տնտեսության ոչ նավթային սեկտորում իրականացված ներդրումներում 1995-2015թթ. (տոկոսային արտահայտությամբ)

Ի տարբերություն Վրաստանի՝ թուրքական ներդրումները 1995-2015թթ. անհամեմատ ավելի մեծ կշիռ են ունեցել Ադրբեջանի տնտեսության ոչ նավթային սեկտորում (Գծապատկեր 10): Եթե Վրաստանում թուրքական ներդրումները չեն գերազանցել 20%-ի շեմը (բացառությամբ 2000թ.), Ադրբեջանում դրանք (բացի 2008-2009թթ. և 2011-2012թթ.) ավելի մեծ տեսակարար կշիռ են ունեցել՝ որոշ թվականներին տատանվելով 36.5-41.7%-ի սահմաններում, իսկ 2004թ. հասնելով նույնիսկ 77%-ի:

Աղյուսակ 2. Վրաստանի և Ադրբեջանի կողմից իրականացված ներդրումները Թուրքիայում 2005-2016թթ. (միլիոն ԱՄՆ դոլար)²⁴⁷

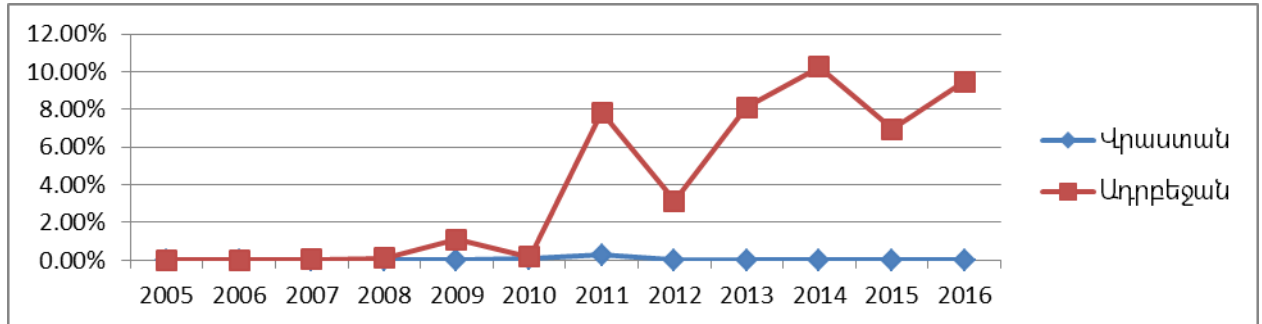
Տարեթիվ	Վրաստան	Ադրբեջան	Տարեթիվ	Վրաստան	Ադրբեջան
2005	0	2	2011	44	1266
2006	0	1	2012	0	338
2007	0	10	2013	0	803
2008	0	18	2014	0	884
2009	0	69	2015	0	839
2010	4	12	2016	0	652

Ինչպես Ադրբեջանում, այնպես էլ Թուրքիայում վրացական ներդրումները փոքր թիվ են կազմում և նույնիսկ չեն գերազանցում 50 միլիոն ԱՄՆ դոլարի շեմը (Աղյուսակ

²⁴⁷ Աղյուսակ 2-ում և Գծապատկեր 11-ում բերվող վիճակագրությունը ներկայացվում է Թուրքիայի կենտրոնական բանկի հրապարակած տվյալների հիման վրա, տե՛ս Central Bank of the Republic of Turkey, <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tcmb+en/tcmb+en> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.):

2): Ինչ վերաբերում է ադրբեջանական ներդրումներին, կտրուկ աճի միտումներ նկատվեցին միայն 2011-2016թթ.:

Գծապատկեր 11. Վրաստանի և Ադրբեջանի տեսակարար կշիռը Թուրքիայում իրականացված ներդրումներում 2005-2016թթ. (տոկոսային արտահայտությամբ)

Ինչպես արտաքին առևտրի, այնպես էլ ներդրումների պարագայում Վրաստանը և Ադրբեջանը էապես ավելի փոքր դեր ունեն Թուրքիայում (Գծապատկեր 11): Թեպետ Վրաստանում ադրբեջանական ներդրումները ծավալով զգալիորեն զիջում են Թուրքիայում կատարված ներդրումներին, վերջինիս տնտեսությունում կատարված ներդրումների համապատկերում Ադրբեջանի կշիռը տոկոսային հարաբերակցությամբ ավելի փոքր է:

2007թ. փետրվարի 7-ի թբիլիսյան հռչակագրով Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը տարածաշրջանային համագործակցության տեսլականում սահմանել էին բավականին հավակնոտ խնդիր՝ հասնել երեք երկրների միջև մարդկանց, կապիտալի, ծառայությունների և ապրանքների տեղաշարժի դյուրացմանը²⁴⁸, սակայն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ներդրումների և առևտրի զարգացման համար առկա էին բազմաթիվ խոչընդոտներ, որոնցից առաջին հերթին կարելի է առանձնացնել Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ազատ առևտրի համաձայնագրի բացակայությունը: Չնայած առևտրական և ներդրումային ակտիվ համագործակցությանը՝ Թուրքիային և Ադրբեջանին դեռևս չի հաջողվել համաձայնության գալ այս հարցում: Թուրքիայի էկոնոմիկայի նախարար Ջաֆեր

²⁴⁸ "The Tbilisi Declaration" On Common Vision for Regional Cooperation, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=14588> (հասանելի է առ 20.06.2017թ.).

Հաղայանի խոսքերով նման համաձայնագրի ստորագրումից հետո Թուրքիայի և Ադրբեջանի առևտուրը էականորեն կաճի՝ հասնելով մինչև 5 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի²⁴⁹:

Ազատ առևտրի համաձայնագրի հարցում որոշ խնդիրներ կան նաև թուրք-վրացական հարաբերություններում: Գործող պայմանագիրը որոշ սահմանափակումներ է պարունակում թուրքական շուկա վրացական արտահանման համար և չի տարածվում, օրինակ, ծառայությունների ոլորտի վրա²⁵⁰: 2016թ. հուլիսի 19-ին Վրաստանի և Թուրքիայի վարչապետներ Գ. Կվիրկվաշվիլին և Բ. Յըլդըրըմն Անկարայում ստորագրած հայտարարությամբ համաձայնեցին վերանայել ազատ առևտրի համաձայնագիրը²⁵¹:

Առևտրաշրջանառության էլ ավելի զարգացումը խոչընդոտում են մի քանի խնդիրներ ևս: 2000թ. ՀԲ-ն Կովկասում առևտրի դյուրացման վերաբերյալ հետազոտության արդյունքում եզրակացրեց, որ մի շարք այլ խնդիրների թվում տարածաշրջանում առևտրի ծավալների աճը խոչընդոտում է Բաքու-Փոթի ավտոճանապարհով բեռնափոխադրումների չափազանց ծախսատար և ժամանակատար լինելը²⁵²: Դա, բնականաբար, բացասաբար էր ազդում և՛ երեք երկրների միջև առևտրի զարգացման, և՛ հարավկովկասյան տրանսպորտային միջանցքի մրցունակության վրա: Այդ խնդրի կարգավորման անհրաժեշտությունն ընդգծվեց Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի պաշտոնական պարբերական հանդիպումների ընթացքում: Դա անուղղակիորեն հաստատեց 2014թ. փետրվարի 19-

²⁴⁹ Այս առումով խնդրահարույց են նաև Ադրբեջանում Թուրքիայի հետ վիզային ռեժիմի պահպանումը և օտարերկրացիների աշխատանքային գործունեության հետ կապված բարդությունները: Հաշվի առնելով Վրաստանի տարանցիկ դերը երկու երկրների միջև՝ ակնհայտ է, որ այս խնդիրը մարտահրավեր է նաև ընդհանուր առմամբ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան առևտրական և ներդրումային համագործակցության համար, տե՛ս **Nurmammadov E.**, նշվ. աշխ., էջ 102-103:

²⁵⁰ Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի էկոնոմիկայի և կայուն զարգացման նախարարության՝ Եվրամիության և Եվրոպայի այլ երկրների հետ առևտրի զարգացման ծառայության պետ Իրինա Զափարիձեի, հարևան երկրների և տարածաշրջանի այլ երկրների հետ առևտրի զարգացման ծառայության պետի պաշտոնակատար Նանա Շավիձեի, արտաքին առևտրային քաղաքականության բաժնի պետի տեղակալ Մարիամ Գաբունիայի և ներդրումային քաղաքականության և ներդրումների աջակցման բաժնի պետ Նինո Ֆեցխլաձեի հետ, Թբիլիսի, 17 նոյեմբերի, 2016թ.:

²⁵¹ Ankara Statement on the Establishment of High Level Strategic Cooperation Council between the Republic of Turkey and Georgia, July 19, 2016, Ankara, p. 4, <http://www.mfa.gov.ge/getattachment/MainNav/ForeignPolicy/BilateralRelations/თურქეთის-რესპუბლიკა/Ankara-statement.pdf.aspx> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

²⁵² Trade Facilitation in the Caucasus, Final Report, World Bank, 2000, pp. 4-5, <http://documents.worldbank.org/curated/en/888951468770973889/pdf/270740English0170Trade0Facilitation.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

ին երեք երկրների արտգործնախարարների Գյանջայի հայտարարությունը, ըստ որի՝ համաձայնություն ձեռք բերվեց համագործակցել մաքսային ընթացակարգերի դյուրացման ուղղությամբ²⁵³:

Ադրբեջանի արտաքին առևտրի վրա մասամբ բացասաբար է ազդում նաև այն, որ վերջինս Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության (ԱՀԿ) անդամ չէ, ինչն ադրբեջանական արտահանումը ԱՀԿ անդամ պետություններ (ինչպիսիք են նաև Վրաստանն ու Թուրքիան) դարձնում է խոցելի և պակաս մրցունակ: Ուստիև պատահական չէ, որ արձանագրվել են Թուրքիայի կողմից ադրբեջանական ապրանքների ներմուծման համար ոչ սակագնային խոչընդոտների հարուցման դեպքեր²⁵⁴:

Աղյուսակ 3. Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հորիզոնականները 2012-2017թթ.²⁵⁵ ըստ առևտրի և ներդրումների ազատության ինդեքսների²⁵⁵

Ինդեքս	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Վրաստան						
Առևտրի ազատություն	6	6	8	7	7	9
Ներդրումների ազատություն	36	27	23	23	23	21
Թուրքիա						
Առևտրի ազատություն	40	41	51	53	59	88
Ներդրումների ազատություն	24	56	46	36	34	37
Ադրբեջան						
Առևտրի ազատություն	88	85	86	95	96	112
Ներդրումների ազատություն	77	79	80	96	83	103

ՀԲ-ի կողմից իրականացված «Doing Business 2017» զեկույցի համաձայն՝ արտահանման և ներմուծման դյուրության հարցում Վրաստանը աշխարհում զբաղեցնում է 54-րդ, Թուրքիան՝ 70-րդ, իսկ Ադրբեջանը 83-րդ տեղը²⁵⁶: Այս առումով

²⁵³ Ganja Statement of the III Trilateral Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey, 19 February 2014, Ganja, http://www.mfa.gov.tr/ganja-statement-of-the-iii-trilateral-meeting-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-georgia-and-t.en.mfa (հասանելի է առ 20.06.2017թ.).

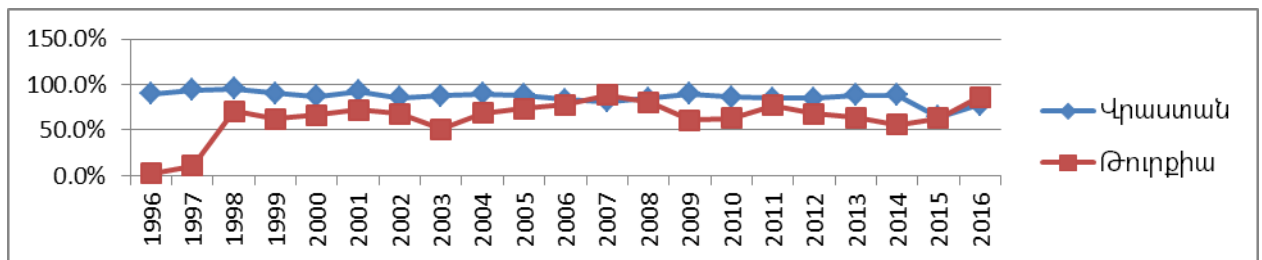
²⁵⁴ **Nurmammadov E.**, նշվ. աշխ., էջ 106-107:

²⁵⁵ Աղյուսակ 3-ում բերվող վիճակագրությունը ներկայացված է «Տնտեսական ազատության ինդեքսի» 2012-2017թթ. հրապարակումներում բերվող տվյալների հիման վրա, տե՛ս Index of Economic Freedom, <http://www.heritage.org/index/> (հասանելի է առ 18.03.2017թ.):

²⁵⁶ Doing Business 2017, Regional Profile: Europe and Central Asia (ECA), World Bank Group, 14th edition, p. 339.

ուշագրավ է հատկապես ամերիկյան «Հերիթիջ» հիմնադրամի կողմից հրապարակվող ամենամյա «Տնտեսական ազատության ինդեքսը»: Ինչպես երևում է Աղյուսակ 3-ից, նշված երկու գործոններով առաջատար տեղ է զբաղեցնում Վրաստանը, իսկ Ադրբեջանը, էականորեն զիջելով թե՛ Վրաստանին, թե՛ Թուրքիային, 2012-2017թթ. արձանագրել է լուրջ հետընթաց: Միևնույն ժամանակ նկատելի է, որ նշված ժամանակահատվածում որոշակի հետընթաց է արձանագրել նաև Թուրքիան, հատկապես՝ առևտրի ազատության հարցում: «Տնտեսական ազատության ինդեքս 2017»-ը նաև արձանագրեց, որ Ադրբեջանում վարչարարական բնույթի խոչընդոտները բացասաբար են անդրադառնում երկրի արտաքին առևտրի և ներդրումների զարգացման վրա²⁵⁷:

Գծապատկեր 12. Հանքային վառելիքի և դրանից ստացվող ապրանքների կշիռը Թուրքիա և Վրաստան ադրբեջանական արտահանման մեջ 1996-2016թթ. (տոկոսային արտահայտությամբ)²⁵⁸

Երեք երկրների միջև առևտրում և ներդրումներում կարևորագույն խնդիրներից մեկն այն է, որ և՛ առևտուրը, և՛ ներդրումները լուրջ կախվածություն ունեն էներգետիկ ոլորտից: Գծապատկեր 12-ից կարելի է նկատել, որ նշված ժամանակահատվածում դեպի Թուրքիա ադրբեջանական արտահանման մեջ հանքային վառելիքի կշիռը տատանվել է հիմնականում 60-80%-ի, Վրաստանի պարագայում՝ 80-95%-ի սահմաններում: Թեպետ այստեղ խոսքը վառելիքի տարբեր տեսակների մասին է, ադրբեջանական նավթի ու գազի արդյունահանումից և հատկապես Բաքու-Սուփսա, ԲԹՋ, ԲԹԷ խողովակաշարերի գործարկումից հետո նավթն ու գազը սկսեցին

²⁵⁷ Miller T., Kim A. B., 2017 Index of Economic Freedom, Washington, the Heritage Foundation, 2017, p. 115.

²⁵⁸ Գծապատկեր 12-ում բերվող վիճակագրությունը ներկայացված է ՄԱԿ-ի միջազգային առևտրի վիճակագրական տվյալների բազայի հիման վրա, տե՛ս UN Comtrade Database, <https://comtrade.un.org/> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.):

աստիճանաբար ավելի մեծ դեր խաղալ Թուրքիայի և Վրաստանի հետ Ադրբեջանի առևտրում: Թուրքիան և Վրաստանը, բացի տարանցման համար տարածք լինելուց, նաև ադրբեջանական նավթի ու գազի գնորդներ են, ինչը բնականաբար նպաստում է թուրք-ադրբեջանական և վրաց-ադրբեջանական առևտրի ծավալների աճին: Թուրքիան և Ադրբեջանը, ի դեմս ԹՓԱՕ-ի և ՍՈԿԱՐ-ի բաժնեմասեր ունենալով ԲԹԶ, ԲԹԷ խողովակաշարային կոնսորցիումներում, ներդրումներ կատարեցին այդ խողովակաշարերի կառուցման նպատակով: Դա ենթադրում է երեք պետությունների տնտեսություններում խոշոր չափի ներդրումների կատարում նաև ՀԳՄ-ի շրջանակներում:

Վրաստանի գազաբաշխիչ ցանցի և ԹԱՆԱՓ-ի մեծ մասի սեփականատերը լինելուց բացի՝ ՍՈԿԱՐ-ը Թուրքիայում և Վրաստանում ներդրումներ կատարած խոշորագույն ընկերություններից մեկն է: ՍՈԿԱՐ-ի դուստր ընկերություններից «SOCAR Georgia Petroleum» ընկերությունը 2012-2013թթ. եղել է Վրաստանում խոշորագույն ներդրողը և 2011թ. ճանաչվել խոշորագույն ներդրում կատարած նավթային ընկերություն, 2013թ.՝ Վրաստանի խոշորագույն ընկերություն, իսկ «SOCAR Turkey Enerji» ընկերությունը նախատեսում է մինչև 2023թ. Թուրքիայի տնտեսությունում կատարել շուրջ 18 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի ներդրում, մասնավորապես «Փեթքիմ» քիմիական գործարանի, «Փեթքիմ» կոնտեյներային տերմինալի և «ՍԹԱՐ» նավթավերամշակման գործարանի նախագծերում²⁵⁹:

Առևտրական և ներդրումային համագործակցության ինստիտուցիոնալ չափումը: Փոխադարձ ներդրումների, առևտրի ծավալների մեծացման նպատակով Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը աստիճանաբար ստեղծեցին երկկողմ, ապա եռակողմ համագործակցության ձևաչափեր, ինչպես նաև սկսեցին նշյալ խնդիրները քննարկել միջազգային հարթակներում:

Որպես այս ոլորտում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության ինստիտուցիոնալացման առաջին քայլ կարելի է համարել երեք պետությունների միջև

²⁵⁹ Հոմաճոօն Յըսսեյժ, <http://www.socar.ge/page.php?lang=ge&page=00> (հասանելի է առ 24.01.2018թ.); About Us - SOCAR Turkey, <http://www.socar.com.tr/en/about-us/socar-turkey> (հասանելի է առ 22.08.2017թ.).

თრპლქე აზაჯარკენერ²⁶³: ჲაგჲ აჲე` კოღმერნ აზაჯარკენგჲნ ენჲლანტელ ნმანათჲაჲ ჲანჲჲაჲომნერჲ თჲროჲჲე` ანგკაგნელოდ ჲოაკოღმ მასნაგჲთაგვლად გორდარარ ჲამაძოღოღუნერ ჲნერგენტოჲკაჲჲ, თოანსაჲოროთჲ, თოოჲგდმჲ ა აჲლ ოლორონეროიმ, Ჲნგჲ მასჲნ ჲამაჲაათაჲსჲან Ჲოოჲჲ ჲე Ჲაროინაკოიმ ართგოგდნაჲსარარნერჲ 2016ჲ. Ჲჲთოღლარჲ 19-ჲ Ჲეჲჲჲაჲან ჲამათელ ჲაჲთარაროოჲონერ²⁶⁴:

Როოჲჲჲა-Ჲოასთან-Რჲრეგჲან გოგდარარ ჲამაძოღოღუნერლ კარელჲ ჲ Ჲჲთარკელ Ჲოჲეს Ჲარჲაკ Ჲენ` ერეგ Ჲენტოოჲოინნერჲ მჲგლ აზლთოაკან Ჲარარენტოოჲოინნერჲ ოოაკარგაჲჲნ Ჲანჲჲრნერჲ Ჲნარკმან, Ჲენ` Ჲენტოოჲოინ-მასნაღოო სელთოო ერკჲთოოჲან, Ჲენ` გოგდარარ კაჲერჲ ჲასთათმან ა ნერჲოოინნერჲ ნერგოღლმან ჲამარ: ოოჲნაკ` 2012ჲ. Ჲჲთოღლარჲნ Ჲეჲჲჲაჲან გოგდარარ ჲამაძოღოღჲ ჲოგანაკნეროიმ Ჲოასთანჲ აროჲონარენტაკან Ჲოიმერ ჲოოოჲაკან «Რჲანან» ენკეროოჲან ჲენტ სთოოოგრეგ Ჲოოგაგჲო Ჲაროჲარანჲოიმ ᲠᲠ-ჲ კაოოეგმან მასჲნ²⁶⁵:

ნმანათჲაჲ Ჲარენტაკან ჲანჲჲაჲომნერჲ ანგკაგნოღ Ჲოაკან არდაგანგ Ჲოჲლ ნას მასნაღოო ენკეროოჲოინნერჲ ჲოგანოიმ: Როოჲაღჲჲ მენტალოოგჲაკან გოგდარანჲ თნოოენ Რომას Რელეჲჲ კარდჲგოდ გოგდარარ ჲამაძოღოღუნერლ Ჲნარაღოოოოჲოინ კოან ენკეროოჲანერ გოგდარარ კაჲერ გარგაგნელ აჲრეგჲანგჲ ა Ჲოოო გოგდენკერნერჲ ა ნერჲოოოენერჲ ჲენტ²⁶⁶:

Როოჲჲჲან, Ჲოასთანერ ა Რჲრეგჲანერ Ჲენ` ჲოაკოღმ გოგდარარ ჲამაძოღოღუნერჲ, Ჲენ` ერკკოღმ ჲანჲჲაჲომნერჲ ენჲაგეოიმ Ჲნარკოიმ ნნ ნას ჲამაგოგდակგოოჲან Ჲოოოგმან Ჲნარაღოო Ჲოჲჲნერნ Ჲო Ჲენტანკარნერლ: ოოჲნაკ`

²⁶³ Trabzon Declaration of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey, 08 June 2012, Trabzon, http://www.mfa.gov.tr/trabzon-declaration-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan-georgia-and-the-republic-of-turkey_08-june-2012_-trabzon.en.mfa (ჲაჲანტჲჲ ჲ ან 09.03.2017ჲ.).

²⁶⁴ Tbilisi Statement, the Fifth Trilateral Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey, Tbilisi, 19 February 2016, <http://mfa.gov.ge/getattachment/051602b6-a5c9-4686-b919-46e2d035c2ab/Tbilisi-Statement.pdf.aspx> (ჲაჲანტჲჲ ჲ ან 14.11.2017ჲ.).

²⁶⁵ ბაჲე-თბოლისი-გარსის რკინოგზა - სამი ქვეყნის ურთოეროოის სიმბოლო, <http://www.amerikiskhma.com/a/article-139523798/538412.html> (ჲაჲანტჲჲ ჲ ან 10.03.2017ჲ.).

²⁶⁶ შპს „რუსთავის ფოლადის“ დირექტოოი საქართველო-აზერბაიჯან-თურქეთის ბოზნეს ფოოუმზე, <http://www.rmp.ge/media-center/news/sps-rustavis-foladis-direqtori-saqartvelo-azerbaijan-turqetis-biznes-forumze/> (ჲაჲანტჲჲ ჲ ან 10.03.2017ჲ.).

Ադրբեջանի տնտեսական զարգացման նախարար Շահին Մուսաֆաևը 2013թ. մայիսի 25-ին Գաբալայում տեղի ունեցած թուրք-վրաց-ադրբեջանական 3-րդ գործարար համաժողովի ժամանակ առաջարկեց ստեղծել համատեղ ներդրումային ֆոնդեր²⁶⁷: Որպես երեք երկրների միջև համագործակցության սերտացման հաջորդ քայլ 2012թ. մարտին Զ. Չաղլայանը առաջարկեց թուրք, վրացի և ադրբեջանցի գործարարների մասնակցությամբ ստեղծել համատեղ ձեռնարկություններ²⁶⁸: Ինչ վերաբերում է առևտրաշրջանառության ծավալների մեծացմանը, 2015թ. մարտին 4-րդ եռակողմ գործարար համաժողովի ժամանակ Թուրքիայի էկոնոմիկայի նախարար Նիհաթ Զեյնեբջին նշեց, որ երեք պետությունները մտադիր են միմյանց հետ առևտուրը հանրագումարում հասցնել 20 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի²⁶⁹:

Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև առևտրի խթանման շուրջ ինստիտուցիոնալ համագործակցության մյուս հարթակը «Մետաքսի ճանապարհի մաքսային նախաձեռնությունն» է: 2008թ. հոկտեմբերի 25-ին Թուրքիայի նախաձեռնությամբ Անթալիայում անցկացվեց Մետաքսի ճանապարհի պետությունների միջև առևտրի դյուրացման և զարգացման հարցերում մաքսային ծառայությունների դերի շուրջ առաջին միջազգային համաժողովը, որին 15 պետությունների թվում մասնակցեցին նաև Վրաստանն ու Ադրբեջանը: Համաժողովի արդյունքում ստորագրված հռչակագրով մասնակից պետությունների մաքսային ծառայությունների ղեկավարները որպես այս նախաձեռնության գլխավոր խնդիր սահմանեցին Մետաքսի ճանապարհի՝ որպես միջազգային առևտրի համար «արագ և արդյունավետ այլընտրանքային ուղու վերակենդանացումը» և ուրվագծեցին այդ խնդրի լուծման համար համագործակցության հիմնական ուղղությունները²⁷⁰:

²⁶⁷ **Ализаде Ф.**, Тесные экономические узы Азербайджана, Грузии и Турции, <http://www.zerkalo.az/2013/tesnyie-ekonomicheskie-uzyi-azerbaydzhana-gruzii-i-turtsii/> (հասանելի է առ 10.03.2017թ.).

²⁶⁸ Minister: Georgian, Azerbaijani and Turkish businessmen should actively work together, <http://en.trend.az/business/economy/2006520.html> (հասանելի է առ 10.03.2017թ.).

²⁶⁹ Turkey, Azerbaijan, Georgia seek to increase cooperation, <http://aa.com.tr/en/economy/turkey-azerbaijan-georgia-seek-to-increase-cooperation/69150> (հասանելի է առ 27.04.2017թ.).

²⁷⁰ International Forum on the Role of Customs Administrations on Promoting and Facilitating Trade Among Silk Road Countries, Antalya Declaration, Antalya, Turkey, 25 October 2008, <https://www.iru.org/apps/cms-filesystem-action?file=webnews2008/Antalya-Declaration2008.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

Թուրքիայի կողմից նմանատիպ նախաձեռնության առաջաշումը կարելի է դիտարկել որպես նոր Մետաքսի ճանապարհի ստեղծման գործընթացում սեփական դերակատարության բարձրացման փորձ՝ ի նկատի ունենալով այն, որ նմանատիպ «մրցակցող» ծրագրերով հանդես են եկել նաև ԱՄՆ-ն և Չինաստանը: Այս նախաձեռնությունների աշխարհաքաղաքական նշանակությունը պայմանավորված է նախ և առաջ նրանով, որ նոր Մետաքսի ճանապարհի հայեցակարգի կենսագործումը ենթադրում է մեծ թվով պետությունների ներգրավվածություն, ինչն արդեն իսկ մեծացնում է վերը նշված պետությունների հետաքրքրությունն այս հարցում:

Բացի այդ՝ մաքսային ծառայությունների համագործակցության նախաձեռնությունը Թուրքիան դիտարկում էր որպես եվրասիական տարածաշրջանի պետությունների հետ առևտրի ընդլայնման և թուրքական արտահանման խթանման միջոց: Թեպետ 2009-2016թթ. անցկացված հերթական վեց հանդիպումների ներկայացվածության մակարդակից կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ այս նախագծի նկատմամբ միջազգային հետաքրքրությունը նվազել է, այնուամենայնիվ ակտիվ համագործակցությունը պահպանվեց Թուրքիայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Ղազախստանի և Ղրղզստանի մաքսային մարմինների միջև:

Որպես ինստիտուցիոնալ համագործակցության մեկ այլ հարթակ կարելի է դիտարկել ՍԾՏՀ-ն: Առևտրական կապերի ամրապնդման տեսանկյունից կարելի է առանձնացնել 2002թ. մարտի 6-ին Կիևում սևծովյան տարածաշրջանում ավտոճանապարհային բեռնափոխադրումների դյուրացման մասին փոխըմբռնման հուշագիրը, 2015թ. մայիսի 14-ին տրանսպորտի ոլորտում համագործակցության հեռանկարների մասին Քիշնևի հռչակագիրը, որոնք ամրագրեցին առևտրի դյուրացման նպատակով համագործակցության կարևորությունը²⁷¹: Ինչ վերաբերում է ներդրումային համագործակցության ինստիտուցիոնալ մակարդակով քննարկմանը, 2003թ. հոկտեմբերի 3-ին Բաքվում ընդունվեց Սև և Կասպից տարածաշրջաններում

²⁷¹ Memorandum of Understanding on Facilitation of Road Transport of Goods in the BSEC Region, signed on March 6, 2002 in Kyiv, p. 1, <http://www.bsec-organization.org/documents/LegalDocuments/agreementmous/mous/Download/MoUTranspGoods.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.); Joint Declaration on Prospects of Cooperation in the Field of Transport in the BSEC Region, Annex III to BS/TM/R(2015)1, Chisinau, May 14, 2015, p. 2, <http://www.bsec-organization.org/aoc/Transport/Pages/Annex%20III%20-%20Declaration%20Min%20Transport%20Chisinau.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

տրանսպորտի ոլորտում համագործակցության զարգացման մասին հռչակագիր, որն ամրագրեց տարածաշրջանում գործարար և ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ձևավորման անհրաժեշտությունը և այդ հարցում վարչական խոչընդոտները վերացնելու պետությունների պատրաստակամությունը²⁷²: Թե՛ այս, թե՛ նախորդ հարթակի նշանակությունը պայմանավորված է նրանով, որ դրանց մասնակից պետությունները աշխարհագրորեն կարևոր դիրք են զբաղեցնում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան միջանցքով տարանցիկ առևտրի տեսանկյունից:

Այսպիսով, Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև առևտրի և ներդրումների մասին վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ երեք երկրների միջև փոխադարձ առևտուրն ու ներդրումները ընդհանուր առմամբ աճի միտում են ունեցել, սակայն մեկ պետության արտաքին առևտրաշրջանառության կամ նրա տնտեսությունում կատարված ներդրումների համատեքստում մյուս երկու պետության տեսակարար կշիռը զուգահեռաբար ոչ միայն չաճեց, այլև որոշ դեպքերում 1990-ական թթ.-ից հետո ունեցավ անկման միտում: Երեք պետություններից մյուս երկուսի հանդեպ համեմատաբար ավելի մեծ կախվածություն ունեցել է Վրաստանը, ապա՝ Ադրբեջանը և Թուրքիան: Այս ոլորտում երեք երկրների համագործակցության մյուս առանձնահատկությունը դրա անհամաչափ զարգացումն է, քանզի, օրինակ, միմյանց տնտեսություններում կատարված ներդրումներով բավականին ակտիվ էին միայն Թուրքիան և Ադրբեջանը, իսկ վերջիններիս տնտեսությունում վրացական ներդրումները խիստ պասիվ էին: Այս ամենի հետ մեկտեղ առկա էին մի շարք խնդիրներ, որոնք բացասաբար էին ազդում երեք պետությունների միջև առևտրի և ներդրումների աճի տեմպերի վրա: Այս և այլ խնդիրների կարգավորման, համագործակցության նոր հեռանկարների բացահայտման, քննարկման և իրագործման նպատակով Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը ստեղծեցին եռակողմ ինստիտուցիոնալ համագործակցության ձևաչափ, ինչպես նաև ներգրավվեցին բազմակողմ փոխգործակցության մի քանի ձևաչափերում:

²⁷² Baky Declaration on the Development of Transport Cooperation in the Black and Caspian Seas Region, Baku, 3 October 2003, p. 2, <http://www.bsec-organization.org/aoc/Transport/Pages/AnnexIIIfinalDeclarat.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

ԳԼՈՒԽ 3. ԹՈՒՐՔԻԱ-ՎՐԱՍՏԱՆ-ԱԴՐԲԵՋԱՆ ԵՌԱԿՈՂՄ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

3.1. Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի և Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղի անվտանգության խնդիրը եռակողմ համագործակցության համատեքստում

1990-ական թթ. Կասպից ծովի էներգակիրների արտահանման ուղիների ընտրության հարցի շուրջ ծավալված քննարկումների և նշմարվող որոշակի պայմանավորվածությունների արդյունքում ծագեց կառուցվելիք խողովակաշարերի անվտանգության ապահովման խնդիրը: Հաշվի առնելով նախագծերի միջազգային նշանակությունը՝ անվտանգության բարձր մակարդակի երաշխավորումը կարևոր խնդիր էր ոչ միայն Ադրբեջանի, Վրաստանի և Թուրքիայի, այլև նավթի և գազի արդյունահանման և փոխադրման գործընթացում ներգրավված միջազգային ընկերությունների, ինչպես նաև այդ էներգակիրները ներկրող պետությունների համար:

Այս հարցի քննարկումը ավելի առարկայական նշանակություն ձեռք բերեց 1990-ական թթ. վերջերին և 2000-ական թթ. սկզբներին ադրբեջանական նավթի ու գազի արտահանման հարցում տեղի ունեցած զարգացումներից հետո: 1999թ. ամբողջությամբ գործարկվեց Բաքու-Սուփսա նավթամուղը, որը թեև չէր դիտարկվում որպես նավթի արտահանման հիմնական ուղի, բայց նոր և այլընտրանքային ուղի էր, որի անվտանգության երաշխավորումը կարևոր էր թե՛ Վրաստանի, թե՛ Ադրբեջանի համար: Ինչպես նշվեց, նույն թվականին նաև ստորագրվեց ԲԹՋ նավթամուղի մասին թուրք-վրաց-ադրբեջանական միջկառավարական համաձայնագիրը, իսկ Շահ Դենիզում բացահայտվեցին գազի մեծ պաշարներ:

Բացի այդ՝ նշված ժամանակահատվածում նավթի ու գազի արտահանման գործընթացում ներգրավված մի շարք ընկերությունների հետ Վրաստանը (2000թ. ապրիլի 28-ին), Ադրբեջանը (2000թ. հոկտեմբերի 17-ին) և Թուրքիան (2000թ. հոկտեմբերի 19-ին) ստորագրեցին ԲԹՋ նավթամուղի հետ կապված հարաբերությունները կարգավորող համաձայնագրեր, որոնցով երեք պետությունները մի շարք պարտավորություններ ստանձնեցին էներգակիրները իրենց տարածքով

փոխադրելու հարցում: Մասնավորապես, երեք պետություններն էլ պարտավորվեցին ապահովել վերոնշյալ նավթամուղի անվտանգությունը, անհրաժեշտության դեպքում՝ ուժի կիրառմամբ, մինչդեռ վերջինիս ձախողման դեպքում՝ փոխհատուցել պայմանագրի կողմ հանդիսացող ընկերություններին հասցված վնասը²⁷³: Վրաստանը (2002թ. մարտի 14-ին) և Ադրբեջանը (2002թ. փետրվարի 21-ին) նմանատիպ համաձայնագրեր ստորագրեցին նաև ԲԹԷ գազամուղի շուրջ, որոնք նույնպիսի պարտավորություններ էին նախատեսում վերոնշյալ գազամուղի անվտանգության ապահովման հարցում²⁷⁴:

Առհասարակ Հարավային Կովկասով կասպյան էներգակիրների արտահանման շուրջ ծավալված բանակցությունները, մի շարք փաստաթղթերի ստորագրումը և խողովակաշարերի շինարարության մեկնարկը Վրաստանում և Ադրբեջանում աստիճանաբար առաջացրեց կառուցվելիք էներգետիկ ենթակառուցվածքների պաշտպանության նպատակով պետական հատուկ մարմինների ստեղծման անհրաժեշտությունը: Դեռևս 1998թ. մայիսի 13-ին Վրաստանի Պետական

²⁷³ Host Government Agreement between and among the Government of the Azerbaijan Republic and the State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Caspian Sea) Ltd., Statoil BTC Caspian AS, Ramco Hazar Energy Limited, Turkiye Petrolleri A.O., Unocal BTC Pipeline, Ltd., Itochu Oil Exploration (Azerbaijan) Inc., Delta Hess (BTC) Limited, done on October 17, 2000 in Baku, pp. 32-33, 35-36, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt1_agmt1.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.); Host Government Agreement between and among the Government of Georgia and the State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Caspian Sea) Ltd., Statoil BTC Caspian AS, Ramco Hazar Energy Limited, Turkiye Petrolleri A.O., Unocal BTC Pipeline, Ltd., Itochu Oil Exploration (Azerbaijan) Inc., Delta Hess (BTC) Limited, done on April 28, 2000 in Tbilisi, pp. 27, 30-31, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt2_agmt2.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.); Host Government Agreement between and among the Government of the Republic of Turkey and the State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Caspian Sea) Ltd., Statoil BTC Caspian AS, Ramco Hazar Energy Limited, Turkiye Petrolleri A.O., Unocal BTC Pipeline, Ltd., Itochu Oil Exploration (Azerbaijan) Inc., Delta Hess (BTC) Limited, done on October 19, 2000 in Ankara, pp. 34-35, 38, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt3_agmt3.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).

²⁷⁴ Host Government Agreement between and among the Government of Georgia and State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Azerbaijan) Limited, Total Fina Elf E&P Caucasian Gas SA, LUKAgip N.V., Statoil Azerbaijan a.s., Naftiran Intertrade Co. (Nico) Limited, Turkish Petroleum Overseas Company Limited, done in London on March 14, 2002, pp. 43, 47-48, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_HGA_Host_Government_Agreement_Georgia__English_.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.); Host Government Agreement between and among the Government of the Azerbaijan Republic and State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Azerbaijan) Limited, Total Fina Elf E&P Caucasian Gas SA, LUKAgip N.V., Naftiran Intertrade Co. (Nico) Limited, Statoil Azerbaijan a.s., Turkish Petroleum Overseas Company Limited, done in Baku on February 21, 2002, pp. 35, 38-39, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_HGA_Host_Government_Agreement_Azerbaijan__English_.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).

պահպանության հատուկ ծառայության կազմում ստեղծվեց Վրաստանի խողովակաշարի և այլ օբյեկտների պահպանության վարչություն, որը 2006թ. հունվարի 1-ին դուրս բերվեց նշված ծառայության կազմից և ընդգրկվեց ՆԳՆ-ի կազմի մեջ՝ որպես ռազմավարական խողովակաշարերի պահպանության բաժին, որի նպատակների մեջ ամրագրվեց նաև ԲԹՋ նավթամուղի և ԲԹԷ գազամուղի պահպանության ու անվտանգության երաշխավորումը²⁷⁵: 2002թ. ապրիլի 15-ին Հ. Ալիևի հրամանագրով ստեղծվեց Արտահանվող նավթի ու գազի խողովակաշարերի անվտանգության հանձնաժողովը²⁷⁶, իսկ 2003թ. մայիսի 31-ին մեկ այլ հրամանագրով Հատուկ պետական պահպանության ծառայության կազմում ձևավորվեց համանուն վարչությունը²⁷⁷:

²⁷⁵ “საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს სტრატეგიული მილსადენების დაცვის დეპარტამენტის დებულების დამტკიცების შესახებ”, საქართველოს შინაგან საქმეთა მინისტრის ბრძანება № 129, 2016 წლის 30 მარტი, ქ. თბილისი, <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/3238502/0/ge/pdf> (ჩაასახსნე ქ ან 26.11.2016წ.).

ყაზთაყანოყაჲს ააყაჲოჲლოჲნ ღერ²⁷⁹: ოღაგრაჲ ღ, ორ Სეოღა 1998ჲ. Ⴁორეღჲანჲ ფოჲსაროგოროღნაჲსარარ Ⴁრაღ Ⴁგჲმოჲღ აოაღარკოჲ ღერ აჲგ გოროღნჲაგოჲ Სოოღაჲორონ Სერგრაჲელ Ⴁოოროჲაჲჲნ` ანგჲაგნელოჲ Ⴁოოროჲა-ႡႡႡႡႡ Საოაოეღ გორაჲაროოოოოოოო²⁸⁰:

Ⴁოაჲოღ Საოაგოროღაჲგოოჲს Საოოაოოაჲს ანჲრაოეოოოოოოჲს აჲგ ჯოღანოჲ კარელჲ ღ Სჲაოაჲოროელ Სგ Ⴁჲაჲნ Ⴁოოოროჲაჲჲ, Ⴁრაოოაჲნ Სო Ⴁოოეღჲანჲ Სოაოაოაო Საროაჲოოოოოოოოოო, აჲჲ Სრაჲან Საჲაოაოჲჲჲ აოჲაჲოოჲაო Ს Ⴁჲაღგაჲჲს აოაჲარეგოჲ Სეღჲ Სოეგოღ კაროორაგოჲნ გარგაგოჲოოოო: Ⴁეოღა 1996ჲ. Ⴁოოაჲან აოჲაოაოჲოოაჲან კოოაჲგოოჲს აოაგოოო Ⴁოოოჲჲ Ⴁოაჲნ Საჲაოაგელ ღერ Სოჲჲ Ჲოაჲ კაოაჲან Საჲჲჲ ფოჲსაოოოოო Სოოეოო Სნაჲეგჲაო Სარაოეოოო²⁸¹: Ⴁაჲან Საჲოარაროოოოოოოო Საჲაოაოაჲნ ღჲნ აჲნ Საჲნ, Სო ღნერგეოჲჲ Სნჲაჲაოოეგჲაოეოოოო Სოგოჲოღ (კაო Სრა Საჲაოაოჲჲ) Სგოაგოოოეოო ღერ Სრაჲა გოოოო Საოაჲაჲან Სოოჲჲ Სოეოჲ Სოეოჲ, Ს Სა კჲრაოელჲ კჲჲნერ Საოჲაჲა Ⴁოოოროჲაჲ Სარაგაჲოჲ, Სოჲ Სარაოეოო Სოოოჲაჲაოაოერჲ გგაჲ Ⴁაჲან ანგნოჲ ღ კოჲფჲჲკოაჲნოოჲს Სარო Საოჲოაჲ Სოეგოღ Სარაოეოოოო (კაო Სრაოგ Საროაოოჲაო):

Სოგ Ⴁერარეოოო ღ Ⴁჲაღგაჲჲს გარგაგოჲოოო Სეო აოაოოჲაოღ` Სოოოჲაჲაოაოერჲ Საოოაჲანოოჲს Სარგნ აჲელჲ Სრაოაჲ Საროაო 2001ჲ. Სეაოეოოერჲ 11-Ს ᲡᲡარეჲჲოოოოო Სეოო: ႡᲡარეჲჲოოოო Საროაო ᲡოოოᲡᲡაჲ Საჲაოაოჲჲ, Სოღ Სოგელჲ Საროერე Საჲაოარაჲა Ს` გარგაგაო, Ს` გარგაგოღ Სეოოოოოოოერჲ აგგაჲჲს ანჲოაოაოოოოო, Ს Საოჲ Სოაელოჲ ღნერგაჲჲნერჲ Საოეოაოაოარ აჲელჲ Ⴁეო Სერღ Სოეოაოაჲა გარგაგაო Სეოოოოოოოერჲ Საოარ (ᲡᲡაჲᲡᲡ ᲡᲡ ႡႡ ᲡაჲᲡაოოოჲ Ს ႡႡ Საგაოოოჲ Საგეოაოერერ) ` ᲡᲡარეჲჲაჲან კაგოაჲერაოოოოოოო ᲡოღᲡᲡ Საროაჲაჲ ᲡᲡრაᲡ კაროღ ღჲნ Საოაო Სენგ ღნერგეოჲჲ Სნჲაჲაოოეგჲაოეოოო: ႡეოᲡარარ` Სრაოგ Საოოაჲანოოოო Სჲეგ

²⁷⁹ GUUAM's Core Trio GAU Plans Joint Battalion, *Fortnight in Review*, Volume 6, Issue 7, <https://jamestown.org/program/gu-uams-core-trio-gau-plans-joint-battalion/> (Საოაოეო ღ Სო 3.12.2016ჲ.).

²⁸⁰ Სოიგა, ფოოოი 1206, აღწერა 2, Საჲჲ 2395 - Საჲაროველო Საელჲო Ⴁაჲოო, Საჲაროველო Საგარეო Საჲჲეოა ႡოᲡᲡᲡ, ႡაᲡო Სრაკო Ⴁენაღაროოოო, № 213, 30.05.1998.

²⁸¹ Krauer-Pacheco K., Სოჲ. Სოჲ., ღე 49:

դիտարկվել որպես հակաահաբեկչական պայքարում ձեռնարկվելիք համալիր գործողությունների մի մաս:

Այս ամենը գիտակցեցին նաև Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի իշխանությունները, որոնք բավականին օպերատիվ արձագանքեցին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած ահաբեկչությանը: Ընդամենը մեկ ամիս անց՝ 2001թ. հոկտեմբերին, Ի. Ջեմը և Վրաստանի արտգործնախարար Իրակլի Մենաղարիշվիլին բարձրաձայնեցին ահաբեկչության դեմ պայքարում, այդ թվում՝ երեք պետությունները կապող խողովակաշարերի պաշտպանության նպատակով համատեղ գործելու անհրաժեշտության մասին²⁸²:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ստանձնելով խողովակաշարերի անվտանգության ապահովման պարտավորությունը, ապա բախվելով ահաբեկչության հնարավոր սպառնալիքներին՝ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը սկսեցին կարևորել ոչ միայն սեփական տարածքում համապատասխան միջոցների ձեռնարկման, այլև եռակողմ համագործակցության հաստատման անհրաժեշտությունը: Դա առանձնապես կարևոր էր Վրաստանի և Ադրբեջանի համար, որոնք նոր էին ստեղծել խողովակաշարերի պաշտպանության համար պատասխանատու կառույցներ և դեռևս չունեին համապատասխան փորձ:

Այս ամենը հաշվի առնելով՝ 2002-2003թթ. երեք պետությունները ստեղծեցին իրավապայմանագրային դաշտ եռակողմ մակարդակով համագործակցության զարգացման նպատակով: 2002թ. ապրիլի 30-ին Տրապիզոնում ստորագրվեց ահաբեկչության, կազմակերպված հանցավորության և հանցավորության այլ տեսակների դեմ պայքարում համագործակցության մասին համաձայնագիր, իսկ 2003թ. հուլիսի 23-ին Բաքվում Գ. Ճանտուրիան, Ադրբեջանի փոխվարչապետ Աբիդ Շարիֆովը և Ադրբեջանում Թուրքիայի դեսպան Ահմեթ Ունալ Չևիքյոզը ստորագրեցին արձանագրություն Արևելք-Արևմուտք էներգետիկ միջանցքի անվտանգության ապահովման մասին, որը նախատեսում էր Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի՝ խողովակաշարերի անվտանգությունը ապահովող ստորաբաժանումների միջև

²⁸² Georgia and Turkey to cooperate against terrorism, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=408> (հասանելի է առ 04.07.2017թ.).

համատեղ վարժանքների անցկացում²⁸³: Արձանագրությամբ կողմերը նաև համաձայնվեցին խողովակաշարերի անվտանգության ոլորտում համագործակցությանն առնչվող հարցերի քննարկման և լուծման նպատակով ստեղծել համատեղ հանձնաժողով: Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության համատեքստում այս արձանագրության նշանակությունը կարելի է ընդգծել այն երկու կարևոր ձեռքբերմամբ, որ սահմանվեց երեք երկրների համապատասխան կառույցների միջև փոխգործակցության հաստատման մասին դրույթ, և ստեղծվեց հարթակ խողովակաշարերի անվտանգության հարցում եռակողմ համագործակցության օրակարգային խնդիրների ինստիտուցիոնալ քննարկման համար:

Ելնելով արձանագրությունում սահմանված ուղենիշներից՝ խողովակաշարային անվտանգության ապահովումը եռակողմ համագործակցությունում գործնական հիմքի վրա դրվեց հետագա տարիներին: 2005թ. հոկտեմբերի 14-ին Անկարայում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ անցկացվեց Արևելք-Արևմուտք էներգետիկ միջանցքի համատեղ խողովակաշարային անվտանգության հանձնաժողովի առաջին հանդիպումը, որի ժամանակ քննարկվեցին պետություններից յուրաքանչյուրի տարածքում խողովակաշարերի պաշտպանվածության մակարդակի, հնարավոր սպառնալիքների, ճգնաժամային իրավիճակներում միջսահմանային համագործակցության և մի շարք այլ հարցեր²⁸⁴: 2006թ. սեպտեմբերին Ադրբեջանի, Վրաստանի և Թուրքիայի ներքին գործերի և պաշտպանության նախարարությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ անցկացվեցին «Հավերժություն» («Eternity»)

²⁸³ Համաձայնագրի տեքստը տե՛ս Մետանեմբա աֆերբաիջանիս ռեսպուբլիկաս, Տաթարտեղոսա და თურქეთის რესპუბლიკას შორის ტერორიზმის, ორგანიზებული დანაშაულისა და სხვა მნიშვნელოვანი დანაშაულების წინააღმდეგ ბრძოლაში თანამშრომლობის შესახებ, შესრულებულია ქ. ტრაპიზონში, 2002 წლის 30 აპრილს, <http://www.parliament.ge/files/international-acts/agreements/2005/1402-ls-22-04-2005.doc> (հասանելի է առ 04.07.2017թ.); Արձանագրության տեքստը տե՛ս ოქმი საქართველოს, აზერბაიჯანის რესპუბლიკისა და თურქეთის რესპუბლიკას შორის აღმოსავლეთ-დასავლეთის ენერგეტიკული დერეფნის უსაფრთხოების უზრუნველყოფის შესახებ, შედგენილია ბაქოში 2003 წლის 23 ივლისს, <http://www.parliament.ge/files/international-acts/agreements/2005/1456-ls-17-05-2005.doc> (հասանելի է առ 26.11.2016թ.):

²⁸⁴ Joint Press Release, "The First Meeting of the East-West Energy Corridor Joint Pipeline Security Commission", Ankara, 14 October 2005, http://www.mfa.gov.tr/joint-press-release_-_the-first-meeting-of-the-east-west-energy-corridor-joint-pipeline-security-commission_-_ankara_-14-october-2005.en.mfa (հասանելի է առ 28.11.2016թ.).

գորավարժությունները, որոնք ամենամյա բնույթ են կրում²⁸⁵: Այս նախաձեռնությունը նախատեսում էր նավթի ու գազի խողովակաշարերի անվտանգության համար պատասխանատու ուժերի անձնակազմի համար վարժանքների անցկացում՝ պատրաստվածության մակարդակի բարձրացման և այս համատեքստում երեք պետությունների փոխգործակցության ամրապնդման նպատակով: Վրաստանի ՆԳՆ-ի տվյալներով ՆԳՆ-ի ռազմավարական խողովակաշարերի պահպանության բաժինը վերոնշյալ հարցերում սերտ կապեր հաստատեց Թուրքիայի պաշտպանության նախարարության, ժանդարմերիայի և Ադրբեջանի պաշտպանության, ազգային անվտանգության նախարարությունների և հատուկ պետական պահպանության ծառայության հետ²⁸⁶:

Անվտանգության միջոցառումների ձեռնարկման և համատեղ վարժանքների անցկացման անհրաժեշտությունն ավելի աճեց խողովակաշարերի տարբեր հատվածներում տեղի ունեցած մի շարք պայթյուններից հետո: 2003թ. հունվարին Վրաստանում տեղի ունեցավ միանգամից երեք դեպք. Գորիի և Սամտրեդիայի շրջանում երկու անգամ հրդեհվեց Ադրբեջանից նավթ փոխադրող գնացքը, իսկ Գորիի շրջանում արձանագրվեց նավթի գողության նպատակով Բաքու-Սուփսա նավթամուղի վրա հարձակման փորձ²⁸⁷: Մեկ այլ միջադեպ տեղի ունեցավ 2004թ. նոյեմբերի 17-ին, երբ Խաշուրիի շրջանի Չորչանա գյուղի մոտակայքում պայթեցվեց Բաքու-Սուփսա նավթամուղին ծառայող ռադիոհեռարձակիչը²⁸⁸: Ուժգնությամբ և հասցված վնասով առավել աչքի ընկավ 2008թ. օգոստոսի 5-ին ԲԹՋ նավթամուղի թուրքական հատվածում՝ Ռեֆահիյե քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած պայթյունը, որը պատճառեց շուրջ 30000 բարել նավթի վնաս: Որոշ հաշվարկների համաձայն՝ նավթամուղի ժամանակավոր փակման արդյունքում Ադրբեջանին հասցվեց 1 միլիարդ,

²⁸⁵ Pipelines on Georgian Territory as a Part of the Euro-Atlantic Energy Infrastructure and the Issue of their Security, *Protecting Critical Energy Infrastructure from Terrorist Attacks*, CTN Newsletter Special Bulletin, January 2010, <http://www.osce.org/atu/41367?download=true> (հասանելի է առ 28.11.2016թ.).

²⁸⁶ Նույն տեղում:

²⁸⁷ **Ismailova G.**, Georgia and Azerbaijan Support Joint Protection of Regional Energy Transportation, <https://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/7248-field-reports-caci-analyst-2003-2-26-art-7248.html> (հասանելի է առ 28.08.2017թ.).

²⁸⁸ საქართველოში მომხდარ კონფლიქტთან დაკავშირებული ფაქტების დამდგენი დამოუკიდებელი საერთაშორისო მისია, ანგარიში, ტომი III, 2009, გვ. 17, <http://new.smr.gov.ge/Uploads/eb7e7f.pdf> (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).

Թուրքիային՝ օրական 300000 ԱՄՆ դոլարի վնաս²⁸⁹: Թեպետ Թուրքիայի իշխանությունների համաձայն պատահարը տեխնիկական խափանման արդյունք էր, արդեն 2008թ. օգոստոսի 7-ին Քրդական աշխատավորական կուսակցությունը ստանձնեց պայթյունի կազմակերպման պատասխանատվությունը²⁹⁰:

Այս մարտահրավերների հետ մեկտեղ իրադրությունը բարդացավ նաև այն պատճառով, որ պայթյունից մի քանի օր անց Հարավային Օսիայում սկսվեց 2008թ. օգոստոսյան հնգօրյա պատերազմը, որի արդյունքում խողովակաշարերը հայտնվեցին ռազմական գործողությունների գոտում կամ դրա մերձակայքում: Թեպետ ռազմական գործողությունների ժամանակ խողովակաշարերին որևէ վնաս չհասցվեց, վրացի մի շարք պաշտոնյաներ, այդ թվում՝ վարչապետ Ն. Գիլաուրին, հայտարարեցին, որ 2008թ. օգոստոսի 9-ին և 12-ին ռուսական ավիացիան Ռուսթավի քաղաքի մոտ անհաջողությամբ փորձել է ավիահարվածներ հասցնել ԲԹՋ և Բաքու-Սուփսա նավթամուղերին²⁹¹:

Մյուս մարտահրավերը նավթամուղերից նավթի գողությունն է: Միայն 2003-2008թթ. Թուրքիայի տարածքում արձանագրվել է մի քանի հարյուրի հասնող այդպիսի դեպք, որոնց մի մասը տեղի է ունեցել հենց ԲԹՋ նավթամուղի պարագայում:²⁹²

Այս ամենից հետո Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի՝ որպես իրենց տարածքում խողովակաշարերի անվտանգության համար պատասխանատու պետությունների համար պարզ դարձավ, որ խողովակաշարային անվտանգության մակարդակը պատշաճ կերպով ապահովված չէ, և անհրաժեշտ է է՛լ ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել այդ խնդրին: 2009թ. սեպտեմբերի 28-ից հոկտեմբերի 2-ը

²⁸⁹ **Robertson J., Riley M.**, Mysterious '08 Turkey Pipeline Blast Opened New Cyberwar, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-12-10/mysterious-08-turkey-pipeline-blast-opened-new-cyberwar> (հասանելի է առ 29.11.2016թ.); **Tsereteli M.**, The Impact of the Russia-Georgia War on the South Caucasus Transportation Corridor, Washington, D.C., Jamestown Foundation, 2009, p. 13.

²⁹⁰ **Jenkins G.**, Explosion Raises Questions about the Security of the BTC Pipeline, *Eurasia Daily Monitor*, Volume 5, Issue 152, <https://jamestown.org/program/explosion-raises-questions-about-the-security-of-the-btc-pipeline/> (հասանելի է առ 29.11.2016թ.).

²⁹¹ **Chazan G.**, Raids Suggest Russia Targeted Energy Pipelines, <http://www.wsj.com/articles/SB121866234961938253> (հասանելի է առ 29.11.2016թ.).

²⁹² **Alsancak H.**, The Role of Turkey in Global Energy: Bolstering Energy Infrastructure Security, *Journal of Energy Security*, May 2010 Issue, http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=247:the-role-of-turkey-in-the-global-energy-bolstering-energy-infrastructure-security&catid=106:energysecuritycontent0510&Itemid=361 (հասանելի է առ 28.08.2017թ.).

Անկարայում անցկացվեցին «Հավերժություն» զորավարությունները, որոնց մասնակցեց 10 ներկայացուցիչ Վրաստանից, 13՝ Ադրբեջանից, 19՝ Թուրքիայից²⁹³:

Այն, որ խողովակաշարային անվտանգության հարցում աստիճանաբար ավելի մեծ ուշադրություն դարձվեց թուրք-վրաց-ադրբեջանական եռակողմ համագործակցությանը, նկատելի դարձավ «Հավերժություն» ամենամյա զորավարություններում ներկայացված շրջանակների ընդլայնումից: Այսպես, օրինակ, 2010թ. սեպտեմբերի 19-24-ը Բաքվում կայացած զորավարություններին, բացի երեք պետությունների համապատասխան կառույցների ներկայացուցիչներից, ներկա էին Ադրբեջանում Թուրքիայի, ԱՄՆ-ի, Վրաստանի ռազմական կցորդները և «ԲՈԹԱՇ» ընկերության՝ անվտանգության գծով տնօրեն Իրֆան Օդաբաշը²⁹⁴, իսկ 2013թ. սեպտեմբերի 23-27-ը կրկին Բաքվում կայացած զորավարությունների ընթացքին հետևում էր նաև ՆԱՏՕ-ի՝ Հարավային Կովկասի կապավորների գծով սպան²⁹⁵:

«Հավերժություն» զորավարությունների շարունակական լինելը ենթադրում էր, որ համագործակցության այս ձևաչափի շնորհիվ կողմերը խողովակաշարերի անվտանգության հարցում հետագայում պետք է հասնեին որոշակի արդյունքների, սակայն 2008թ. օգոստոսի ուժգին պայթյունից հետո արձանագրվեցին խողովակաշարերի վրա հարձակումների և պայթյունների բազմաթիվ նոր դեպքեր: 2012թ. մայիսի 29-ին և հոկտեմբերի 4-ին, 2015թ. օգոստոսի 4-ին և օգոստոսի 24-ին Սարիղամիշի շրջանում հարձակման ենթարկվեց ԲԹԷ գազատարը²⁹⁶:

Վերոթվարկյալից արդեն պարզ է, որ խողովակաշարերի վրա հարձակման դեպքերը տեղի են ունեցել հիմնականում Թուրքիայի տարածքում: Ընդ որում՝ նույն

²⁹³ Ադրբեջանական կողմը ներկայացնում էին պաշտպանության նախարարությունը և հատուկ պետական պահպանության ծառայությունը, իսկ Թուրքիայի ներկայացուցիչներից 13-ը ներկայացնում էին ցամաքային ուժերը, 3-ը՝ ժանդարմերիան, 3-ը՝ «ԲՈԹԱՇ» պետական խողովակաշարային ընկերությունը, տե՛ս **Kogan E.**, նշվ. աշխ., էջ 10; Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında ortak tatbikat, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye--azerbaycan-ve-gurcistan-arasinda--font-color--red--ortak-tatbikat--font-/dunya/dunyadetay/21.09.2009/1141636/default.htm> (հասանելի է առ 30.11.2016թ.).

²⁹⁴ BTC Security Exercise ETERNITY 2010 Takes Place in Baku, <http://www.botasint.com/Haber.aspx?haberid=180&dil=eng> (հասանելի է առ 30.11.2016թ.).

²⁹⁵ Ադրբեջանում շարունակվում են նավթամուղի անվտանգությանն ուղղված զորավարությունները, <http://razm.info/21580> (հասանելի է առ 30.11.2016թ.):

²⁹⁶ Turkish ministry: Explosion on Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline a terror act, <http://en.trend.az/business/energy/2072926.html> (հասանելի է առ 1.12.2016թ.); PKK terrorists attack pipeline in Turkey's northeastern Kars province, <http://www.dailysabah.com/nation/2015/08/24/pkk-terrorists-attack-pipeline-in-turkeys-northeastern-kars-province> (հասանելի է առ 1.12.2016թ.).

խնդիրն առկա է վերջինիս տարածքով անցնող այլ խողովակաշարերի պարագայում
ևս, ինչի մասին վկայում է այն փաստը, որ միայն 2004-2010թթ. Թուրքիայի տարբեր
շրջաններում գրանցվել է խողովակաշարերի վրա հարձակման 15-ից ավելի դեպք²⁹⁷։
ԲԹՋ նավթամուղի և ԲԹԷ գազամուղի վրա բազմաթիվ հարձակումների փաստը ցույց
է տալիս, որ այդ խողովակաշարերը շարունակում են խոցելի մնալ նոր հարձակումների
համար, մինչդեռ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համագործակցությունը դեռևս
չի նպաստել խողովակաշարային անվտանգության անհրաժեշտ մակարդակի
ապահովմանը (առնվազն Թուրքիայի տարածքում)։

Հաշվի առնելով ԲԹՋ նավթամուղի և ԲԹԷ գազամուղի միջազգային
նշանակությունը՝ խողովակաշարային անվտանգության ապահովումը կարևոր է ոչ
միայն Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի, այլև տարածաշրջանային այլ
դերակատարների համար։ Դեռևս 2003թ. դեկտեմբերի 3-ին Բաքու ժամանեց ԱՄՆ
պաշտպանության քարտուղար Դոնալդ Ռամսֆելդը, ով Ադրբեջանի նորընտիր
նախագահ Ի. Ալիևի և պաշտպանության նախարար Սաֆար Աբիևի հետ այլ հարցերի
թվում քննարկեց ԲԹՋ նավթամուղի անվտանգության խնդիրը²⁹⁸։ 2004թ. հունիսի 10-
ին Բաքվում ԱՄՆ Եվրոպական հրամանատարության հրամանատարի տեղակալ
գեներալ Չարլզ Ուոլդը հայտարարեց, որ նավթամուղերի անվտանգության
ապահովումը ԱՄՆ-Ադրբեջան հարաբերությունների օրակարգի ամենաարդիական
խնդիրներից մեկն է²⁹⁹։ Այս հարցի քննարկումը նմանատիպ բարձրաստիճան
այցելությունների ընթացքում վկայում է այն մասին, որ ԱՄՆ-ն հավասարապես
հետաքրքրված էր և՛ Կասպից ծովից էներգետիկ պաշարների արտահանման ուղիների

²⁹⁷ Weiss A. S., Larrabee F. S., Bartis J. T., Sawak C. A., Promoting International Energy Security, Volume 2, Turkey and the Caspian, Santa Monica, RAND Corporation, 2012, p. 30.

²⁹⁸ Graham B., Rumsfeld Discusses Tighter Military Ties with Azerbaijan, https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2003/12/04/rumsfeld-discusses-tighter-military-ties-with-azerbaijan/050af8a6-6108-4ba5-a2ed-4913f5869566/?utm_term=.d2d177fdd92c (հասանելի է առ 2.12.2016թ.).

²⁹⁹ Генерал Чарльз Уолд: “Господин Президент, я поздравляю Вас в связи с Вашим очень успешно продолжающимся лидерством в регионе” президент Азербайджана Ильгам Алиев принял заместителя начальника штаба Европейского командования США, http://azertag.az/ru/xeber/GENERAL_CHARLZ_UOLD_GOSPODIN_PREZIDENT_YA_POZDRAVLYAYU_VAS_V_SVYAZI_S_VASHIM_OCHEN_USPESHNO_PRODOLZHAYUSHCHIMSYA_LIDERSTVOM_V_REGIONE_PREZIDENT_AZERBAIDZHANA_ILGAM_ALIEV_PRINYAL_ZAMESTITELYA_NACHALNIKA_SHTABA_EVROPEISKOGO_KOMANDOVANIYA_SSHA-630384 (հասանելի է առ 2.12.2016թ.).

դիվերսիֆիկացմամբ, և՛ այդ խողովակաշարերի անվտանգության ու էներգակիրների անխափան փոխադրման խնդիրներով:

Հաշվի առնելով եվրոպական պետությունների համար էներգակիրների ներկրման ուղիների դիվերսիֆիկացման առաջնահերթությունը՝ ԵՄ-ն նույնպես կարևորում է էներգետիկ միջանցքների անվտանգության խնդիրը: Դեռևս 2006թ. նոյեմբերի 7-ին Բրյուսելում Եվրոպական խորհրդի նախագահ Մատտի Վանհանենը, Եվրոպական հանձնաժողովի նախագահ Ժոզե Մանուել Բարոզոն և Ի. Ալիևը ստորագրեցին էներգետիկայի ոլորտում ռազմավարական գործընկերության մասին փոխըմբռնման հուշագիր, որն ընդգծեց Ադրբեյջանից և առհասարակ կասպյան ավազանից դեպի ԵՄ գազի և նավթի տարանցման ապահով, անվտանգ և հուսալի համակարգի ստեղծման կարևորությունը³⁰⁰:

ԵՄ անդամ պետությունների մեծ մասը նաև ՆԱՏՕ-ի անդամ է, հետևաբար այս խնդիրը չէր կարող չքննարկվել այդ կազմակերպության շրջանակներում: Ավելին՝ լինելով հավաքական անվտանգության սկզբունքի հիման վրա գործող կազմակերպություն, ՆԱՏՕ-ում պարբերաբար առաջ է քաշվել կառույցի լիազորությունները էներգետիկ անվտանգության ոլորտի վրա տարածելու գաղափարը, որի համար առաջարկվել են մի քանի մեխանիզմներ: Օրինակ՝ 2008թ. ՆԱՏՕ-ի Խորհրդարանական վեհաժողովում Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի անդամ լորդ Ջոփլինգը առաջարկեց էներգետիկ ենթակառուցվածքների պաշտպանության ոլորտում երրորդ երկրներին տրամադրել տեխնիկական աջակցություն, կազմակերպել հատուկ դասընթացներ, աջակցել տարածաշրջանային նախաձեռնություններին և լուրջ սպառնալիքի դեպքում ոչ մշտական հիմունքներով տեղակայել փոքր ստորաբաժանումներ, իսկ 2012թ. ԱՄՆ Կոնգրեսի սենատոր Ռիչարդ Լուգարը անգամ առաջարկեց ՆԱՏՕ-ի կանոնադրության 5-րդ հոդվածը, այսինքն՝ հավաքական անվտանգության պարտավորությունը տարածել անդամ պետությունների էներգետիկ

³⁰⁰ Memorandum of Understanding on a Strategic Partnership between the European Union and the Republic of Azerbaijan in the Field of Energy, done in Brussels, on 7 November, 2006, p. 5, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/dsca/dv/dsca_20130321_14/dsca_20130321_14en.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).

անվտանգության սպառնալիքի վրա³⁰¹: Ելնելով դրանից՝ նա ՆԱՏՕ-ին առաջարկում էր վերանայել հարաբերությունները էներգակիրներով հարուստ պետությունների, մասնավորապես՝ Ղազախստանի և Ադրբեջանի հետ:

Կարելի է նկատել, որ երկու նախագծերը առաջարկում էին էներգետիկ խնդիրներում ներգրավման արմատապես տարբեր մակարդակներ, սակայն դրանց հիմնական ուղերձն այն էր, որ ՆԱՏՕ-ն պետք է ակտիվացնի իր գործունեությունը էներգետիկ անվտանգության ոլորտում: ՆԱՏՕ-ում ևս աստիճանաբար սկսեցին գնահատել էներգետիկ ենթակառուցվածքների, այդ թվում՝ խողովակաշարերի թիրախավորման վտանգն ու հնարավոր հետևանքները, ուստի պատահական չէ, որ 2008թ. ապրիլի 3-ի Բուխարեստի գագաթաժողովի հռչակագրով ՆԱՏՕ-ն որոշել էր որոշակիորեն ներգրավվել այդ ենթակառուցվածքների պաշտպանության գործում³⁰²:

Հաշվի առնելով այս հարցի կարևորությունը ԵՄ-ի և ՆԱՏՕ-ի համար՝ միջազգային ասպարեզում խողովակաշարային անվտանգության հարցը ոչ միայն շարունակեց մնալ ուշադրության կենտրոնում, այլև հետաքրքրություն առաջացրեց այդ ուղղությամբ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ընթացող համագործակցության նկատմամբ: Այդ մասին վկայում է «Հավերժություն» զորավարություններին 2010թ. ԱՄՆ-ի ռազմական կցորդի, իսկ 2013թ.՝ ԱՄՆ-ի ռազմածովային կցորդի և ՆԱՏՕ-ի՝ Հարավային Կովկասի կապավորների գծով սպայի ներկայությունը: Հարավային Կովկասում ՆԱՏՕ-ի կապի գրասենյակի ղեկավար Ուիլյամ Լահյուի խոսքերով այդ զորավարությունների անցկացումը կարևոր է նաև այն տեսանկյունից, որ դրանց ընթացքում Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը փոխգործակցում են ՆԱՏՕ-ի ստանդարտների հիման վրա³⁰³:

³⁰¹ NATO Parliamentary Assembly document 157 CDS 08 E rev 1- Energy Security: Co-operating to Enhance the Protection of Critical Energy Infrastructures, 2008, p. 13, <https://www.nato-pa.int/sites/default/files/documents/2008%20-%20157%20CDS%2008%20E%20REV1%20-%20ENERGY%20SECURITY%20-%20JOPLING%20REPORT.docx> (հասանելի է առ 28.11.2017թ.); Transcript of Senator Lugar's keynote address at the German Marshall Fund Conference, delivered at the NATO Summit in Riga, Latvia, Congressional Record, Senate Vol. 152, Pt. 18, pp. 57, 59, <https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/Energy%20and%20Security%20from%20the%20Caspian%20to%20Europe.pdf> (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).

³⁰² Bucharest Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008, http://www.nato.int/cps/in/natohq/official_texts_8443.htm (հասանելի է առ 03.07.2017թ.).

³⁰³ Հեղինակի հարցազրույցը Հարավային Կովկասում ՆԱՏՕ-ի կապի գրասենյակի ղեկավար Ուիլյամ Լահյուի հետ, Թբիլիսի, 16 նոյեմբերի, 2016թ.:

Բացի բուն էներգետիկ ենթակառուցվածքների պաշտպանությունից և վերջինիս միջազգային նշանակությունից՝ խողովակաշարային անվտանգության ուղղությամբ տարվող աշխատանքները կարևոր տեղ են զբաղեցնում առհասարակ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական եռակողմ համագործակցության օրակարգում, ինչը հաճախ շեշտվում է պաշտպանության նախարարների հանդիպումների ժամանակ: Այսպես, օրինակ, 2014թ. օգոստոսի 18-19-ին Նախիջևանում եռակողմ հանդիպման ժամանակ Վրաստանի պաշտպանության նախարար Իրակլի Ալասանիան հայտարարեց, որ քննարկման առարկա խնդիրների թվում էր «կրիտիկական ենթակառուցվածքների» պահպանության հարցը³⁰⁴, մինչդեռ Վրաստանի պաշտպանության մեկ այլ նախարար Թինաթին Խիդաշելին 2015թ. դեկտեմբերի 17-ին ստամբուլյան հանդիպման շրջանակներում ընդգծեց թուրք-վրաց-ադրբեջանական ռազմական համագործակցության կարևորությունը Եվրոպայի էներգետիկ անվտանգության համատեքստում³⁰⁵: Խողովակաշարային անվտանգության ապահովման նպատակով սերտ փոխգործակցության անհրաժեշտությունն ընդգծվեց նաև 2016թ. մայիսի 15-ին Գաբալայում կայացած հերթական հանդիպման ժամանակ³⁰⁶:

³⁰⁴ სამმხრივი შეხვედრა ნახიჩევანში, <http://www.mod.gov.ge/c/news/trilateral-meeting-in-nakhchivan-?lang=geo> (ჩაყარაძის ქ. 04.12.2016წ.).

անցկացնելով ամենամյա զորավարություններ: Խողովակաշարերի պայթեցումների և նավթի գողացման հաճախակի դեպքերը մարտահրավեր են նետում Թուրքիային, Վրաստանին և Ադրբեջանին՝ կասկածի տակ դնելով առնվազն Թուրքիայում եռակողմ համագործակցության արդյունավետությունը խողովակաշարերի անվտանգության հարցում:

3.2. Համագործակցության ինստիտուցիոնալացումը և հետագա զարգացումը

Խողովակաշարերի պաշտպանության նպատակով երկկողմ և եռակողմ համաձայնագրերի կնքումը և համատեղ զորավարությունների անցկացումը կարևոր դեր խաղաց Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական համագործակցության համար: Զորավարությունների շնորհիվ երեք պետությունների ուժային կառույցների միջև ձևավորվեց եռակողմ բազմամյա փոխգործակցության հաջողված մեխանիզմ, որը հնարավորություն տվեց ռազմաքաղաքական համագործակցությունը տարածել արդեն պաշտպանության նախարարությունների մակարդակում:

Միևնույն ժամանակ չի կարելի թերագնահատել դեռևս 1990-ական թթ.-ից Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև երկկողմ ռազմական համագործակցության դերը, առանց որի հնարավոր չէր լինի եռակողմ համագործակցության հաստատումը: Արդեն 1992թ. օգոստոսի 11-ին Թուրքիան և Ադրբեջանը ստորագրել էին պայմանագիր ռազմական կրթության ոլորտում համագործակցության մասին³⁰⁷: 1996-1997թթ. ստորագրված թուրք-վրացական պայմանագրերը ենթադրում էին համագործակցություն զորավարությունների, գիտատեխնիկական³⁰⁸, ռազմական պատրաստության ոլորտներում³⁰⁹: Ինչ վերաբերում է վրաց-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությանը, այն սկսեց

³⁰⁷ Minister: Military relations between Turkey and Azerbaijan must develop given regional security, <http://en.trend.az/azerbaijan/politics/1842322.html> (հասանելի է առ 29.05.2016թ.).

³⁰⁸ Նմանատիպ համաձայնագիր 1996թ. հունիսի 10-ին ստորագրել էին նաև Ադրբեջանը և Թուրքիան, տե՛ս **Овсеян Л., Иванов В.**, նշվ. աշխ., էջ 47:

³⁰⁹ տյուրքիոս ղեկավարներ, http://turkey.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=292&info_id=1355 (հասանելի է առ 29.05.2016թ.).

զարգանալ ավելի ուշ և ընդգրկում էր հարցերի համեմատաբար ավելի նեղ շրջանակ: Այս առումով առաջին կարևոր փաստաթուղթը 1999թ. մարտի 18-ին Թբիլիսիում պաշտպանության նախարարների հանդիպման արդյունքներն ամփոփող արձանագրությունն էր, որի տեքստը արձանագրում էր Վրաստանի ու Ադրբեջանի զինված ուժերի համագործակցության մեկնարկը³¹⁰:

Երեք երկրների միջև նոր ձևավորվող ռազմական կապերը առանձնանում էին նրանով, որ Թուրքիան Ադրբեջանի և Վրաստանի համար ինչ-որ չափով ստանձնել էր ռազմական «հրահանգչի» գործառույթ: Օրինակ՝ 2005թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Թուրքիայի Գործընկերություն հանուն խաղաղության ուսումնական կենտրոնը թուրքական զինված ուժերի ծառայողներից կազմված շարժական խմբերի միջոցով հատուկ դասընթացներ կազմակերպեց Վրաստանում և Ադրբեջանում³¹¹: Ե՛վ Վրաստանը, և՛ Ադրբեջանը իրենց բանակաշինության գործընթացում մշտապես կարևոր տեղ են հատկացրել թուրքական փորձի յուրացմանը, և ռազմական համագործակցության այս բաղադրիչը շարունակական ընթացք է ունեցել: Նմանատիպ հարթակ կարելի է համարել նաև Թուրքիայի Զինված ուժերի «Լեռնային կոմանդոների դպրոցը», որի հովանու ներքո Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հատուկ նշանակության ջոկատների զինծառայողները 2014թ. մայիսի 26-ից հունիսի 8-ը և 2016թ. հունիսի 4-12-ը համապատասխանաբար Թուրքմենստանի և Բուլղարիայի զինծառայողների հետ մասնակցեցին հատուկ վարժանքների՝ թուրք մասնագետների ղեկավարությամբ³¹²: Ընդ որում՝ ի տարբերություն 2014թ. վարժանքների՝ 2016թ. դրանց մասնակցեց վրացի և ադրբեջանցի թվով մի քանի անգամ ավել զինծառայող, ինչը վկայում էր վարժանքների հանդեպ Ադրբեջանի և Վրաստանի հետաքրքրության աճի մասին:

Երեք պետությունների զինված ուժերի փոխգործակցության ամրապնդման մեկ այլ կարևոր միջոց հանդիսանում էր համատեղ խաղաղապահությունը: 1999թ.

³¹⁰ Protokol Gürcüstanın müdafiə naziri və Azərbaycan Respublikası müdafiə nazirinin görüşünün nəticələri üzrə, Tbilisi, 18 mart 1999-cu il, <http://e-qanun.az/framework/5280> (հասանելի է առ 10.07.2017թ.).

³¹¹ **Çelikpala M.**, նշվ. աշխ., էջ 194:

³¹² Թուրքիայում ադրբեջանցի և վրացի հատուկջոկատայինների մասնակցությամբ վարժանք է անցկացվել, <http://razm.info/45722> (հասանելի է 10.07.2017թ.); Isparta'da çok uluslu komando tatbikati, <http://www.milliyet.com.tr/isparta-da-cok-uluslu-komando-gundem-2260868/> (հասանելի է առ 10.07.2017թ.).

Կոսովոյում ՆԱՏՕ-ի հովանու ներքո տեղակայված խաղաղապահ առաքելությանը մասնակցություն ունեցան Վրաստանը և Ադրբեջանը՝ միաժամանակ ընդգրկվելով թուրքական գումարտակի կազմում³¹³: Մեկ ստորաբաժանման կազմում ընդգրկվելը Թուրքիային, Վրաստանին և Ադրբեջանին հնարավորություն տվեց հակամարտության գոտում իրականացնել համատեղ ծառայություն՝ համագործակցաբար կատարելով որոշակի մարտական առաջադրանքներ:

Տարբեր ձևաչափերում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համագործակցության բազմամյա փորձը հեռանկարներ բացեց համագործակցային նոր հարթակների մշակման և ներդրման համար: 2012թ. նոյեմբերի 21-ին Անկարայում Թուրքիայի հատուկ նշանակության երկրորդ զորքերի հրամանատարի տեղակալ Մեհմեթ Չանլըն, Թուրքիայում Վրաստանի և Ադրբեջանի ռազմական կցորդներ Մամուկա Սամխարաձեն և Թոֆիգ Գասըմովը ստորագրեցին փոխըմբռնման հուշագիր «Կովկասյան արծիվ» («Caucasus Eagle») զորավարժությունների անցկացման մասին, որի նպատակը զորավարժությունների նախապատրաստման և անցկացման հետ կապված հարցերի իրավական կարգավորումն էր³¹⁴: Փաստաթղթի ամբողջական անվանումն արդեն վկայում էր, որ նախատեսվող զորավարժությունները պետք է լինեին փոքրամասշտաբ:

Փոխըմբռնման հուշագրի ստորագրումից մի քանի օր անց՝ 2012թ. նոյեմբերի 26-ից դեկտեմբերի 2-ը, Անկարայում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հատուկ նշանակության զորքերի մասնակցությամբ անցկացվեցին առաջին «Կովկասյան արծիվ» զորավարժությունները³¹⁵: Թեպետ փոխըմբռնման հուշագրով կարգավորվում էին ընթացակարգային բնույթի հարցերը, 2002-2003թթ. համաձայնագրերից հետո այն եռակողմ մակարդակով տվյալ ոլորտում ստորագրված առաջին կարևոր փաստաթուղթն էր: Նմանատիպ փաստաթղթի ստորագրումից կարելի է ենթադրել, որ

³¹³ Atesoglu S., նշվ. աշխ., էջ 154:

³¹⁴ Հուշագրի տեքստը տե՛ս Memorandum of Understanding between the Government of the Republic of Turkey, the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of Georgia Regarding the Provisions of Host Nation Support for the Execution of Caucasian Eagle Small Unit Commando Exercise, done in Ankara, 21 November, 2012, <http://www2.tbmm.gov.tr/d26/1/1-0508.pdf> (հասանելի է առ 07.06.2016թ.):

³¹⁵ Անկարայում մեկնարկել է «Կովկասյան արծիվ» զորավարժությունը, <http://razm.info/9956> (հասանելի է առ 29.05.2016թ.):

կողմերն այդ զորավարությունները նախատեսում էին անցկացնել պարբերաբար և երկարաժամկետ հեռանկարում:

Վերոնշյալ բոլոր զարգացումների հետ մեկտեղ եռակողմ ռազմական համագործակցության ինստիտուցիոնալացման գործընթացում առանցքային դեր խաղաց Ի. Ալասանիան, ով 2012թ. հոկտեմբերին «Վրացական երազանք» դաշինքի ձևավորած կառավարությունում ստանձնեց Վրաստանի պաշտպանության նախարարի պաշտոնը: Նա Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ ռազմական համագործակցության աշխուժացման ակտիվ կողմնակից էր և պարբերաբար հանդես էր գալիս այդ ձևաչափի ընդլայնման անհրաժեշտության մասին հայտարարություններով: Մասնավորապես՝ 2013թ. հուլիսին իր հարցազրույցներից մեկում Ի. Ալասանիան որպես Վրաստանի համար առանցքային ռազմական գործընկեր պետություններ առանձնացրել էր Էստոնիային, Իսրայելին, Թուրքիային և Ադրբեջանին՝ միաժամանակ ընդգծելով վերջին երկուսի հետ ռազմարդյունաբերության ոլորտում համագործակցելու անհրաժեշտությունը: Ավելին՝ ըստ Ի. Ալասանիայի, առանց Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների Վրաստանը «չի կարող գոյատևել»³¹⁶, ինչը հիմք է տալիս պնդելու, որ նրա ընկալմամբ այդ երկու պետությունները Վրաստանի համար ունեն էքզիստենցիալ նշանակություն:

Ի. Ալասանիայի մյուս հետաքրքիր քայլը ԱՄՆ-ի հետ բանակցությունների մեջ մտնելն էր 2014թ. վրաց-ամերիկյան «Խուզարկու ոգի» («Agile Spirit») զորավարություններին Թուրքիայի և Ադրբեջանի մասնակցության հարցի շուրջ³¹⁷: Դատելով նրանից, որ այդ զորավարություններին ի վերջո մասնակցեցին միայն Վրաստանի ու ԱՄՆ-ի զինված ուժերը, ակնհայտ է, որ Ի. Ալասանիայի առաջարկը բացասաբար էր ընդունվել ԱՄՆ-ում, սակայն անկախ արդյունքից՝ վրացական կողմի նախաձեռնությունը արդեն իսկ ցույց տվեց, թե Վրաստանը՝ ի դեմս Ի. Ալասանիայի, ինչպիսի կարևորություն էր տալիս Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ ռազմական կապերի ամրապնդմանը:

³¹⁶ Interview with Irakli Alasania: the Defense of Georgia, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 12, No. 3, 2013, pp. 17, 20.

³¹⁷ Turkey, Azerbaijan may join US-Georgian military exercise in 2014, <http://news.az/articles/turkey/78417> (հասանելի է առ 29.05.2016թ.).

Ինչպես տեսնում ենք, պաշտպանության նախարարի պաշտոնը ստանձնելուց ամիսներ անց Ի. Ալասանիան սկսեց հանդես գալ նոր գաղափարներով, որոնք նրա պաշտոնավարման կարճ ժամանակահատվածում (2012-2014թթ.) նկատելի աշխուժություն մտցրին Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական համագործակցությունում: Այս առումով նրա գործունեության կարևորագույն ասպեկտը եռակողմ համագործակցության ինստիտուցիոնալացումն էր, որի նախաձեռնությամբ Վրաստանը հանդես եկավ 2013թ.: Այն ենթադրում էր Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարների պարբերական հանդիպումների ձևաչափի ներդնում, որի շուրջ երեք պետությունների պաշտպանական գերատեսչությունների միջև բանակցությունները, դատելով Ի. Ալասանիայի հայտարարությունից, սկսվել էին 2013թ. առաջին ամիսներին³¹⁸:

Այս նախաձեռնությունը, ի վերջո, կյանքի կոչվեց 2014թ. հունիսի 4-ին, երբ Բրյուսելում ՆԱՏՕ-ի անդամ պետությունների պաշտպանության նախարարների հանդիպման շրջանակներում կայացավ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարներ Իսմեթ Յըլմազի, Իրակլի Ալասանիայի և Զաքիր Հասանովի հանդիպումը³¹⁹: Թեպետ սա այս ձևաչափով կազմակերպված առաջին հանդիպումն էր, քննարկված հարցերի ծավալով, ընդունված որոշումներով և օրակարգի հագեցվածությամբ ավելի նշանակալից դարձավ նմանատիպ երկրորդ հանդիպումը, որը տեղի ունեցավ ընդամենը երկու ամիս անց՝ 2014թ. օգոստոսի 18-19-ին Նախիջևանում:

Հանդիպման առանցքային թեմաներից մեկը երեք պետությունները կապող էներգետիկ և տրանսպորտային ենթակառուցվածքների պաշտպանությունն էր, որը Ի. Ալասանիայի խոսքերով ուղղակիորեն կապված էր Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի տնտեսական զարգացման հետ³²⁰: Պաշտպանության նախարարները որոշեցին նման հանդիպումները կազմակերպել տարեկան երկու անգամ, ինչպես նաև

318 Նույն տեղում:

³¹⁹ უსაფრთხოების სფეროში მიმდინარე მნიშვნელოვანი მოვლენების მიმოხილვა 29 მაისი - 7 ივნისი, საქართველოს ეროვნული უშიშროების საბჭო, 2014, გვ. 15, <http://www.nsc.gov.ge/res/docs/2014061211471546408.pdf> (ჩაასახსნეს 30.05.2016).

³²⁰ სამმხრივი შეხვედრა ნახიჩევანში, <http://www.mod.gov.ge/c/news/trilateral-meeting-in-nakhchivan-?lang=geo> (ხააშანსუქი ზ. ან 04.12.2016թ.).

անցկացնել համատեղ զորավարություններ զինված ուժերի մարտունակության բարձրացման նպատակով, հաստատել ռազմատեխնիկական և ռազմակրթական համագործակցության ձևաչափ, կազմակերպել եռակողմ սեմինարներ, համաժողովներ և փորձագիտական հանդիպումներ³²¹:

Այս հանդիպման շրջանակներում հատուկ ուշադրություն դարձվեց այն փաստին, որ հանդիպումը անցկացվում էր Նախիջևանում: 2014թ. օգոստոսի 19-ին երեք պետությունների պաշտպանության նախարարները առանձին հանդիպում ունեցան ՆԻՀ-ի Գերագույն Մեջլիսի նախագահ Վասիֆ Թալլբովի հետ: Ուշագրավն այն էր, որ քննարկման առարկա էին ոչ միայն առհասարակ երեք պետությունների հարաբերությունները, այլև տարբեր ոլորտներում Թուրքիայի և Վրաստանի համագործակցությունը հենց ՆԻՀ-ի հետ³²²:

Համագործակցության ինստիտուցիոնալացումը կարևոր էր մի քանի առումներով: Նախ՝ դրանով և՛ Թուրքիան, և՛ Վրաստանը, և՛ Ադրբեջանը ըստ էության հաստատեցին իրենց պատրաստակամությունը՝ շարունակելու ռազմական համագործակցությունը և ևս մեկ քայլ կատարելու դրա զարգացման ուղղությամբ: Երկրորդ՝ կողմերը հնարավորություն ստացան այսուհետ պարբերաբար քննարկել համագործակցության օրակարգային խնդիրները և հեռանկարները, ընդ որում՝ հենց պաշտպանական գերատեսչությունների ղեկավարների մակարդակով: Երրորդ՝ դա կարևոր էր առհասարակ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության զարգացման համատեքստում, քանզի այն համալրեց այն ոլորտների շարքը, որոնց համար պատասխանատու գերատեսչությունների ղեկավարների մակարդակով արդեն անցկացվում էին եռակողմ հանդիպումներ (օրինակ՝ արտաքին քաղաքականություն, տրանսպորտ, առևտուր):

Պաշտպանության նախարարների հաջորդ հանդիպումը տեղի ունեցավ 2015թ. ապրիլի 2-ին Թբիլիսիում: Վրաստանի պաշտպանության նախարար Մինդիա

³²¹ Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Müdafiə nazirlərinin üçtərəfli görüşü keçirilib, <http://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-gurcistan-ve-turkiye-mudafie-nazirlerinin-ucterefli-gorusu-kecirilib-font-color-red-video-font-11982.html> (հասանելի է առ 12.07.2017թ.).

³²² Vasif Talibov receives the Defense Ministers of Azerbaijan, Georgia and Turkey, http://www.contact.az/docs/2014/Politics/081900087616en.htm#.V1QaP_I97IX (հասանելի է առ 05.06.2016թ.).

Ջանելիձեն հայտարարեց, որ եռակողմ ռազմական համագործակցությունը ուղղված է երեք երկրների զինված ուժերի հնարավորությունների զարգացմանը, և Թուրքիային ու Ադրբեջանին առաջարկեց համատեղ ուսումնական կուրսեր անցկացնել Սախերեի լեռնային պատրաստության դպրոցում³²³: Այս առումով հետաքրքրական է, որ Մ. Ջանելիձեի հեղինակած «Նախարարի տեսլականը 2015-2016» փաստաթղթում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմական համագործակցությունը պաշտոնապես ամրագրված է որպես տարածաշրջանային համագործակցության ձևաչափ, որի նպատակը տարածաշրջանային գործընկերության, զինված ուժերի միջև համագործակցության և անվտանգության ուժեղացումն է³²⁴:

Պաշտպանության նախարարների պարբերական հանդիպումների ձևաչափից ածանցվեց զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետերի հանդիպման ձևաչափը, որը տեղի ունեցավ 2015թ. մայիսի 4-ին Անկարայում: Հանդիպման արդյունքում Վրաստանի և Թուրքիայի զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետեր Վախտանգ Կապանաձեի, Նեջդեթ Օզելի և Զ. Հասանովի միջև պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց ստեղծել երեք պետությունների զինված ուժերի միջև համագործակցության կարգավորման հարցերը համակարգող խումբ, որի հիմնական նպատակները պետք է լինեն ռազմակրթական և ռազմաբժշկական համագործակցության զարգացումը, փորձի փոխանակումը, համատեղ դասընթացների անցկացումը և այլն³²⁵:

Հանդիպումից ընդամենը մի քանի շաբաթ անց՝ 2015թ. մայիսի 31-ից հունիսի 10-ը, Թուրքիայում տեղի ունեցան հերթական «Կովկասյան արծիվ» զորավարությունները: Պետությունները զորավարություններին մասնակցեցին հատուկ նշանակության մեկական ստորաբաժանմամբ, իսկ թուրքական կողմը՝ նաև 2 ուղղաթիռով և 1 տրանսպորտային ինքնաթիռով³²⁶:

³²³ სამმხრივი თავდაცვის მინისტერიალი, <https://mod.gov.ge/ge/news/read/3628/trilateral-defence-ministerial> (հասանելի է առ 24.01.2018թ.).

³²⁴ მინისტრის ხედვა 2015-2016, გვ. 19, <https://mod.gov.ge/uploads/archive/pdf/Ministers-Vision-Geo.pdf> (հասանելի է առ 24.01.2018թ.).

³²⁵ Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan Silahlı Qüvvələri Rəhbərlərinin görüşünün yekunlarına dair Protokol imzalanıb, <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-turkiye-gurcistan-silahli-quvveleri-rehberlerinin-gorusunun-yekunlarına-dair-protokol-imzalanib-12190.html> (հասանելի է առ 29.11.2017թ.).

³²⁶ „კავკასიური არწივი“ - სპეცდანიშნულების რაზმების ერთობლივი წვრთნა თურქეთში, <http://1tv.ge/ge/news/view/100549.html> (հասանելի է առ 31.05.2016թ.).

Պաշտպանության նախարարների հաջորդ հանդիպումը տեղի ունեցավ 2015թ. դեկտեմբերի 17-ին Ստամբուլում: Ի. Յըլմազը հայտարարեց, որ եռակողմ համագործակցությունը կնպաստի ոչ միայն Թուրքիայի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև հարաբերությունների զարգացմանը, այլև տարածաշրջանում խաղաղության ու կայունության ամրապնդմանը, ինչպես նաև նշեց, որ այս ձևաչափը կարող է օրինակ ծառայել այլ պետությունների համար³²⁷: Վրաստանի պաշտպանության նախարարը առաջարկեց զարգացնել եռակողմ համագործակցությունը 2015թ. բացված ՆԱՏՕ-Վրաստան համատեղ ուսումնական կենտրոնի շրջանակներում³²⁸: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, Զ. Հասանովը շեշտեց ռազմատեխնիկական և ռազմակրթական ոլորտներում համագործակցության զարգացման անհրաժեշտությունը երեք երկրների պաշտպանական հզորության ամրապնդման նպատակով³²⁹:

Զ. Հասանովի նախաձեռնությամբ 2016թ. մայիսի 15-ին Գաբալայում տեղի ունեցավ պաշտպանության նախարարների նոր հանդիպումը, որի ժամանակ Վրաստանն ու Ադրբեջանը հանդես եկան համագործակցության ընդլայնման որոշ առաջարկներով: Մասնավորապես՝ Թ. Խիդաշելին հայտարարեց, որ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի հետ մեկտեղ այսուհետ Թուրքիան և Ադրբեջանը ևս պարբերաբար կմասնակցեն ԱՄՆ-ի հետ անցկացվող «Ազնիվ գործընկեր» («Noble Partner») զորավարժություններին³³⁰, որոնց նպատակը վրացական վաշտի պատրաստության մակարդակի բարձրացումն է ՆԱՏՕ-ի «Արագ արձագանքման ուժերում» (NATO Response Force) ընդգրկվելու նպատակով: Վրաստանի պաշտպանության նախարարը նույնիսկ առաջարկեց 2017թ. երեք պետությունների միջև անցկացնել միանգամից մի

³²⁷ Turkish, Azerbaijani, Georgian defense ministers meet in Istanbul, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-azerbaijani-georgian-defense-ministers-meet-in-istanbul-.aspx?pagelD=238&nID=92658&NewsCatID=510> (հասանելի է առ 01.06.2016թ.).

³²⁸ საქართველოს, თურქეთისა და აზერბაიჯანის თავდაცვის მინისტრების შეხვედრა, <https://mod.gov.ge/ge/news/read/4481/saqarTvelo-TurqeTi-azerbaijanis%20Tavdacvis%20ministrebis%20sammxrivi%20Sexvedra> (հասանելի է առ 24.01.2018թ.).

³²⁹ Azerbaijani, Turkish and Georgian Defense Ministers' trilateral meeting held in Istanbul, http://azertag.az/en/xeber/Azerbaijani_Turkish_and_Georgian_Defense_Ministers_trilateral_meeting_held_in_Istanbul-912236 (հասանելի է առ 01.06.2016թ.).

³³⁰ Грузия приглашает Азербайджан на учения НАТО в Грузии, <http://www.apsny.ge/2016/mil/1463357336.php> (հասանելի է առ 02.06.2016թ.).

քանի զորավարություններ³³¹: Ելնելով 2. Հասանովի հայտարարությունից՝ պետությունները դիտարկում են կիբեռանվտանգության ոլորտում համագործակցելու հնարավորությունը, որն այս ձևաչափի համար բոլորովին նոր ուղղություն էր³³²:

Այս շրջանում եռակողմ ռազմական համագործակցության ևս մեկ դրսևորում կարելի է համարել այն, որ 2016թ. հունիսին Վրաստանի զինված ուժերի ներկայացուցիչները դիտորդի կարգավիճակում առաջին անգամ ներկա եղան Կարսում տեղի ունեցած թուրք-ադրբեջանական զորավարություններին: 1200 զինծառայողների մասնակցությամբ անցկացված այդ մարտավարական լայնամասշտաբ զորավարությունների նպատակներից էին զինված ուժերի միջև փորձի փոխանակման, համատեղ ծրագրված գործունեության ստուգումն ու զինված ուժերի փոխադարձ կապի զարգացումը³³³:

Ուսումնասիրելով Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական համագործակցությունը՝ անհրաժեշտ է այն դիտարկել երեք պետություններից յուրաքանչյուրի արտաքին քաղաքականության պրիզմայի ներքո և վերհանել արտաքին քաղաքական այն նպատակները, որոնց հետ պետությունները կապում են այս ձևաչափը³³⁴:

Լինելով կապող օղակ Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև՝ Վրաստանը առհասարակ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում այս ձևաչափում: Վերջինս Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ եռակողմ համագործակցությունը դիտարկում է եվրոպական և եվրատլանտյան ինտեգրման քաղաքականության համատեքստում: Դեռևս 2014թ. Ի. Ալասանիան հայտարարել էր, որ երեք պետությունների պաշտպանունակության ուժեղացման ուղղությամբ ծրագրի մշակումը բխում է Եվրոպայի և ՆԱՏՕ-ի շահերից՝ դա հիմնավորելով նրանով, որ դեպի Աֆղանստան բեռնափոխադրումների

³³¹ საქართველო-თურქეთ-აზერბაიჯანის თავდაცვის მინისტრიალი აზერბაიჯანში, https://www.youtube.com/watch?v=kz_dID-ul6o (հասանելի է առ 02.06.2016թ.).

³³² Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Müdafiə nazirlərinin üctərəfli görüşü keçirilib, http://mod.gov.az/index2.php?content=news/2016/20160515_atg3terefli_gorus (հասանելի է առ 02.06.2016թ.).

³³³ Qarsda Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin birgə döyüş atışlı taktiki təlimi keçirilir, <http://mod.gov.az/az/news/qarsda-azerbaycan-ve-turkiye-silahli-quvvelerinin-birge-doyus-atisli-taktiki-telimi-kecirilir-13100.html> (հասանելի է առ 12.07.2017թ.).

³³⁴ Ադրբեջանի համար եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցության նշանակության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս 4.2 ենթագլուխը:

ճանապարհը անցնում էր հենց այդ երկրների տարածքով³³⁵: Ստամբուլյան եռակողմ հանդիպման ժամանակ Թ. Խիդաշելին Եվրոպայի կայունությունն ու անվտանգությունը (այդ թվում՝ էներգակիրների հարցում) կապեց սևծովյան և կասպյան տարածաշրջանների անվտանգության հետ, և հիմք ընդունելով Ադրբեջանի և Վրաստանի հնարավորությունների սահմանափակ լինելը՝ հիմնավորեց գործընթացում նաև Թուրքիայի մասնակցության կարևորությունը³³⁶: Այդպիսով՝ Վրաստանը առաջ է քաշում էներգետիկ անվտանգության ոլորտում ԵՄ-ի և հարավկովկասյան ու սևծովյան տարածաշրջանների փոխկապվածության գաղափարը և շեշտում այդ հարցում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական համագործակցության կարևորությունը:

Նույն կերպ Վրաստանը եռակողմ ձևաչափը փորձում է կապել Վրաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունների հետ: Ինչպես տեսանք, թե՛ Ի. Ալասանիան, թե՛ Մ. Ջանելիձեն, թե՛ Թ. Խիդաշելին Թուրքիային և Ադրբեջանին առաջարկում էին մասնակցել այնպիսի զորավարությունների կամ ուսումնական դասընթացների, որոնք ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կապված էին Վրաստանի եվրատլանտյան ինտեգրման քաղաքականության և ՆԱՏՕ-ի հետ իրականացվող ծրագրերի հետ: Դա էր վկայում նաև Թ. Խիդաշելիի հայտարարությունն առ այն, որ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ռազմական անվտանգությունը կապված է ՆԱՏՕ-ի հետ³³⁷:

Եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը Վրաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունների հարթությունում դիտարկելու տեսանկյունից կարևոր դեր է խաղում ՆԱՏՕ-ին Թուրքիայի անդամակցության գործոնը: Վրաստանի համար եռակողմ ձևաչափը լրացուցիչ միջոց է Թուրքիայի՝ որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ պետության հետ ռազմական համագործակցության ամրապնդման նպատակով: Գաբալայում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ Թ. Խիդաշելին պարզաբանեց, որ թուրք-վրացական ռազմավարական համագործակցությունը պայմանավորված է Թուրքիայի

³³⁵ Грузия, Азербайджан и Турция заинтересованы в разработке плана по усилению обороноспособности – министр, <http://www.trend.az/scaucasus/georgia/2304571.html> (հասանելի է առ 07.06.2016թ.).

³³⁶ საქართველოს, თურქეთისა და აზერბაიჯანის თავდაცვის მინისტრების შეხვედრა, <https://mod.gov.ge/ge/news/read/4481/saqarTvelo-TurqeTi-azerbaijanis%20Tavdacvis%20ministrebis%20sammxrivi%20Sexvedra> (հասանելի է առ 24.01.2018թ.).

³³⁷ Турция, Азербайджан и Грузия подпишут совместную Декларацию в сфере обороны, <http://ru.apa.az/news/306258> (հասանելի է առ 03.06.2016թ.).

ანդამასკოვამ³³⁸ ომს დასრულებას დაჟინებით მოითხოვდა. მისი განცხადებით, რუსეთის არმიის მიერ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაკავშირებული ოპერაციები, რომლებიც მიზნად ისახავს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების განადგურებას, არაა გამართლებად. მისი განცხადებით, რუსეთის არმიის მიერ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაკავშირებული ოპერაციები, რომლებიც მიზნად ისახავს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების განადგურებას, არაა გამართლებად.

საქართველოს ხელისუფლების განცხადებით, რუსეთის არმიის მიერ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაკავშირებული ოპერაციები, რომლებიც მიზნად ისახავს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების განადგურებას, არაა გამართლებად. მისი განცხადებით, რუსეთის არმიის მიერ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაკავშირებული ოპერაციები, რომლებიც მიზნად ისახავს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების განადგურებას, არაა გამართლებად.

საქართველოს ხელისუფლების განცხადებით, რუსეთის არმიის მიერ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაკავშირებული ოპერაციები, რომლებიც მიზნად ისახავს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების განადგურებას, არაა გამართლებად. მისი განცხადებით, რუსეთის არმიის მიერ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაკავშირებული ოპერაციები, რომლებიც მიზნად ისახავს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების განადგურებას, არაა გამართლებად.

საქართველოს ხელისუფლების განცხადებით, რუსეთის არმიის მიერ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაკავშირებული ოპერაციები, რომლებიც მიზნად ისახავს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების განადგურებას, არაა გამართლებად. მისი განცხადებით, რუსეთის არმიის მიერ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაკავშირებული ოპერაციები, რომლებიც მიზნად ისახავს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების განადგურებას, არაა გამართლებად.

³³⁸ თინა ხიდაშელი - ყველაზე მნიშვნელოვანი დღეს საქართველოსთვის რეგიონში მშვიდობაა, <http://www.interpressnews.ge/ge/samxedro-tema/379537-thina-khidasheli-yvelaze-mnishvnelovani-dghes-saqarthvelosthis-regionshi-mshvidobaa.html?ar=A> (ხაზსართი და თარიღი 03.06.2016წ.); საქართველო-თურქეთ-აზერბაიჯანის თავდაცვის მინისტრთა შეხვედრაში, https://www.youtube.com/watch?v=kz_dID-ul6o (ხაზსართი და თარიღი 02.06.2016წ.).

³³⁹ Georgian, Turkish, Azerbaijani Defense Ministers Convene in Tbilisi, <http://www.rferl.org/content/georgian-turkish-azerbaijani-defense-ministers-convene-in-tbilisi/26934825.html> (ხაზსართი და თარიღი 04.06.2016წ.).

հանդիպումների շրջանակներում Թուրքիան վերահաստատեց իր աջակցությունը ՆԱՏՕ-ին Վրաստանի անդամակցությանը, ինչն առանձնահատուկ նշանակություն ուներ վերջինիս համար, քանզի Թուրքիան Վրաստանի հետ ցամաքային սահման ունեցող ՆԱՏՕ-ի անդամ միակ պետությունն է, և նրա դիրքորոշումը էլ ավելի է կարևորվում դաշինքի ներսում Վրաստանի անդամակցության հարցի շուրջ կոնսենսուսի բացակայության պատճառով:

Պարբերական հանդիպումների ժամանակ Ի. Յըլմազը աջակցություն է հայտնել Վրաստանի ու Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությանը³⁴⁰: Դրանով Թուրքիան ցանկանում է ցույց տալ, որ Հարավային Օսիայի, Աբխազիայի ու Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտություններում այն շարունակում է քաղաքական աջակցություն ցուցաբերել Վրաստանին և Ադրբեջանին՝ ընդդեմ Ռուսաստանի և Հայաստանի: Ոչ պակաս ուշադրության են արժանի նաև Նախիջևանյան հանդիպման ժամանակ Ի. Յըլմազի շեշտադրումներն այն մասին, որ 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը կարևոր դեր են խաղացել Թուրքիայի և ՆԻՀ-ի միջև հարաբերությունների հաստատման գործում³⁴¹: 1921թ. Կարսի պայմանագրում մի կողմից Թուրքիայի, մյուս կողմից՝ Խորհրդային Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վճռվել էր Բաթումի և Նախիջևանի շրջանների քաղաքական կարգավիճակի հարցը, և Թուրքիային հատուկ իրավունքներ էին վերապահվել Բաթումի շրջանում ձևավորվելիք ինքնավար միավորի նկատմամբ, ուստի այդ պայմանագրի հիշատակումը յուրահատուկ ուղերձ էր Վրաստանին, Ադրբեջանին, և ինչու չէ՝ Հայաստանին, Ռուսաստանին և Իրանին, որ Թուրքիան շարունակում է հատուկ շահեր հետապնդել Աջարիայի և Նախիջևանի ինքնավար հանրապետություններում:

Չնայած առկա ձեռքբերումներին՝ պետք է նշել, որ եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցության ինստիտուցիոնալացումը շոշափելի արդյունքներ չունեցավ: Պաշտպանական գերատեսչությունների ղեկավարների շրջանում չկար հետաքրքրություն գործնականում համագործակցության խորացման և համատեղ նոր

³⁴⁰ Azerbaijani, Georgian, Turkish military agreement 'on the agenda', <http://www.hurriyetdailynews.com/azerbaijani-georgian-turkish-military-agreement-on-the-agenda-.aspx?pageID=238&nID=99246&NewsCatID=510> (հասանելի է առ 04.06.2016թ.).

³⁴¹ Chairman of Nakhchivan Supreme Assembly meets Turkish, Georgian defense ministers, <http://azertag.az/en/xeber/china-784494> (հասանելի է առ 05.06.2016թ.).

ծրագրեր իրականացնելու հանդեպ: Այդպիսի նպատակ սահմանել էր Ի. Ալասանիան, ով, ինչպես տեսանք, պաշտոնավարման ամբողջ ընթացքում քանիցս հանդես եկավ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ ռազմական համագործակցության զարգացման մի քանի առաջարկներով: Ավելի մեծ տեղ տալով Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ ռազմական կապերին՝ Ի. Ալասանիան սկզբնական շրջանում դարձավ եռակողմ ինստիտուցիոնալ համագործակցության «շարժիչ ուժը»: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Ի. Ալասանիային պաշտպանության նախարարի պաշտոնում փոխարինեցին Մ. Ջանելիձեն, Թ. Խիդաշելին և Լ. Իզորիան, որոնք այս հարցում համեմատաբար ավելի զուսպ քաղաքականություն էին վարում:

Այդ հանգամանքից ելնելով՝ ինստիտուցիոնալ համագործակցության սկզբնական շրջանում ձեռքբերված մի շարք պայմանավորվածություններ հետագայում չիրականացվեցին՝ թուլացնելով եռակողմ համագործակցության ինտենսիվությունը: Օրինակ՝ 2014թ. օգոստոսի նախիջևանյան հանդիպմանը որոշվեց պաշտպանության նախարարների հանդիպումներն անցկացնել տարին երկու անգամ³⁴², ինչը նման ձևաչափի համար ինտենսիվության բավականին բարձր ցուցանիշ էր, և հետագայում չպահպանվեց: Նույն խնդիրը առկա էր ռազմական համագործակցության մասին եռակողմ փոխըմբռնման հուշագրի դեպքում, քանզի Վրաստանի պաշտպանության նախարարության համաձայն՝ այն պետք է ստորագրվեր 2015թ., ինչը տեղի չունեցավ³⁴³: Այսինքն՝ պարզ է, որ ի սկզբանե խոստումնալից համարվող այս ձևաչափում առաջացան որոշակի խնդիրներ, որոնց պատճառով եռակողմ համագործակցությունը այլ ընթացք ստացավ:

Եռակողմ համագործակցությունում առկա մյուս խնդիրը քննարկվող հարցերի շրջանակի սահմանափակությունն է: Ուսումնասիրելով եռակողմ հանդիպումների շրջանակներում պաշտպանության նախարարների վերը նշված հայտարարությունները՝ կարելի է արձանագրել, որ տարբեր նախարարների կողմից եղել են եռակողմ համագործակցության զարգացման տարբեր առաջարկներ, սակայն դրանք գործնականում որևէ նշանակություն չունեցան: Խողովակաշարերի

³⁴² Yerevan Reacts to Azeri-Turkish-Georgian Defense Talks, <https://www.azatutyun.am/a/26541704.html> (հասանելի է առ 29.06.2017թ.).

³⁴³ ორმხრივი თანამშრომლობა, <https://mod.gov.ge/p/bilateral-cooperation> (հասանելի է առ 29.06.2017թ.).

պաշտպանությունը, ըստ էության, շարունակում է մնալ ռազմաքաղաքական համագործակցության առանցքը, ինչն անուղղակիորեն հաստատվեց պաշտոնական եռակողմ հանդիպումների ժամանակ արված հայտարարություններում:

Ինչպես տեսանք, 1990-ական թթ.-ից Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև երկկողմ մակարդակում ռազմական համագործակցության մի քանի մեխանիզմների ներդրումը, ապա խողովակաշարերի անվտանգության ոլորտում համագործակցության հաստատումը և Ի. Ալասանիայի գործոնը կարևոր դեր խաղացին երեք պետությունների պաշտպանական գերատեսչությունների համագործակցության ինստիտուցիոնալացման գործում, որը հնարավորություն տվեց պաշտպանության նախարարների մակարդակով պարբերաբար քննարկել եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցության արդի խնդիրները, ընդլայնման հեռանկարները և ընդունել համապատասխան որոշումներ: Թեպետ ինստիտուցիոնալացումն ինքնին յուրահատուկ իրադարձություն էր ռազմաքաղաքական համագործակցության զարգացման համար, այնուամենայնիվ վերջինիս օրակարգը շարունակում էր բավականին սահմանափակ մնալ: Ինչ վերաբերում է ձևաչափի արտաքին քաղաքական չափմանը, Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը, չնայած գինված ուժերի փոխգործակցության, խողովակաշարերի անվտանգության, տարածաշրջանում խաղաղության ու կայունության խնդիրներին տրվող նշանակությանը, արտաքին քաղաքականության համատեքստում այս ձևաչափը օգտագործում են միմյանցից բոլորովին տարբեր նպատակների իրագործման համար:

ԳԼՈՒԽ 4. ԹՈՒՐԹԻԱ-ՎՐԱՍՏԱՆ-ԱԴՐԲԵՋԱՆ ԵՌԱԿՈՂՄ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

4.1. Եռակողմ տնտեսական համագործակցությունը և Հայաստանը

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցությունը՝ որպես Հայաստանի հարևան պետություններից երեքն ընդգրկող տարածաշրջանային փոխգործակցության ձևաչափ, բնականաբար որոշակի աղերսներ ունի ՀՀ-ի հետ, և հենց այս հանգամանքով պայմանավորված՝ անհրաժեշտություն է առաջանում ուսումնասիրել այն հարցը, թե այդ համագործակցությունն ինչ առնչակցություն ունի ՀՀ ազգային շահերի հետ, և այդ կապակցությամբ ինչպիսի դիրքորոշում ունեն Հայաստանը, Վրաստանը, Ադրբեջանը, Թուրքիան, Հարավային Կովկասում կարևոր դերակատարություն ունեցող պետությունները և միջազգային կառույցները:

Տարածաշրջանային էներգետիկ և տրանսպորտային նախագծերը Հարավային Կովկասում և Հայաստանի մեկուսացվածության խնդիրը: Դեռևս 1990-ական թթ. կասպյան էներգակիրների արտահանման հարցը որոշակիորեն առնչություն է ունեցել Հայաստանի հետ: Ինչպես նշվեց, ադրբեջանական նավթը միջազգային շուկա հասցնելու համար ի նկատի էր առնվում նաև Հայաստանի տարածքով նավթամուղի կառուցման գաղափարը: Թեպետ այն չէր համարվում նավթամուղի կառուցման հիմնական տարբերակ, դրան որոշակի աջակցություն էր ցուցաբերում, օրինակ, ԱՄՆ-ն: 1995թ. հունվարին Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Մարկ Գրոսսմանը՝ հայտարարեց, որ սատարում է Հայաստանի տարածքով խողովակաշարի կառուցմանը՝ ակնկալելով, որ այն կնպաստի վերջինիս հետ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հարաբերությունների կարգավորմանը³⁴⁴: Չնայած Կասպից ծովը Թուրքիային կապող ամենակարճ ճանապարհը լինելուն՝ այս տարբերակը հավանական չէր համարվում ԼՂ հակամարտության հետ կապված ռիսկերի պատճառով, և ԱՄՆ-ի այդ քայլը կարելի է բացատրել այն ակնկալիքով, որ փոխշահավետ նախագծերում ներգրավվելը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև կստեղծի փոխկախվածության այնպիսի աստիճան,

³⁴⁴ **Gültekin B.**, Prospects for Regional Cooperation on NATO's South Eastern Border: Developing a Turkish-Russian Cooperation in South Caucasus, Final Report, 2005, p. 58, <http://www.nato.int/acad/fellow/04-05/gultekin.pdf> (հասանելի է առ 09.07.2017թ.).

որը ռազմական գործողությունների վերսկսումը կդարձնի ոչ ձեռնտու և պայմաններ կստեղծի երկու պետությունների միջև ոչ միայն վստահության հաստատման, այլև հարաբերությունների կարգավորման համար:

Հաշվի առնելով ԲԹՋ նավթամուղի, ինչպես և ԲԹԷ գազամուղի և ԲԹԿ երկաթուղու նախագծի՝ Հայաստանի տարածքը շրջանցելու հանգամանքը՝ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը միմյանց կապող տրանսպորտային և էներգետիկ նախագծերը անմիջապես բացասական արձագանք գտան Հայաստանում: 2005թ. մայիսին ԲԹՋ նավթամուղի ադրբեջանական հատվածի գործարկման կապակցությամբ ՀՀ վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանը հայտարարեց, որ այդ նավթամուղը կարող է խախտել ուժային հավասարակշռությունը Հարավային Կովկասում, իսկ մի քանի ամիս անց՝ 2005թ. դեկտեմբերի 9-ին, ՀՀ Ազգային ժողովի փոխնախագահ Վահան Հովհաննիսյանը, անդրադառնալով ԲԹԿ երկաթուղուն, այն անվանեց Հայաստանին տրանսպորտային մեկուսացման ենթարկելու փորձ³⁴⁵:

Հայաստանյան պաշտոնական դիսկուրսում մշտապես ընդգծվել է, որ Թուրքիան և Ադրբեջանը խոչընդոտում են Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային տնտեսական ծրագրերին Հայաստանի մասնակցությունը և ձգտում հասնել վերջինիս մեկուսացմանը: Այս մասին դեռևս 2006թ. մայիսի 26-ին հայտարարել էր տրանսպորտի և կապի նախարար Անդրանիկ Մանուկյանը, իսկ 2014թ. հոկտեմբերի 15-ին այդ դիրքորոշումը վերահաստատեց նաև արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Շավարշ Քոչարյանը³⁴⁶: Բացի այդ՝ վերոնշյալ նախագծերի առնչությամբ իր դիրքորոշումը Հայաստանը պայմանավորում է այն համոզմամբ, որ Հայաստանի տնտեսական մեկուսացման փորձերը բացասական հետևանքներ կունենան նաև տարածաշրջանային համագործակցության հեռանկարների տեսանկյունից, ինչի

³⁴⁵ Անդրանիկ Մարգարյան. ԲԹՋ-ն կխախտի ուժերի հաշվեկշիռը Հարավային Կովկասում, <http://www.panarmenian.net/arm/politics/news/13462/> (հասանելի է առ 10.01.2017թ.): «Միջոցառումները հայկական համագործակցությունը՝ վիճակը եւ հեռանկարները» երկրորդ միջազգային համաժողովը Երեւանում, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=1554&year=2005&month=12&day=09 (հասանելի է առ 11.01.2017թ.):

³⁴⁶ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, երրորդ գումարման յոթերորդ նստաշրջան, սղագրություն - N 50, 25 մայիսի 2006, <http://www.parliament.am/transcript.php?AgendaID=1294&day=25&month=05&year=2006&lang=arm> (հասանելի է առ 11.01.2017թ.): Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Շավարշ Քոչարյանի հարցազրույցը «Ռ-Էվոյուցիա» հաղորդաշարին, http://www.mfa.am/hy/interviews/item/2014/10/15/dep_min/ (հասանելի է առ 11.01.2017թ.):

մասին 2005թ. հոկտեմբերին հայտարարել էր ԱԺ նախագահ Արթուր Բաղդասարյանը, 2007թ. փետրվարին՝ արտգործնախարար Վարդան Օսկանյանը³⁴⁷: Այս առումով ուշագրավ է 2012թ. նոյեմբերի 29-ին Բրյուսելում ԵՄ-Հայաստան խորհրդարանական համագործակցության հանձնաժողովի 13-րդ նիստի եզրափակիչ հայտարարությունը, որն աջակցություն հայտնեց Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային համագործակցության զարգացմանը և տարածաշրջանի որևէ երկրի տնտեսական մեկուսացմանը միտված քաղաքականության դադարեցմանը³⁴⁸:

Հայաստանի դիրքորոշումը այս նախագծերի նկատմամբ հետագայում իր արտահայտությունը գտավ պաշտպանական և արտաքին քաղաքականության մի շարք հայեցակարգային փաստաթղթերում: Ե՛վ ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարությունում, և՛ ռազմական դոկտրինում, և՛ 2011-2015թթ. պաշտպանության ռազմավարական վերանայման փաստաթղթում ամրագրված է, որ տարածաշրջանային տնտեսական ծրագրերից Հայաստանի մեկուսացումը (կամ մեկուսացման փորձերը) ՀՀ անվտանգության արտաքին սպառնալիք է³⁴⁹:

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության հիմքը կազմող նախագծերից մեկուսացված լինելու խնդիրը Հայաստանը բարձրացրել է և՛ այլ պետությունների հետ երկկողմ հարաբերությունների մակարդակում, և՛ միջազգային կազմակերպությունների շրջանակներում: Մասնավորապես՝ 2005թ. սեպտեմբերի 6-ին Սլովենիայի արտգործնախարար Դմիտրի Ռուպելի հետ հանդիպման ժամանակ Ա. Մարգարյանն ընդգծեց, որ հիշյալ էներգետիկ-տրանսպորտային նախագծերը հակասում են ԵՄ «Ընդլայնված Եվրոպա. նոր հարևաններ» ծրագրին, որի մասնակից է

³⁴⁷ «Հայաստան-Եվրամիություն հարաբերությունների զարգացումը քաղաքական առաջնահերթություն է Հայաստանի համար», http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1454&year=2005&month=10&day=24 (հասանելի է առ 11.01.2017թ.); Քաղաքական շահարկման հնարավոր հետեւանքները, <http://www.mfa.am/hy/speeches/item/2007/02/09/vo-azg/> (հասանելի է առ 11.01.2017թ.):

³⁴⁸ Եզրափակիչ հայտարարության տեքստը տե՛ս Ամփոփվեցին ԵՄ-Հայաստան խորհրդարանական համագործակցության հանձնաժողովի 13-րդ նիստի արդյունքները, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=5585&year=2012&month=12&day=03 (հասանելի է առ 11.01.2017թ.):

³⁴⁹ ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարություն, 2007թ., էջ 7, <http://www.mil.am/media/2015/07/827.pdf> (հասանելի է առ 16.11.2017թ.); ՀՀ ռազմական դոկտրին, էջ 4, <http://www.mil.am/media/2015/07/824.pdf> (հասանելի է առ 16.11.2017թ.); ՀՀ պաշտպանության ռազմավարական վերանայում 2011-2015թթ., էջ 5, <http://www.mil.am/media/2015/07/832.pdf> (հասանելի է առ 16.11.2017թ.):

նաև Հայաստանը³⁵⁰: Սույն խնդիրները Ա. Բաղդասարյանը բարձրացրել էր նաև Հարավային Կովկասում Մեծ Բրիտանիայի հատուկ ներկայացուցիչ Բրայան Ֆոլի (2005թ. հոկտեմբեր) և ԵԱՀԿ գլխավոր քարտուղար Մարկ Պերրեն դե Բրիշամբոյի (2006թ. հունվար) հետ հանդիպումների ընթացքում³⁵¹:

Թուրք-վրաց-ադրբեջանական նախագծերից Հայաստանում առավել մեծ քննադատություն և դժգոհություն առաջացավ ԲԹԿ երկաթուղու նախագծի հանդեպ, ինչը պայմանավորված է նախ և առաջ այլընտրանքային նախագծի առկայությամբ: Ի տարբերություն ԲԹՋ և ԲԹԷ խողովակաշարերի՝ ԲԹԿ նախագծին կար գրեթե պատրաստի այլընտրանք՝ ի դեմս Կարս-Գյումրի-Թբիլիսի երկաթուղու, որը դիտարկվում էր որպես պոտենցիալ երկաթուղային կապ Հարավային Կովկասի, Կենտրոնական Ասիայի, Թուրքիայի և Եվրոպայի միջև:

2005թ. նոյեմբերի 23-ին Տիրանայում ՄԾՏՀ խորհրդարանական վեհաժողովի 26-րդ նստաշրջանի ժամանակ Ա. Բաղդասարյանը հայտարարեց, որ ԲԹԿ երկաթուղու կառուցումը անհամերաշխություն է ՀՀ շրջափակման վերացման գաղափարին և համերաշխություն Հարավային Կովկասում «իրավիճակի ապակայունացման համար նոր ականների տեղադրմանը», և կոչ արեց միջազգային կազմակերպություններին, ՄԾՏՀԿ անդամ պետություններին՝ սատարելու Կարս-Գյումրի երկաթուղու վերագործարկմանը³⁵²: Ուշագրավ է, որ սույն հարցը արծարծվել է նաև հայ-չինական բանակցությունների համատեքստում՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մինչև Ադրբեջանի կողմից Վրաստանին վարկ տրամադրելու մասին 2007թ. համաձայնագրի կնքումը որպես նախագծի ֆինանսավորման հնարավոր աղբյուր դիտարկվում էր նաև Չինաստանը: 2006թ. օգոստոսի 30-ին ՀՀ-ում Չինաստանի դեսպան Յզո Սյուեյանի հետ հանդիպման ժամանակ ԱԺ նախագահ Տիգրան Թորոսյանը հույս հայտնեց, որ

³⁵⁰ Պաշտոնական լրահոս, 6 սեպտեմբեր 2005, <http://www.gov.am/am/news/item/1775/> (հասանելի է առ 11.01.2017թ.):

³⁵¹ «Հայաստան-Եվրամիություն հարաբերությունների զարգացումը քաղաքական առաջնահերթություն է Հայաստանի համար», http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1454&year=2005&month=10&day=24 (հասանելի է առ 11.01.2017թ.); ՀՀ ԱԺ նախագահ Արթուր Բաղդասարյանի հանդիպումները Ավստրիայում, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1586&year=2006&month=01&day=19 (հասանելի է առ 11.01.2017թ.):

³⁵² ՄԾՏՀ ԽՎ 26-րդ նստաշրջանը Տիրանայում, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1532&year=2005&month=11&day=23 (հասանելի է առ 12.01.2017թ.):

Չինաստանը Հարավային Կովկասում կաջակցի միայն տարածաշրջանային խաղաղության ամրապնդմանը նպաստող երկաթուղային նախագծերին³⁵³:

ԲԹԿ երկաթուղային նախագծին Հայաստանի ղեկավարությունը բազմիցս անդրադարձավ նաև վրացական կողմի ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ժամանակ: 2005թ. սեպտեմբերի վերջին Երևան կատարած այցի շրջանակներում Վրաստանի վարչապետ Զուրաբ Նոդաիդելին նշեց, որ Վրաստանը քայլեր կձեռնարկի ՀՀ-ի համար տրանսպորտային այլընտրանքային ուղիների զարգացման, այդ թվում՝ Կարս-Գյումրի երկաթուղու վերաբացման նպատակով՝ ընդ որում ընդգծելով, որ Վրաստանում չեն իրականացվի Հայաստանի դեմ ուղղված նախագծեր³⁵⁴: Նախքան ԲԹԿ երկաթուղու մասին 2007թ. թուրք-վրաց-ադրբեջանական համաձայնագրի ստորագրումը Հայաստանը վրացական ղեկավարության հետ բանակցություններում ընդգծում էր նաև այն, որ Կարս-Գյումրի երկաթուղու գոյության պայմաններում աննպատակահարմար է նման ծախսատար նախագծի իրագործումը, ինչի մասին 2006թ. հունվարի 16-ին Վրաստանի արտգործնախարար Գելա Բեժուաշվիլիի հետ մամուլի ասուլիսի ժամանակ հայտնեց Վ. Օսկանյանը³⁵⁵:

Վերջին հանգամանքը, ինչպես և Հայաստանի տարածքը շրջանցելու փաստը հաշվի առնելով՝ ԲԹԿ երկաթուղու նախագծի նկատմամբ բացասական դիրքորոշում որդեգրեցին նաև ԱՄՆ-ն և ԵՄ-ն: Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև 2005թ. մայիսին Բաքվի հռչակագրի ստորագրումից ընդամենը երկու ամիս անց՝ 2005թ. հուլիսին, ԱՄՆ Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների Պալատ ներկայացվեց վերը նշված օրինագիծը, որը ԲԹԿ երկաթուղու նախագծին ԱՄՆ-ի աջակցության արգելումը հիմնավորում էր նրանով, որ նախագիծը միտված է մեկուսացնելու Հայաստանը, իսկ որպես երկաթուղային հաղորդակցության ճանապարհ նշում էր արդեն իսկ գոյություն

³⁵³ Պեկին պաշտոնական այցի հրավեր, <http://www.parliament.am/chairman.php?page=meetings&NewsID=1988&year=2006&month=08> (հասանելի է առ 12.01.2017թ.):

³⁵⁴ Վրաստանը կփորձի աջակցել Կարս - Գյումրի երկաթուղու վերագործարկմանը, <http://www.azatutyun.am/a/1578665.html> (հասանելի է առ 12.01.2017թ.): Բարեկամությունը պետք է ամրապնդել կոնկրետ գործերով, [http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1384&year=%7B\\$Year%7D&month=%7B\\$Month%7D&day=%7B\\$Day%7D](http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1384&year=%7B$Year%7D&month=%7B$Month%7D&day=%7B$Day%7D) (հասանելի է առ 12.01.2017թ.):

³⁵⁵ ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի պատասխանները լրագրողների հարցերին Վրաստանի ԱԳ նախարար Գելա Բեժուաշվիլիի հետ համատեղ մամուլի ասուլիսի ընթացքում, <http://www.mfa.am/hy/press-conference/item/2006/01/16/vo/> (հասանելի է առ 12.01.2017թ.):

ունեցող Կարս-Գյումրի-Թբիլիսի երկաթուղին³⁵⁶: 2006թ. դեկտեմբերի 20-ին Ջ. Բուշի կողմից ստորագրելուց հետո ուժի մեջ մտավ «2006թ. Արտահանման-ներմուծման բանկի վերալիազորման ակտը», որը ԱՄՆ Արտահանման-ներմուծման բանկին արգելում էր որևէ ֆինանսական աջակցություն ցույց տալ ԲԹԿ երկաթուղու նախագծին³⁵⁷:

Կարս-Գյումրի-Թբիլիսի երկաթուղու գոյության պայմաններում ԲԹԿ երկաթուղու կառուցումը աննպատակահարմար էր համարվում նաև Եվրոպական հանձնաժողովի տրանսպորտի և էներգետիկայի գլխավոր դիրեկտորատի՝ 2005թ. հոկտեմբերին արված հայտարարությունում³⁵⁸: Ավելին՝ 2007թ. նոյեմբերին ԵՄ արտաքին հարաբերությունների և եվրոպական հարևանության քաղաքականության հարցերով հանձնակատար Բենիտա Ֆեռերո-Վալդները հայտարարեց, որ Եվրոպական հանձնաժողովը ֆինանսապես չի աջակցելու ԲԹԿ նախագծին և նմանատիպ ուղերձ է հղել նաև ՎՋԵԲ-ին և ԵՆԲ-ին³⁵⁹:

Միևնույն ժամանակ հարկ է նկատել, որ հետագա տարիներին ԵՄ-ի դիրքորոշումն այս հարցում ենթարկվեց նկատելի փոփոխությունների: 2013թ. հոկտեմբերի 9-ին Լյուքսեմբուրգում ԵՄ և ԱԳ մասնակից պետությունների տրանսպորտի նախարարների հանդիպման արդյունքում որպես ԱԳ տրանսպորտային ցանցի մաս Կարս-Գյումրի երկաթուղու հետ մեկտեղ ներառվեց ԲԹԿ երկաթուղու նախագիծը³⁶⁰: 2016թ. հունվարին Վրաստանում ԵՄ պատվիրակության ղեկավար Յանոշ Հերմանը հայտարարեց, որ այդ նախագիծը Թուրքիայի տարածքով նոր տրանսպորտային կապ կստեղծի ԵՄ-ի և Կասպից ծովի երկրների միջև³⁶¹:

³⁵⁶ H.R. 3361 - 109th Congress: South Caucasus Integration and Open Railroads Act of 2005, p. 3, <https://www.congress.gov/109/bills/hr3361/BILLS-109hr3361ih.pdf> (հասանելի է առ 19.08.2016թ.).

³⁵⁷ Export-Import Bank Reauthorization Act of 2006, Public Law 109-438, December 20, 2006, pp. 10-11, <https://www.congress.gov/109/plaws/publ438/PLAW-109publ438.pdf> (հասանելի է առ 19.08.2016թ.).

³⁵⁸ US Wants Kars-Baku Railway to Run through Armenia, Bryza Says, <http://asbarez.com/54428/us-wants-kars-baku-railway-to-run-through-armenia-bryza-says/> (հասանելի է առ 19.08.2016թ.).

³⁵⁹ ԵՄ-ն ֆինանսապես չի աջակցի Կարս-Ախալքալաք-Բաքու երկաթուղու կառուցմանը, <http://www.panarmenian.net/arm/news/24077/> (հասանելի է առ 19.08.2016թ.):

³⁶⁰ Eastern Partnership Transport Network, http://ec.europa.eu/transport/sites/transport/files/themes/international/regional_cooperation/doc/2013-10-09-rail-and-road-ua-md-by-ge-am-az.pdf (հասանելի է առ 13.01.2017թ.).

³⁶¹ Georgia has the conditions to play an increasing role as a transit country - Janos Herman, Ambassador of the European Union to Georgia, <http://caspienergy.net/en/ambassador-en/30447-georgia-has-the->

ԲԹԿ երկաթուղու՝ Հայաստանի տարածքը շրջանցելու հարցի շուրջ ԵՄ-ի դիրքորոշումը թերևս առավել հստակ արտահայտվեց Եվրոպական Խորհրդարանի կողմից 2008թ. հունվարի 17-ին ընդունված բանաձևում, որտեղ ընդգծվեց նախագծի կարևորությունը Եվրոպական շուկային Հարավային Կովկասի քաղաքական և տնտեսական ինտեգրման խորացման տեսանկյունից, բայց և շեշտվեց այդ պարագայում հայկական երկաթուղիների շրջանցման հանգամանքը: Բացի այդ՝ բանաձևը կոչ էր անում տարածաշրջանի պետություններին և Թուրքիային ձեռնպահ մնալ Եվրոպական հարևանության քաղաքականության սկզբունքներին հակասող և քաղաքական շարժառիթներից բխող էներգետիկ-տրանսպորտային նախագծերից³⁶²:

Ինչպես տեսանք, հայաստանյան պաշտոնական դիսկուրսում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությունը հիմնականում ասոցացվեց Հայաստանի շրջափակման և մեկուսացման քաղաքականության հետ որպես դրա ևս մեկ դրսևորում, և ընկալվեց որպես ՀՀ ազգային անվտանգության սպառնալիք: Սակայն եռակողմ համագործակցության հիմքը հանդիսացող նախագծերը որպես այդպիսին չեն կարող որևէ կերպ վնաս պատճառել Հայաստանին, քանզի դրանք չունեն ՀՀ անվտանգային շահերի հետ հատման տիրույթ: Այդ նախագծերը նախատեսված են Ադրբեջանի, Վրաստանի, Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի միջև էներգակիրների և այլ տեսակի բեռների փոխադրման համար, և հաշվի առնելով հայ-թուրքական և հայ-ադրբեջանական սահմանների փակ լինելը՝ Հայաստանը չի կարող որևէ առնչություն ունենալ այդ գործընթացների հետ: Կարելի է համաձայնել Վ. Օսկանյանի այն կարծիքի հետ, որ այս նախագծերը ոչ թե վնասեցին ՀՀ տնտեսական շահերը, այլ քաղաքականապես բացասական մթնոլորտ ստեղծեցին տարածաշրջանային համագործակցության համար³⁶³: Այսինքն՝ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության համապատկերում Հայաստանը շարունակում է դուրս մնալ

conditions-to-play-an-increasing-role-as-a-transit-country-janos-herman-ambassador-of-the-european-union-to-georgia (հասանելի է առ 13.01.2017թ.).

³⁶² European Parliament resolution of 17 January 2008 on a more effective EU policy for the South Caucasus: from promises to actions, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0016&language=EN&ring=A6-2007-0516> (հասանելի է առ 13.01.2017թ.).

³⁶³ ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի մամուլի ասուլիսը՝ նվիրված նախարարի Իզլանդիա, ԱՄՆ կատարած այցերին ասուլիս, <http://www.mfa.am/hy/press-releases/item/2007/03/09/vo-pressconf/> (հասանելի է առ 02.08.2017թ.):

(միջ)տարածաշրջանային նշանակության ծրագրերից՝ ի տարբերություն Հարավային Կովկասի մյուս երկու պետությունների, որոնք այդ ներուժը ռեալիզացնում են մեծ մասամբ եռակողմ ձևաչափի միջոցով, ինչը հանգեցնում է տարածաշրջանային համագործակցության խիստ անհամաչափ զարգացմանը:

Տարածաշրջանային տնտեսական նախագծերին Հայաստանի մասնակցության հարցը Ադրբեջանի, Վրաստանի և Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում: Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան տրանսպորտային և էներգետիկ համագործակցության հետ ՀՀ առնչության ուսումնասիրության նպատակով, վերոնշյալից բացի, կարևոր է անդրադառնալ տվյալ հարցի շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի դիրքորոշմանը:

Համեմատելով եռակողմ նախագծերի վերաբերյալ Հ. Ալիևի և Ի. Ալիևի հայտարարությունները՝ կարելի է նկատել, որ երկու նախագահների իշխանության օրոք Ադրբեջանը բավականին տարբեր մոտեցումներ է ունեցել եռակողմ համագործակցության և Հայաստանի մեկուսացման խնդրի շուրջ: Այս մասին Հ. Ալիևի դիրքորոշումն առավել հստակ ձևակերպվեց նրա 2002թ. ապրիլի 29-ի հարցազրույցում, որտեղ նա դեմ արտահայտվեց եռակողմ համագործակցությունը նոր ուժային կենտրոն որակելուն և այն բնորոշեց որպես պարզապես տարածաշրջանային համագործակցություն³⁶⁴: Այսինքն՝ Հ. Ալիևը հակված էր Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ձևաչափը դիտարկել որպես զուտ փոխշահավետ տնտեսական համագործակցություն և նպատակ չունեի քաղաքականացնել այն: Ըստ այդմ՝ նա եռակողմ համագործակցությունը չի փորձել օգտագործել որպես Հայաստանի վրա ճնշում գործադրելու կամ մեկուսացնելու միջոց: Թեպետ Հ. Ալիևի նախագահության օրոք Ադրբեջանը շարունակում էր Հայաստանին շրջափակման ենթարկել, տարածաշրջանային նշանակության նախագծերին ՀՀ-ի մասնակցության հարցի շուրջ Ի. Ալիևի համեմատ նա ավելի չափավոր քաղաքականություն էր վարում, ինչն անուղղակիորեն հաստատվեց, օրինակ, Հ. Ալիևի 2001թ. հունիսի 7-ի

³⁶⁴ Ответы Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на вопросы журналистов в аэропорту Бина перед отбытием в турецкий город Трабзон – 29 апреля 2002 года, <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/31655198.html> (հասանելի է առ 29.08.2017թ.).

հարցազրույցում³⁶⁵: Այդ է վկայում նաև այն, որ ՏՐԱՍԵԿԱ-ի մասին 1998թ. սեպտեմբերի համաձայնագիրը Բաքվում ստորագրել էր նաև Հայաստանը՝ վարչապետի մակարդակով³⁶⁶. այս այցն աննախադեպ իրադարձություն էր, քանզի այն Հայաստանից մինչ այժմ կատարված միակ այդչափ բարձրաստիճան այցելությունն էր Ադրբեյջան:

Գալով իշխանության՝ Ի. Ալիևը համեմատաբար ավելի կոշտ քաղաքականություն սկսեց կիրառել Հայաստանի նկատմամբ և Վրաստանի ու Թուրքիայի հետ համատեղ նախագծերը ուղղակիորեն կապեց ԼՂ հիմնախնդրի հետ: Այս առումով հետաքրքիր է համեմատել 1998թ. Հ. Ալիևի և 2008թ. ու 2013թ. Ի. Ալիևի ելույթները՝ երդմնակալության արարողության ժամանակ: Եթե Հ. Ալիևն իր ելույթի՝ ՀՀ-ին առնչվող մասում սահմանափակվեց Հայաստանը «ագրեսոր» և «զավթիչ» անվանելով, ապա Ի. Ալիևը 2008թ. ելույթում խոսեց Հայաստանի հանդեպ Ադրբեյջանի «գերազանցության» մասին՝ վկայակոչելով վերջինիս տնտեսական հզորությունը և նախաձեռնողականությունը տարածաշրջանային նախագծերում, իսկ 2013թ. ելույթում շեշտեց, որ Ադրբեյջանի նպատակն է բարենպաստ պայմաններ ստեղծել ԼՂ հիմնախնդրի կարգավորման համար՝ ՀՀ-ին տարածաշրջանային նախագծերից մեկուսացնելու և դրանով իսկ վերջինիս տնտեսությանը ծանր հարված հասցնելու միջոցով³⁶⁷: Ինչ վերաբերում է քննարկվող նախագծերին ՀՀ հնարավոր մասնակցության հարցին՝ 2013թ. հունիսին Զ. Մամեդովը հայտարարեց, որ Հայաստանը չի կարող օգտվել ԲԹԿ երկաթուղուց, քանի դեռ չի կարգավորվել ԼՂ հակամարտությունը³⁶⁸: Ըստ էության՝ Ի. Ալիևն անուղղակիորեն հաստատեց, որ

³⁶⁵ Интервью Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева журналистам в аэропорту Бина после возвращения с Ялтинского саммита глав государств-членов организации ГУУАМ - 7 июня 2001 года, <http://lib.aliyevheritage.org/ru/388055.html> (հասանելի է առ 29.08.2017թ.).

³⁶⁶ Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի նախկին արտգործնախարար Իրակլի Մենաղարիշվիլիի հետ, Թբիլիսի, 19 նոյեմբերի, 2016թ.:

³⁶⁷ Инаугурационная речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алирза оглу Алиева - 18 октября 1998 года, <http://lib.aliyevheritage.org/ru/7958721.html> (հասանելի է առ 01.09.2017թ.); Речь Президента Ильхама Алиева на церемонии инаугурации - Дворец имени Гейдара Алиева, 24 октября 2008 года, <http://lib.aliyevheritage.org/ru/7871416.html> (հասանելի է առ 01.09.2017թ.); Состоялась торжественная инаугурация Ильхама Алиева, избранного Президентом Азербайджанской Республики, <http://ru.president.az/articles/9667> (հասանելի է առ 01.09.2017թ.):

³⁶⁸ Армения не сможет участвовать в железнодорожном проекте Баку-Тбилиси-Карс, http://azertag.az/ru/xeber/Armeniya_ne_smozhet_uchastvovat_v_zheleznodorozhnom_proekte_Baku_Tbilisi_Kars-102870 (հասանելի է առ 23.08.2016թ.).

Ադրբեջանի նպատակն է օգտագործել Թուրքիայի և Վրաստանի հետ եռակողմ համագործակցությունը ՀՀ-ին բացահայտ կերպով սպառնալու և ԼՂ հիմնախնդրում ճնշում գործադրելու համար:

Թուրքիան, ըստ էության, աջակցում է Ադրբեջանի դիրքորոշմանը՝ տարածաշրջանային նախագծերին Հայաստանի մասնակցության հարցը կապելով ԼՂ հակամարտության հետ, ինչի մասին 2013թ. հուլիսին Բաքվում հայտարարել էր Բ. Յըլդըրըմը³⁶⁹: Նույն մոտեցումն առկա էր նաև Թուրքիայի կողմից առաջ քաշված «տարածաշրջանային ինտեգրված տրանսպորտային միջանցքների նախագծում», որը նախատեսում էր Թուրքիայի ակտիվ մասնակցությամբ հարավկովկասյան պետությունների (ներառյալ՝ Հայաստանի) միջև տրանսպորտային համագործակցության հաստատում³⁷⁰:

Հաշվի առնելով Վրաստանի աշխարհագրական դիրքը՝ վերջինիս դիրքորոշումը տարածաշրջանային նշանակության նախագծերի առնչությամբ կարևոր նշանակություն ունի Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան տրանսպորտային-էներգետիկ համագործակցության՝ Հայաստանի համար հնարավոր հետևանքների հարցի ուսումնասիրման տեսանկյունից: Ինչպես նշվեց, Վրաստանը՝ ի դեմս Զ. Նոդաիդելիի, հայտարարել էր տարածաշրջանային նախագծերում Հայաստանի ներգրավման համար այլընտրանքային տարբերակների մշակման գաղափարին աջակցելու մասին: Ավելին՝ Վրաստանի արտաքին քաղաքականության և՛ 2006-2009թթ., և՛ 2009-2012թթ. ռազմավարությունները պարունակում էին դրույթներ «տարածաշրջանային նախագծերում Հայաստանի լիարժեք մասնակցությանն» աջակցելու մասին³⁷¹:

Քաղաքական բարձրագույն ղեկավարության հայտարարություններում և արտաքին քաղաքականության համար առանցքային փաստաթղթերում նման

³⁶⁹ Turkish Transport Minister: “Armenia can benefit from BTK project when it liberates Azerbaijan’s territories”, <http://en.apa.az/azerbaijan-economy/infrastructure/turkish-transport-minister-armenia-can-benefit-from-btk-project-when-it-liberates-azerbaijan-s-territories.html> (հասանելի է առ 14.01.2017թ.).

³⁷⁰ Regional Integrated Transport Corridors Project: Laying a Solid Ground for Partnership, Prosperity and Peace in South Caucasus and Beyond, Presented by H. E. Ambassador Fatih Ceylan, Deputy Undersecretary of the MFA of Turkey, Ankara, 2013, pp. 3-4.

³⁷¹ Foreign Policy Strategy of Georgia 2006-2009, p. 21, http://usa.mfa.gov.ge/files/-Documents/strategy2006_2009.pdf (հասանելի է առ 22.11.2017թ.); საქართველოს საგარეო პოლიტიკის სტრატეგია 2009-2012 წლებისთვის, გვ. 18, http://spain.mfa.gov.ge/files/-Documents/562_10030_958526_Strategy.doc (հասանելի է առ 22.11.2017թ.).

նպատակների առաջնությունից բխում էր, որ Վրաստանը պետք է առնվազն որոշակի քայլեր ձեռնարկեր Հայաստանի ներգրավմամբ տարածաշրջանային համագործակցության մեխանիզմներ ներդնելու ուղղությամբ: Սակայն խնդիրն այն է, որ «Միացյալ ազգային շարժում» կուսակցության իշխանության տարիներին Վրաստանի վարած արտաքին քաղաքականությունը զգալիորեն սահմանափակում էր այդ հեռանկարը: Եվրոպական և եվրատլանտյան վեկտորի վրա Վրաստանի արտաքին քաղաքականության գերկենտրոնացման և որպես դրա ածանցյալ՝ վրաց-իրանական հարաբերությունների պասիվության, ռուս-վրացական հարաբերությունների վատթարացման (մասնավորապես 2006թ. վրացական գինիների և հանքային ջրերի՝ ռուսական շուկա ներմուծման արգելքի սահմանումից և 2008թ. օգոստոսին Հարավային Օսիայում տեղի ունեցած պատերազմից հետո) պայմաններում Վրաստանի ղեկավարությունը առավել մեծ նշանակություն էր տալիս Թուրքիայի և Ադրբեյջանի հետ իրականացվող եռակողմ նախագծերին՝ դրանք դիտարկելով որպես Արևմուտքի հետ Վրաստանի հարաբերությունները ամրապնդելու և տարածաշրջանում Ռուսաստանին հակազդելու և հակակշռելու միջոց: Նման մոտեցումը նվազեցնում էր տարածաշրջանային համագործակցության այլընտրանքային նախագծերի զարգացման հավանականությունը, ինչը արտահայտություն գտավ հենց Վրաստանի հայեցակարգային փաստաթղթերում: Եթե Վրաստանի ազգային անվտանգության 2005թ. հայեցակարգում Հյուսիս-Հարավ և Արևելք-Արևմուտք էներգետիկ միջանցքների մաս կազմելը համարվում էր Վրաստանի տնտեսական զարգացման և նույնիսկ քաղաքական անկախության կարևոր բաղադրիչ, ապա 2011թ. հայեցակարգում արդեն որևէ խոսք չկար Հյուսիս-Հարավ միջանցքի մասին³⁷²:

2012թ. հոկտեմբերին «Վրացական երազանք» դաշինքի իշխանության գալուց հետո Վրաստանի արտաքին քաղաքականությունում տեղի ունեցան նկատելի փոփոխություններ: Մասնավորապես՝ հաստատվեց ռուս-վրացական հարաբերությունների կարգավորման հարցերով երկխոսության ձևաչափ՝ Վրաստանի վարչապետի հատուկ ներկայացուցչի և Ռուսաստանի փոխարտգործնախարարի մակարդակով, զգալիորեն վերականգնվեցին երկկողմ առևտրական

³⁷² საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია, 2005, გვ. 15, http://www.parliament.ge/files/387_499_629959_koncepcia_ge.pdf (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

հարաբերությունները: Արևմտյան վեկտորին զուգահեռ՝ Վրաստանի արտաքին քաղաքականությունում աստիճանաբար ավելի մեծ կարևորություն ձեռք բերեց Չինաստանի, իսկ 2015թ. իրանական միջուկային ծրագրի շուրջ ձեռքբերված համաձայնություններից հետո՝ Իրանի հետ հարաբերությունների ակտիվացումը:

Վերոնշյալի արդյունքում Հարավային Կովկասում նախանշվեցին տարածաշրջանային համագործակցության նոր ձևաչափեր: Երևանում 2015թ. դեկտեմբերի 23-ին և 2016թ. ապրիլի 13-ին Իրանը, Հայաստանը, Վրաստանը և Ռուսաստանը ստորագրեցին Հյուսիս-Հարավ էլեկտրաէներգետիկական միջանցքի ճանապարհային քարտեզը և փոխըմբռնման հուշագիրը, որը հիմք դրեց Ռուսաստան-Վրաստան-Հայաստան-Իրան էներգետիկ քառակողմ համագործակցության ձևաչափին³⁷³:

Քառակողմ ձևաչափի ստեղծումը աննախադեպ երևույթ էր թե՛ Վրաստանի արտաքին քաղաքականության, թե՛ առհասարակ Հարավային Կովկասի աշխարհաքաղաքական զարգացումների համատեքստում: Նախ՝ 2008թ. օգոստոսյան պատերազմից հետո առաջին անգամ ստեղծվեց տարածաշրջանային այնպիսի հարթակ, որը ենթադրում է կոնկրետ խնդիրների շուրջ Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև ինտենսիվ համագործակցություն: Երկրորդ՝ Հարավային Կովկասում իրականացված բոլոր տարածաշրջանային նախագծերը՝ այդ թվում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության հիմքը կազմող նախագծերը, մաս են կազմում Արևելք-Արևմուտք միջանցքի, հետևաբար քառակողմ էլեկտրաէներգետիկական միջանցքի ստեղծումը կարելի է համարել լուրջ հաջողություն Հյուսիս-Հարավ միջանցքի կայացման և տարածաշրջանային համագործակցության միակողմանիության հաղթահարման գործում:

Ի նկատի ունենալով իրանական գազի նկատմամբ Վրաստանի հետաքրքրությունը, ինչպես նաև այդ գազի՝ Հայաստանի և Վրաստանի տարածքով եվրոպական շուկա արտահանելու հեռանկարը, բարենպաստ նախադրյալներ են ստեղծվել էներգետիկայի մեկ այլ ճյուղում համագործակցության համար: 2015-

³⁷³ Քառակողմ հանդիպում Հայաստանի, Ռուսաստանի, Վրաստանի և Իրանի մասնակցությամբ, <http://www.minenergy.am/article/520> (հասանելի է առ 16.01.2017թ.); Երևանում հանդիպել են Հայաստանի, Ռուսաստանի, Իրանի էներգետիկայի նախարարներն ու Վրաստանի փոխնախարարը, <http://www.azatutyun.am/a/27672612.html> (հասանելի է առ 16.01.2017թ.):

2016թթ. Վրաստանի էներգետիկայի նախարար Կախա Կալաձեն և նախկին վարչապետ Բ. Իվանիշվիլին հայտարարեցին ներմուծվող էներգակիրների աղբյուրների դիվերսիֆիկացման անհրաժեշտության մասին և ընդգծեցին ՀՀ տարածքով իրանական գազի տարանցման հնարավորությունը: Միննույն ժամանակ Վրաստանում Իրանի դեսպան Աբաս Թալերի Ֆարը արտահայտեց Իրանի պատրաստակամությունը՝ գազամատակարարումներ իրականացնելու ոչ միայն Վրաստան, այլև վերջինիս տարածքով Եվրոպա, ինչին աջակցություն հայտնեց նաև Հայաստանը³⁷⁴:

Ի վերջո՝ ադրբեջանական գազը լուրջ զիջումների գնով շարունակեց վրացական շուկայում մրցակցային առավելություն պահպանել ռուսական կամ իրանական գազի նկատմամբ, սակայն Վրաստանի նման քաղաքականությունը ևս մեկ անգամ ցույց տվեց, որ այն հետաքրքրված է ոչ միայն Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ եռակողմ համագործակցությամբ, այլև այլ պետությունների ներգրավման միջոցով տարածաշրջանային համագործակցության նոր ձևաչափերի ստեղծմամբ:

Թեպետ ներկայումս գազի ներկրման այլ աղբյուրներ գտնելու հնարավորությունը սահմանափակված է, Վրաստանն իր արտաքին էներգետիկ քաղաքականությունում ձգտում է հարաբերական անկախության հասնել վերականգնվող էներգիայի ներուժի օգտագործման շնորհիվ: Վրաստանի ռազմավարական խնդիրն է ապահովել սեփական էներգետիկ անվտանգությունը դրանում վերականգնվող էներգիայի բաժնի մեծացման և նավթի կամ գազի կշռի նվազեցման միջոցով³⁷⁵:

Այս առումով խնդրահարույց է նաև Եվրոպական էներգետիկ համայնքին Վրաստանի անդամակցությունը: Թեպետ համայնքից մեկուսացված լինելու պատճառով որոշ դրույթներ ժամանակավորապես չեն տարածվում Վրաստանի վրա, վերջինս վաղ թե ուշ պետք է ամբողջությամբ ազատականացնի իր էներգետիկ շուկան և բացառի մենաշնորհների առկայությունը: Այսինքն՝ ստեղծվեց եզակի իրավիճակ, երբ

³⁷⁴ Davtyan E., Trying to Find a Balance: Georgian Dream's Gas Diplomacy, <http://gip.ge/trying-to-find-a-balance-georgian-dreams-gas-diplomacy/> (հասանելի է առ 10.11.2017թ.).

³⁷⁵ Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի էներգետիկայի նախարարության միջազգային հարաբերությունների բաժնի պետ Գիորգի Կիկնաձեի և գլխավոր փորձագետ Թամար Զանաշիայի հետ, Թբիլիսի, 15 նոյեմբերի, 2016թ.:

Վրաստանի եվրոպական ինտեգրման քաղաքականությունը հակասության մեջ մտավ Թուրքիայի և հատկապես Ադրբեջանի շահերի հետ, ինչը, բնականաբար, կազդի երեք պետությունների եռակողմ համագործակցության զարգացման վրա:

Իրանի դերի վերաարժևորումը Վրաստանում նաև նպաստեց Պարսից ծոցն ու Սև ծովը կապող միջանցքի նախագծում որոշակի տեղաշարժերի: Թեպետ հյուսիս-հարավ ուղղությամբ տարածաշրջանային համագործակցության հաստատման համար նախապատրաստական որոշ աշխատանքներ տարվել էին 1990-ական թթ.³⁷⁶, այս ներուժի ռեալիզացման համար առավել բարենպաստ պայմաններ ի հայտ եկան, ինչպես նշվեց, Վրաստանում 2012թ. իշխանափոխությունից հետո: Օրինակ՝ 2016թ. հուլիսի 11-ին Գ. Կվիրիկաշվիլին ստորագրեց կարգադրություն Հունաստանի, Բուլղարիայի, Վրաստանի, Հայաստանի և Իրանի միջև տրանսպորտային միջանցքի մասին բազմակողմ համաձայնագրի շուրջ բանակցություններ վարելու մասին³⁷⁷: Չնայած դեռևս նախագծման փուլում լինելուն՝ միջանցքի գաղափարի առաջընթացումը ցույց տվեց, որ Վրաստանն իր տարանցիկ ներուժի ռեալիզացման համար չի սահմանափակվում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան միջանցքով և պատրաստ է նոր միջանցքների շուրջ շահագրգիռ պետությունների հետ բանակցություններ վարելուն: Սա ուղղակիորեն բխում է ՀՀ շահերից, քանզի ներկա աշխարհաքաղաքական պայմաններում Հայաստանն իր տարանցիկ ներուժը կարող է իրացնել միայն Վրաստանի ակտիվ մասնակցության շնորհիվ:

Հյուսիս-հարավ միջանցքի գործարկումը բխում է նաև Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական շահերից: Այն վերջինիս հնարավորություն կտա տարածաշրջանային նշանակության նախագծերում ներգրավվելու միջոցով նոր թափ հաղորդել Հարավային Կովկասի պետությունների հետ տնտեսական համագործակցությանը և որպես ուժային կենտրոն հակակշիռ ստեղծել

³⁷⁶ Օրինակ՝ դեռևս 1992թ. հուլիսի 17-ին Հայաստանի և Վրաստանի արտգործնախարարներ Ռաֆֆի Հովհաննիսյանի և Ալեքսանդրե Չիկվաիձեի հանդիպմանը շրջանառվեց Վրաստան-Հայաստան-Իրան համագործակցության գաղափարը, տե՛ս ՀՀ ԱԳ-Ն Պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 1, գ. 142, թ. 53:

³⁷⁷ „სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობას, ბულგარეთის რესპუბლიკის მთავრობას, საქართველოს მთავრობას, საბერძნეთის რესპუბლიკის მთავრობასა და ირანის ისლამური რესპუბლიკის მთავრობას შორის საერთაშორისო სატრანსპორტო დერეფნის დაფუძნების თაობაზე (სპარსეთის ყურე - შავი ზღვის დერეფანი) მრავალმხრივი შეთანხმების პროექტის“ ტექსტის მიღების მიზნით მოლაპარაკებების გამართვის თაობაზე, საქართველოს მთავრობის განკარგულება № 1386, 2016 წლის 11 ივლისი, ქ. თბილისი, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/3347093> (հասանելի է առ 28.08.2017թ.).

տարածաշրջանում ակտիվ դերակատարություն ունեցող Թուրքիային: Հետևաբար, պատահական չէ, որ 2001թ. փետրվարին Հայաստանում Ռուսաստանի դեսպան Անատոլի Դոյուկովը հայտարարեց, որ Ռուսաստանը շահագրգռված է տրանսպորտի ոլորտում Վրաստան-Հայաստան-Իրան համագործակցության հաստատմամբ³⁷⁸:

Վրաստանը դիվերսիֆիկացման քաղաքականություն է կիրառում նաև իր արտաքին առևտրային քաղաքականությունում: Վրաստանի տեսլականն է հասնել արտահանման և ներմուծման դիվերսիֆիկացմանը և մեկ պետությունից կամ տարածաշրջանից Վրաստանի կախվածության թուլացմանը³⁷⁹: 2012թ. իշխանափոխությունից հետո Վրաստանը ձգտել է պայմաններ ստեղծել արտաքին առևտրի համար նոր շուկաներ մուտք գործելու ուղղությամբ և հասել այնպիսի ձեռքբերումների, ինչպիսիք են ԵՄ-ի հետ ասոցացման, Ազատ առևտրի եվրոպական ասոցացիայի և Չինաստանի հետ՝ ազատ առևտրի համաձայնագրերի կնքումը, իսկ ներկայում Վրաստանում մեծացել է հետաքրքրությունը Հնդկաստանի հետ ազատ առևտրի համաձայնագրի կնքման հեռանկարի հանդեպ: Այս քայլերը, բնականաբար, թուլացնում են Վրաստանի արտաքին առևտրային հաշվեկշռում Թուրքիայի և Ադրբեջանի կշիռը. դրա մասին է վկայում 2015-2016թթ. Վրաստանի արտաքին առևտրային հիմնական գործընկեր պետությունների միջև հարաբերակցության փոփոխությունը:

2012-2016թթ. Վրաստանի տարածաշրջանային քաղաքականության նոր մոտեցումների վերհանումը կարևոր նշանակություն ունի Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության և Հայաստանի առնչակցության ուսումնասիրման համար: Աշխուժացնելով համատեղ նախագծերի շուրջ քննարկումները Ռուսաստանի, Հայաստանի և Իրանի հետ՝ Վրաստանի համար Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ եռակողմ համագործակցության ձևաչափը աստիճանաբար սկսում է կորցնել իր անայլընտրանքայնությունն ու բացառիկությունը:

³⁷⁸ ՀՀ ԱԳՆ Պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 7, գ. 236, թ. 95:

³⁷⁹ Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի էկոնոմիկայի և կայուն զարգացման նախարարության՝ Եվրամիության և Եվրոպայի այլ երկրների հետ առևտրի զարգացման ծառայության պետ Իրինա Զափարիձեի, հարևան երկրների և տարածաշրջանի այլ երկրների հետ առևտրի զարգացման ծառայության պետի պաշտոնակատար Նանա Շավիձեի, արտաքին առևտրային քաղաքականության բաժնի պետի տեղակալ Մարիամ Գաբունիայի և ներդրումային քաղաքականության և ներդրումների աջակցման բաժնի պետ Նինո Յեցխլաձեի հետ, Թբիլիսի, 17 նոյեմբերի, 2016թ.:

შარვაგნებზე ჰარაქებრიონებში კოლმეგ ობიექტური და ობიექტური, მათი კოლმეგ
ჯაგასთანხი ხეოთ' ორასთანზე დგოთი და ხაღასარაკზოდად ჟაღაჟასანოებრი
ღარელ და ჟაგანელ ირ მასანაკგოებამე თარადაზრეანაიხან ნაქსაგდებრი
ოგოთაგორობიზე ჟაღაჟასან ნაქათასკნებრიღ: ოკს ათობიღ ათაღელ ჟნოქაგრაქსან და
ორასთანხი კათაღაროქსან' 2012ჟ. ნოქემებრიხან ხასოთათღად ღრაგირღ, ჟსო ირი
ორასთანზე აქეოჟ და სოთანდნხი «კოღკასაიან ჟახებრი მქაღიოროღ გორობათოიჟ»³⁸⁰:

ჟნსღოღ ხარგხი ჟოიღ ჟრავასან კოლმი ხაიოთარაროებრიონებრიგ კარელხი და
ბგრაქსაგნელ, ირ ჟაგხი ჯაგასთანხი ხეოთ ხამათელ თარადაზრეანაიხან
ნაქსაგდებრიონი ნებგრაღღელღი აქათრასოთასკანოებრიონიგ' ორასთანზე მზოთაქს დგოთელ
და გოიგ თაღ, ირ ირ მასანაკგოებრიონზე ობიექტური-ორასთან-ობიექტური დსაჯაღიღ
ხამაგორობასკგოქსანზე იჯ მქაიან საქათნაღიჟ ჟი სოთელღიონი, აიღს ჟქოთი და ხენგ
ჯაგასთანხი ჟახებრიგ: ორიწას' 2005ჟ. იბსოთემებრიხან ორასთანხი ჟიქსაღარჯაქსოთ და
ბღრათღანთიან იწსოთგრიონი ხარგებრიღ აქსოთასან ნაქსარარ გიოროგხი ჟარამიბდენ
ხაიოთარარებგ, ირ ობიექტური ბერკაქოთიხან ნოი ხნარაღიოებრიონებრი და ჟაგოთი ჯჯ აროთაქინ
ათსოთრი ხამარ, ისკ 2012ჟ. ხოწიქსიხან ორასთანოთი ჯჯ იბსაქან ჯოღხანსენ
შანოიქსანხი ხეოთ ხანღიქამანზე ორასთანხი ჟიქსაროთგორობნაქსარარ შიკოიღ
ოაჯასკიბდენ ჟნღგდებგ, ირ ორასთანზე ჟოიღ ჟოღებგ ხასახაიქასკან მხი ჟარე
დსასკებრიონებრი ნებრათიონი 2012ჟ. შრაქიგონიხი ბოასკოღი ხოჯასკაგოთი³⁸¹:

ოკს ხაიოთარაროებრიონებრიღ ჟკაიოთი ბნ ბერიღი კარსოი ოწიღიონებრი აოკაიოქსან
მასიხან: შაქს' ირანეღ ჟერახასოთათებხი, ირ ბოასკოღი ხამაგორობასკგოქსან ხეოთ ჯჯ
ანღოთანგაიხი ჟახებრი აოწასკგოქსან ხარგხი ჟოიღ ობიექტური და ობიექტური და
ორასთანხი მხიღს აოკა და ჟახებრი ჟაქოთი და იგიოოროზოთიხანხი ხასაღიოებრიონი:
ბერიოროგ' აქარგ იარბაღ, ირ აროთგორობნაქსარარონებრი არიბნ ისკ აოაჯიხ ბოასკოღი
ქასოთაქოქსი ნაქსაქათრასოთამან ქოიღი ობიექტური და ობიექტური ჟიოობელ ბნ
დწიონი გოობაღიბელ ორასთანხი ჟრას' ობიექტური-ორასთან-ობიექტური
ხამაგორობასკგოქსან დსაჯაქიხან ჟნღგდღად ხასახაიქასკან იოიღღადიოებრიონი თაღი და
ხაი-ღრავასან ხარაქებრიონებრიონი ჟარღადიოებრიონი აოაჯაგნელღი ნაქათასკიღ:

³⁸⁰ საქართველოს სამთავრობო პროგრამა “მღიერი, დემოკრატიული, ერობანი საქართველოსთვის”, 2012, გვ. 8, http://gov.ge/files/68_35092_403443_programa.pdf (ხასანსელხი და ათ 15.11.2017ჟ.).

³⁸¹ ჯჯ ოკს ოათმაღიქსანაგქიოთასკან ჟაქიხან, გ. 12, გ. 165, ჟ. 1, გ. 18, გ. 165, ჟ. 35:

Այսպիսով, Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան տնտեսական համագործակցությունը Հայաստանի պաշտոնական դիսկուրսում ընկալվեց որպես ՀՀ-ի անվտանգության սպառնալիք: Այս հարցի առնչությամբ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի շահերի միջև առկա էր հակասություն, քանզի Թուրքիան և Ադրբեջանը ձգտել են եռակողմ ձևաչափին օգտագործել Հայաստանի դեմ ճնշում գործադրելու նպատակով, ինչն անընդունելի էր Վրաստանի համար: 2012թ.-ից հետո՝ «Վրացական երազանք» դաշինքի իշխանության օրոք, Վրաստանի արտաքին քաղաքականությունում տեղի ունեցան լուրջ փոփոխություններ, որոնց արդյունքում վերջինս սկսեց լրջորեն հետաքրքրվել տրանսպորտի և էներգետիկայի ոլորտում նոր նախագծերով, որոնց շնորհիվ ձևավորվեցին կամ ուրվագծվեցին Վրաստանի և Հայաստանի մասնակցությամբ տարածաշրջանային համագործակցության նոր ձևաչափեր՝ չեզոքացնելով Վրաստանի հետ եռակողմ ձևաչափի միջոցով Հայաստանը մեկուսացնելու Թուրքիայի և Ադրբեջանի ձգտումները:

4.2. Եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը և Հայաստանը

Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական համագործակցությունը, անկախ զարգացման աստիճանից և արդյունավետությունից, առնչություն ունի ՀՀ անվտանգային շահերի հետ, ինչը, բնականաբար, պայմանավորված է համագործակցող պետությունների կազմով: ՀՀ ռազմական դոկտրինը ռազմական անվտանգության արտաքին սպառնալիքների թվին է դասել Թուրքիայի և Ադրբեջանի ռազմավարական դաշինքը³⁸², հետևաբար անհրաժեշտություն է առաջանում ուսումնասիրել վերոնշյալ երեք պետությունների ռազմաքաղաքական համագործակցությանը ՀՀ ազգային անվտանգության առնչակցության հարցը:

Եռակողմ համագործակցության ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ռազմաքաղաքական բաղադրիչը Ադրբեջանը փորձում է ուղղել Հայաստանի դեմ:

³⁸² Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դոկտրին, էջ 4, <http://www.mil.am/media/2015/07/824.pdf> (հասանելի է առ 16.11.2017թ.):

Ռազմաքաղաքական համագործակցության դեռևս սկզբնական փուլում այն սկսեց Հայաստանը որակել որպես «սպառնալիք» խողովակաշարերին, ինչը պայմանավորեց այդ համագործակցության հաստատման անհրաժեշտությունը: Օրինակ՝ 2003թ. հունվարին Ս. Աբիևը Ադրբեջանում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Էնդրյու Թաքերի և ռազմական կցորդ Քրիսթոֆեր Ջոն Նաննի հետ հանդիպմանը հայտարարեց, որ Հայաստանը սպառնում է ԲԹՋ նավթամուղին³⁸³: Հետագա տարիներին Ադրբեջանը հետևողականորեն առաջ քաշեց այս թեզը պետական իշխանության այլ մարմինների (օրինակ՝ նախագահի աշխատակազմի, խորհրդարանի) մակարդակով ևս³⁸⁴: Օգտվելով նրանից, որ էներգետիկ ենթակառուցվածքների անխափան ու անվտանգ գործունեությունը ուղղակիորեն բխում էր մի շարք պետությունների, միջազգային նավթագազային ընկերությունների և միջազգային կառույցների շահերից, Ադրբեջանը նպատակ ուներ հիմնավորել, որ Հայաստանը «սպառնալիք» է ստեղծում ոչ միայն Ադրբեջանի, այլև վերոնշյալ շահագրգիռ կողմերի համար՝ օգտագործելով նաև Արցախում շփման գծին խողովակաշարերի աշխարհագրորեն մոտ լինելու հանգամանքը: Բացի այդ՝ Ադրբեջանը խողովակաշարերի անվտանգության ուղղությամբ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությանը տրվող միջազգային աջակցությունը ցանկանում էր տարածել նաև «հայաստանյան սպառնալիքի» չեզոքման վրա:

Եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը ՀՀ-ի դեմ ուղղելու համար Ադրբեջանը օգտագործում է պաշտպանության նախարարների պարբերական հանդիպումները՝ փորձելով դրանց տալ հակահայկական բնույթ: Օրինակ՝ 2015թ. ապրիլի 2-ի հանդիպման ժամանակ Զ. Հասանովը հայտարարեց, որ Հայաստանը տարածքային հավակնություններ ունի ոչ միայն Ադրբեջանի, այլև Վրաստանի և Թուրքիայի նկատմամբ³⁸⁵: Ադրբեջանը նմանատիպ հայտարարություններ արել է պարբերաբար (այդ մասին 2011թ. հայտարարել էր փոխվարչապետ Ալի Հասանովը,

³⁸³ Azerbaijan, Georgia address security threats to BTC pipeline, <http://www.ogj.com/articles/2003/01/azerbaijan-georgia-address-security-threats-to-btc-pipeline.html> (հասանելի է առ 06.07.2017թ.).

³⁸⁴ Армения угрожает безопасности энергетической инфраструктуры Азербайджана, <http://interfax.az/view/558593> (հասանելի է առ 06.07.2017թ.); Баку, Анкара и Тбилиси будут бороться за мир вместе. Ереван в истерике, <https://news.day.az/politics/906174.html> (հասանելի է առ 06.07.2017թ.).

³⁸⁵ Армения продолжает предъявлять территориальные претензии к Азербайджану, Турции и Грузии – министр, <http://ru.sputnik.az/politics/20150402/301932691.html> (հասանելի է առ 03.06.2016թ.).

2016թ.³⁸⁶ փոխարտգործնախարար Խալաֆ Խալաֆովը³⁸⁶) և դրանք հնչեցնելով հենց եռակողմ հանդիպումների շրջանակներում՝ ակնկալում էր ստանալ Թուրքիայի և Վրաստանի աջակցությունը:

Այս առումով հետաքրքրական է 2016թ. մայիսի 15-ի Գաբալայի հանդիպումը, որի ժամանակ Զ. Հասանովը շնորհակալություն հայտնեց Թուրքիային և Վրաստանին նույն թվականի ապրիլի սկզբներին տեղի ունեցած «քառօրյա պատերազմում» Ադրբեջանի «արդարացի դիրքորոշմանը» սատարելու համար³⁸⁷: Այս հայտարարությունը մասամբ չէր համապատասխանում իրականությանը, քանզի Վրաստանը քաղաքական որևէ աջակցություն չի ցուցաբերել Ադրբեջանին: Գաբալայի հանդիպումը մյուս հանդիպումներից առանձնանում էր նրանով, որ այն տեղի էր ունեցել 2016թ. ապրիլյան «քառօրյա պատերազմից» մոտ մեկ ամիս անց և Արցախի սահմաններից ոչ այնքան հեռու, հետևաբար Ադրբեջանն այս քայլով ցանկանում էր ճնշում գործադրել Հայաստանի վրա՝ ցույց տալով, որ ռազմական խոշոր էսկալացիայի հարցում Թուրքիան և Վրաստանը աջակցություն են հայտնում Ադրբեջանին:

Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությունը ԼՂ հակամարտության հետ կապելու հարցում Ադրբեջանի միակ հարաբերական ձեռքբերումը կարելի է համարել եռակողմ պարբերական հանդիպումների շրջանակներում Լեռնային Ղարաբաղը որպես Ադրբեջանի մաս ճանաչելը: Օրինակ՝ 2012թ. հունիսի 8-ին Տրապիզոնում երեք երկրների արտգործնախարարների առաջին հանդիպման արդյունքում ընդունված հռչակագրում ամրագրվեց, որ Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը կողմ են ԼՂ հակամարտության կարգավորմանը Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության, միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների անխախտելիության հիման վրա³⁸⁸:

³⁸⁶ Жесткое заявление накануне Казанской встречи президентов, <http://www.anspress.com/siyaset/20-06-2011/jestkoe-zayavlenie-nakanune-kazanskoy-vstrechi-prezidentov> (հասանելի է առ 03.06.2016թ.); Халафов: Армения выдвигает территориальные претензии ко всем соседям, <http://ru.sputnik.az/karabakh/20160504/404988391.html> (հասանելի է առ 03.06.2016թ.).

³⁸⁷ В Габале состоялась трехсторонняя встреча министров обороны Азербайджана, Турции и Грузии, http://azertag.az/ru/xeber/Zakir_Gasanov_Predusmatrivaetsya_podpisanie_trehstoronnego_Memoranduma_o_v_zaimoponimanii_v_oblasti_oborony_mezhdu_Azerbaidzhanom_Turciei_i_Gruziei_OBNOVLENO-951719 (հասանելի է առ 03.06.2016թ.).

³⁸⁸ Trabzon Declaration of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey, 08 June 2012, Trabzon, <http://www.mfa.gov.tr/trabzon-declaration-of-the-ministers-of>

Չնայած Ադրբեջանի նմանատիպ փորձերին՝ Վրաստանի պաշտպանության նախարարների հայտարարություններում մշտապես ընդգծվել է եռակողմ ռազմական համագործակցության՝ տարածաշրջանային կայունությանն ու խաղաղությանը ուղղված լինելու հանգամանքը: Վրաստանի համար առաջնային խնդիր էր թույլ չտալ, որպեսզի համագործակցության այս ձևաչափը բացասաբար անդրադառնա հայ-վրացական հարաբերությունների վրա, և այդ նպատակով որոշեց համագործակցության ձևավորման առաջին իսկ շրջանում հարցը քննարկել Հայաստանի ղեկավարության հետ: Դեռևս 2013թ. ապրիլին, այսինքն՝ պաշտպանության նախարարների եռակողմ առաջին հանդիպումից ավելի քան մեկ տարի առաջ, Ի. Ալասանիան հայտարարեց, որ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ռազմական համագործակցությունը ուղղված չէ Հայաստանի դեմ, և որ այդ մասին հավաստիացրել է հայկական կողմին Երևան կատարած այցի ժամանակ³⁸⁹:

Հարկ է նկատել, որ Ի. Ալասանիայի հայտարարությունն արվել էր նախքան ռազմաքաղաքական համագործակցության ինստիտուցիոնալացումը, ուստի Վրաստանի համար ոչ պակաս կարևոր էր վերը նշված պնդումը վերահաստատել այդ ձևաչափի զարգացմանը զուգընթաց, որը, ինչպես տեսանք, Ադրբեջանի կողմից հետևողականորեն մեկնաբանվում էր որպես Հայաստանի դեմ ուղղված ձևաչափ: Հետևաբար, պատահական չէր, որ 2014թ. օգոստոսի 18-ին Նախիջևանում Ի. Ալասանիան, իսկ 2015թ. ապրիլի 2-ին Թբիլիսիում Մ. Ջանելիձեն ևս մեկ անգամ շեշտեցին, որ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական համագործակցությունը ուղղված չէ որևէ պետության դեմ³⁹⁰: Ընդ որում՝ այդ համագործակցության՝ ՀՀ դեմ ուղղված լինելը բացառել են նաև 2008-2009թթ.

foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-georgia-and-the-republic-of-turkey_-08-june-2012_-trabzon.en.mfa (հասանելի է առ 07.07.2017թ.).

³⁸⁹ ალასანია: აზერბაიჯანთან და თურქეთთან სამხედრო თანამშრომლობა არ იქნება სომხეთის წინააღმდეგ მიმართული, <http://news.ge/ge/news/story/50640-alasania-azerbaijantan-da-turqettan-samkhedro-tanamshromloba-ar-iqneba-somkhetis-tsinaaghmdeg-mimartuli> (հասանելի է առ 08.07.2017թ.).

³⁹⁰ თავდაცვის მინისტრის ვიზიტი აზერბაიჯანში, <https://mod.gov.ge/ge/news/read/3104/defence-minister-visits-azerbaijan> (հասանելի է առ 24.01.2018թ.); სამხრეთი თავდაცვის მინისტრიალი, <https://mod.gov.ge/ge/news/read/3628/trilateral-defence-ministerial> (հասանելի է առ 24.01.2018թ.).

Վրաստանի պաշտպանության նախարար Վասիլ Սիխարուլիձեն³⁹¹ և 2009-2012թթ. պաշտպանության նախարարի առաջին տեղակալ Նոդար Խարշիլաձեն³⁹²:

Հարցի առնչությամբ Վրաստանի դիրքորոշումը հասկանալու համար ուշագրավ օրինակ է ՎՈՒԱՄ-ը: Ինչպես նշվեց, վերջինիս շրջանակներում 1990-ական թթ. վերջերին ակտիվացան համատեղ խաղաղապահ գումարտակի գաղափարի շուրջ քննարկումները, և հաշվի առնելով, որ կազմակերպության անդամ պետություններին (այդ թվում՝ Ադրբեջանին), ի թիվս այլ գործոնների, միավորում էր տարածքային հակամարտություններում դիրքորոշումների ընդհանրությունը, Հայաստանում այդ շրջանում մտահոգություններ էին առաջացել նոր ձևավորվող այդ կառույցի՝ ՀՀ անվտանգային շահերին սպառնալու հնարավորության պատճառով: 1995-2003թթ. Վրաստանի արտգործնախարար Ի. Մենաղարիշվիլիի խոսքերով Վրաստանն այդ հարցը քանիցս քննարկել է հայկական կողմի հետ և ընդգծել, որ քանի դեռ Վրաստանը անդամակցում է ՎՈՒԱՄ-ին, վերջինս չի կարող ուղղվել ՀՀ-ի դեմ³⁹³: Այս օրինակը ցույց տվեց, որ Վրաստանը դեռևս 1990-ական թթ.-ից բացառել է իր մասնակցությամբ տարածաշրջանային ռազմական համագործակցության ձևաչափերը ՀՀ-ի դեմ ուղղելու հնարավորությունը և այդ ուղերձը փոխանցել նաև Հայաստանին:

Հարցի առնչությամբ հայաստանյան ղեկավարության կողմից արված հայտարարություններից ելնելով՝ Հայաստանը ևս Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական համագործակցությունը չի դիտարկում որպես սպառնալիք: 2014թ. օգոստոսին ՀՀ պաշտպանության նախարարի առաջին տեղակալ Դավիթ Տոնոյանը հայտարարեց, որ Հայաստանը և Վրաստանը ունեն «փոխադարձ անվտանգության շահերի լայն շրջանակ», և հենց վերջինիս մասնակցությունը կզսպի ռազմական եռակողմ համագործակցության հակադրումը ՀՀ ազգային շահերին³⁹⁴: Այս հարցը

³⁹¹ Վրաստան-Ադրբեջան-Թուրքիա ռազմական համագործակցությունը չի եղել ու չի լինի Հայաստանի դեմ. Վասիլ Սիխարուլիձե, <http://www.tert.am/am/news/2016/06/17/sigharulidze/2053282> (հասանելի է առ 18.01.2017թ.):

³⁹² Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի պաշտպանության նախարարի նախկին առաջին տեղակալ Նոդար Խարշիլաձեի հետ, Թբիլիսի, 11 նոյեմբերի, 2016թ.:

³⁹³ Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի նախկին արտգործնախարար Իրակլի Մենաղարիշվիլիի հետ, Թբիլիսի, 19 նոյեմբերի, 2016թ.:

³⁹⁴ Վրաստանի հետ Հայաստանն ունի փոխադարձ անվտանգության շահերի լայն շրջանակ. Դավիթ Տոնոյան, <https://armenpress.am/arm/news/773141/vrastani-het-hayastann-uni-pokhadardz-anvtangutyans-shaheri.html> (հասանելի է առ 18.01.2017թ.):

քննարկման առարկա է դարձել նաև հայ-վրացական պաշտոնական հանդիպումների շրջանակներում: Մասնավորապես, 2016թ. փետրվարի 2-ին Երևանում Թ. Խիդաշելիի հետ հանդիպման ժամանակ ԱԺ նախագահ Գալուստ Սահակյանը հայտարարեց, որ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ Վրաստանի ռազմարդյունաբերական համագործակցությունը չի խանգարի նույն ոլորտում նաև հայ-վրացական հարաբերությունների զարգացմանը³⁹⁵:

Այս հարցի առնչությամբ բավականին զգուշավոր մոտեցում ունեն տարածաշրջանային դերակատարները: Ինչպես տեսանք, 2014թ. ԱՄՆ-ի հետ զորավարություններին Թուրքիայի և Ադրբեջանի ներգրավման Վրաստանի փորձը ձախողվեց, ինչը կարելի է պայմանավորել հայկական գործոնով: Ընդունելով Ի. Ալասանիայի առաջարկը՝ ԱՄՆ-ն կհամաձայնեի Հարավային Կովկասում միայն Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ զորավարությունների անցկացմանը, ինչը կընկալվեր որպես դեմարշ Հայաստանի դեմ, ինչը, բնականաբար, հակասում էր ԱՄՆ-ի տարածաշրջանային քաղաքականությանը:

Նույն դիրքորոշումն ունի նաև ՆԱՏՕ-ն, որը Ու. Լահյուի խոսքերով հարավկովկասյան հանրապետությունների համար բաց զորավարություններ կազմակերպելիս միաժամանակ հրավիրում է տարածաշրջանի բոլոր գործընկեր պետություններին³⁹⁶: Դա, ըստ էության, բացառում է ՆԱՏՕ-ի հովանու ներքո միայն Թուրքիայի՝ որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ պետության և Վրաստանի ու Ադրբեջանի՝ որպես ՆԱՏՕ-ի գործընկեր պետությունների միջև տարածաշրջանում զորավարությունների ձևաչափի ստեղծումը: Ինչպես տեսանք, Թ. Խիդաշելին որպես եռակողմ ռազմական համագործակցության նոր հարթակ առաջարկում էր 2017թ. «Ազնիվ գործընկեր» զորավարությունները, որոնց սակայն, Թուրքիայից և Վրաստանից բացի, մասնակցեց նաև Հայաստանը³⁹⁷: Այսինքն՝ ինչպես ԱՄՆ-ն, այնպես էլ ՆԱՏՕ-ն

³⁹⁵ Գալուստ Սահակյանն ընդունել է Վրաստանի պաշտպանության նախարարի գլխավորած պատվիրակությանը, <http://www.parliament.am/chairman.php?page=meetings&NewsID=8103&year=2016&month=00> (հասանելի է առ 18.01.2017թ.):

³⁹⁶ Հեղինակի հարցազրույցը Հարավային Կովկասում ՆԱՏՕ-ի կապի գրասենյակի ղեկավար Ուիլյամ Լահյուի հետ, Թբիլիսի, 16 նոյեմբերի, 2016թ.:

³⁹⁷ Վրաստանում մեկնարկել է Noble Partner 2017 զորավարությունը, <https://razm.info/108367> (հասանելի է առ 04.05.2017թ.):

Հարավային Կովկասում իրականացվող զորավարություններում ձգտել է բացառել որևէ պետության մեկուսացումը՝ պահպանելով տարածաշրջանային մոտեցումը:

Հայաստանի հետ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական համագործակցության առնչակցության մասին պետությունների դիրքորոշումների վերլուծությունից զատ՝ անհրաժեշտ է հասկանալ, թե այդ ձևաչափը արդյոք կարելի է համարել սպառնալիք ՀՀ ազգային անվտանգության համար: Ուշագրավ է, որ Վրաստանի ԱԳՆ-ի 1995թ. փաստաթղթերի համաձայն՝ 1990-ական թթ. առաջին կեսից իսկ մի կողմից Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանը, Հայաստանը և Իրանը ընկալվում էին որպես հակադիր դաշինքային խմբավորումների անդամներ³⁹⁸: Մասնագիտական գրականության մեջ նույնպես Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցությունը շատ հաճախ ասոցացվել է դաշինքի հետ³⁹⁹, մինչդեռ այն չունի դաշնակցային հարաբերություններին բնորոշ հատկանիշներ: Մասնավորապես՝ Վրաստանն ու Ադրբեջանը կամ Վրաստանն ու Թուրքիան միմյանց հանդեպ չունեն փոխադարձ պաշտպանության, ագրեսիայի դեպքում ռազմական աջակցության կամ որևէ այլ պարտավորություն: Համեմատության համար նշենք, որ նույնիսկ Թուրքիան ու Ադրբեջանը, չնայած ռազմավարական գործընկերության և փոխօգնության մասին 2010թ. օգոստոսի 16-ի համաձայնագրի առկայությանը, չունեն ռազմական այնպիսի սերտ համագործակցություն, ինչպիսին ունեն Ռուսաստանն ու Հայաստանը:

Ավելին՝ եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցության հիմքում, ըստ էության, ընկած է նավթի ու գազի խողովակաշարերի անվտանգության խնդիրը, որոնց պաշտպանվածության մակարդակի բարձրացման նպատակով երեք պետությունների միջև անցկացվում են ամենամյա զորավարություններ: Այս համատեքստում Ու. Լահյուի կարծիքով Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցությունը որևէ կերպ չի առնչվում ՀՀ անվտանգային շահերի հետ⁴⁰⁰:

³⁹⁸ სუიკა, ფონდი 1206, აღწერა 2, საქმე 1703, ფურცელი 121.

³⁹⁹ Valiyev J., նշվ. աշխ., էջ 28, 31; Azerbaijan-Georgia-Turkey: Trilateral Alliance and the Future of Regional Politics, Post-Conference Evaluation Report, Baku, SAM, 2014, pp. 11, 26; Larsson R. L., Commitment by Default? Long-Term Implications of Georgian-US Security Cooperation, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. XXXIV, Ankara University Press, 2003, p. 89.

⁴⁰⁰ Հեղինակի հարցազրույցը Հարավային Կովկասում ՆԱՏՕ-ի կապի գրասենյակի ղեկավար Ուիլյամ Լահյուի հետ, Թբիլիսի, 16 նոյեմբերի, 2016թ.:

Խողովակաշարերի անվտանգության հետ մեկտեղ որպես ռազմական համագործակցության մեկ այլ կարևոր ուղղություն, ինչպես տեսանք, առանձնանում էին երեք պետությունների հատուկ նշանակության ստորաբաժանումների միջև անցկացվող զորավարությունները, որոնք սակայն փոքրամասշտաբ էին և չէին կարող ՀՀ-ի համար սպառնալիք ստեղծել:

Այս ամենը հաշվի առնելով՝ կարելի է ասել, որ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմական համագործակցությունը սահմանափակված է այնպիսի հարցերի շրջանակով, որոնք չեն սպառնում ՀՀ ազգային անվտանգությանը: Թեպետ երեք պետությունների միջև ժամանակի ընթացքում ստեղծվեցին փոխգործակցության մի շարք մեխանիզմներ, ռազմական համագործակցությունը չի ընթանում դաշինքի վերածման ճանապարհով, և չնայած Թուրքիայի ու Ադրբեջանի մասնակցությանը՝ չկան հիմքեր պնդելու, որ այս ձևաչափը սպառնում է ՀՀ ազգային շահերին: Հետևաբար անհիմն պետք է համարել Ադրբեջանի արտաքին հարաբերությունների գծով պետական նախկին խորհրդական Վաֆա Գուլուզադեի և խորհրդարանի պատգամավոր Մուսա Գասըմլիի հայտարարությունն առ այն, որ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել եռակողմ ռազմական դաշինքի ձևավորման համար⁴⁰¹:

Այսպիսով, Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը Ադրբեջանը ձգտում է օգտագործել Հայաստանի դեմ՝ փորձելով ձևաչափին տալ հակահայկական բնույթ, ինչն ուղղակիորեն հակասում է Վրաստանի դիրքորոշմանը: Հասկանալով Հայաստանի հնարավոր մտահոգությունները եռակողմ համագործակցության ռազմական բաղադրիչի առնչությամբ՝ Վրաստանի ղեկավարությունը սկզբից ևեթ թե՛ ՀՀ-ի հետ հարաբերություններում, թե՛ պաշտպանության նախարարների եռակողմ հանդիպումների ժամանակ ընդգծեց այդ ձևաչափի՝ որևէ պետության դեմ ուղղված չլինելու հանգամանքը: Եռակողմ ձևաչափում հենց Վրաստանի մասնակցությունը և այդ համագործակցության ուղղությունները հաշվի առնելով՝ կարելի է ասել, որ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան ռազմաքաղաքական համագործակցությունը չի կարող սպառնալիք ստեղծել ՀՀ ազգային անվտանգության համար:

⁴⁰¹ В Баку считают, что Азербайджан, Турция и Грузия могут создать Южно-Кавказский Союз, <https://sputnik-georgia.ru/opinion/20140820/216889841.html> (հասանելի է առ 09.07.2017թ.).

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով սույն աշխատանքը՝ հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Եռակողմ համագործակցության ձևաչափը Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը ասոցացնում են ոչ միայն ընդհանուր, այլև յուրաքանչյուր պետության համար առանձին արտաքին քաղաքական և ներքաղաքական նպատակների իրականացման հետ, որոնք շատ հաճախ միմյանցից բավականին տարբերվում են, իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ հակասում:

2. Եռակողմ համագործակցության զարգացման գործում կարևոր դեր են խաղացել արտաձին գործոնները, որոնք համագործակցության տարբեր ոլորտների վրա ունեցել են տարբեր աստիճանի ազդեցություն: Եթե տրանսպորտի և ռազմաքաղաքական ոլորտների վրա արտաքին ազդեցությունը գրեթե բացակայում էր, ապա էներգետիկ ոլորտում առանցքային նշանակություն ունեին միջազգային նավթագազային մի շարք ընկերություններ, միջազգային կառույցներ և պետություններ: Կասպյան նավթի արտահանման հարցում եռակողմ համագործակցության կայացման գործում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ մեկտեղ հավասարապես կարևոր ներդրում է ունեցել ԱՄՆ-ն, առանց որի հնարավոր չէր լինի ԲԹՋ նախագծի իրագործումը, մինչդեռ ԵՄ-ն այս առումով որևէ դերակատարություն չունեցավ: Փոխարենը՝ ԵՄ-ն և նրա անդամ պետությունները զգալիորեն նպաստեցին կասպյան գազի արտահանման համատեքստում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հարաբերությունների ակտիվացմանը և ՀԳՄ-ի շրջանակներում համագործակցության ինստիտուցիոնալացմանը, իսկ ԱՄՆ-ի դերը այս առումով բավականին սահմանափակ բնույթ էր կրում: Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի նավթային և գազային քաղաքականությունը նպաստեց Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի էներգետիկ շահերի մերձեցմանն ու եռակողմ համագործակցության հաստատմանն ու զարգացմանը: ՌԴ-ն դեմ չէ կասպյան գազի արտահանման հարցում թուրք-վրաց-ադրբեջանական էներգետիկ համագործակցությանը, քանի դեռ այն Եվրոպայի գազային շուկայում մրցակցություն չի առաջացնում ՌԴ-ի դիրքերի համար:

3. Եռակողմ համագործակցությունը լուրջ կախվածություն ունի էներգետիկ ոլորտից, որից՝ որպես առհասարակ համագործակցության հիմքը դնող ոլորտի, ածանցվեցին և/կամ էապես ազդվեցին համագործակցության մյուս ոլորտները. էներգետիկան սկսեց կարևոր դեր խաղալ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև փոխադարձ առևտրում և ներդրումներում, ռազմաքաղաքական համագործակցությունում, և հաշվի առնելով երկաթուղիներով էներգակիրների փոխադրման բազմամյա փորձը՝ այն կարող է նաև այդպիսի դեր ստանձնել տրանսպորտային համագործակցությունում:

4. Կասպյան գազի արտահանման հարցում եռակողմ էներգետիկ համագործակցությունը հիմնականում վերընթաց զարգացում է ունեցել և լճացման է ենթարկվել միայն 2008-2010թթ.: Անդրկասպյան գազամուղի նախագիծը 1990-ական թթ. կազմում էր կասպյան գազի արտահանման համատեքստում Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության առանցքը և կենսագործման դեպքում էականորեն կնպաստի վերջինիս ռազմավարական նշանակության աճին տարածաշրջանային էներգետիկ գործընթացներում: Այս գազամուղի հարցում Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը չունեն միասնական դիրքորոշում. ազգային շահերով պայմանավորված՝ նախագծում համեմատաբար ավելի մեծ շահագրգռվածություն ունի Վրաստանը, ապա Ադրբեջանը, իսկ Թուրքիայի համար առաջնային է զուտ թուրքմենական գազի ներկրումը՝ անկախ նրանից, թե այն կներմուծվի Վրաստանի ու Ադրբեջանի տարածքով, թե դրանք շրջանցող ուղիներով:

5. ԲԹԿ երկաթուղու նախագծի շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցությունը անցել է երեք փուլ, որոնցից յուրաքանչյուրը տարբերվում է երեք պետությունների միջև փոխգործակցության առանձնահատկություններով: Այս նախագծի շուրջ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հաջող համագործակցությունից ածանցվեց տրանսպորտի ոլորտում եռակողմ համագործակցության ևս մեկ ուղղություն՝ համակարգված և ակտիվ գործունեություն ծավալել ԲԹԿ երկաթուղով բեռնափոխադրումներում երրորդ պետությունների ներգրավման և միջազգային տրանսպորտային ցանցին երկաթուղու ինտեգրման նպատակով: ԲԹԿ երկաթուղու շուրջ երրորդ պետությունների

պաշտոնական հայտարարություններից և նրանց հետ Թուրքիայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի կողմից ծավալվող գործունեությունից կարելի է եզրակացնել, որ այդ երկաթուղու՝ որպես Եվրոպայի և Ասիայի միջև տարանցիկ միջանցքի նկատմամբ ընդգծված հետաքրքրություն ունեցող պետությունների աշխարհագրական արեալը սահմանափակվում է Կենտրոնական Ասիայով, ինչպես նաև Աֆղանստանով: Ինչ վերաբերում է նախագծի ավելի գլոբալ չափմանը՝ ԲԹԿ երկաթուղին չի կարող առանցքային դեր խաղալ Եվրոպայի ու Ասիայի միջև առևտրում և կարող է հավակնել միայն այդ առևտրի աննշան մասի ապահովմանը:

6. ԲԹԲՏ Մոդելային մայրուղու նախաձեռնության ստեղծման փորձը ցույց տվեց, որ տրանսպորտի ոլորտում Թուրքիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը չեն սահմանափակվում միայն ԲԹԿ երկաթուղով և պատրաստ են համակարգված ու համաձայնեցված քաղաքականություն վարել ավտոճանապարհային ոլորտում: Դա նաև ցույց տվեց, որ վերոնշյալ պետությունները ոչ պակաս կարևորություն են տալիս միմյանց կապող մայրուղիների ցանցի զարգացմանը: Այս նախագծի մասին քննարկումներում միջազգային կառույցների ներկայացվածության աստիճանից կարելի է եզրակացնել, որ ի տարբերություն ԲԹԿ նախագծի՝ ավտոճանապարհային տրանսպորտի ոլորտում Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համագործակցությունը լայն աջակցություն է ստանում միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների կողմից:

7. Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև առևտուրն ու ներդրումները, չնայած ծավալների աճին, բավականին անհամաչափ զարգացում են ապրել: Երեք պետությունների միջև ներդրումային դաշտում առավել ակտիվ են եղել Թուրքիան և Ադրբեջանը, մինչդեռ վերջիններիս տնտեսությունում վրացական ներդրումները աննշան թիվ են կազմել: Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան առևտրական հարաբերությունները առավել մեծ կարևորություն են ունեցել Վրաստանի, քան Ադրբեջանի կամ առավել ևս Թուրքիայի համար: Միևնույն ժամանակ առևտրի ծավալների աճը չհանգեցրեց Վրաստանի կամ Ադրբեջանի արտաքին առևտրաշրջանառությունում համապատասխանաբար մյուս երկու պետությունների

կշռի մեծացմանը, ինչը խոսում է թե՛ Վրաստանի, թե՛ Ադրբեջանի արտաքին առևտրում զուգահեռաբար այլ պետությունների դերի մեծացման մասին:

8. Առևտրի և ներդրումների ոլորտում ինստիտուցիոնալ համագործակցության եռակողմ ձևաչափը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համար դարձավ յուրահատուկ հարթակ առևտրական հարաբերությունների օրակարգային հարցերի քննարկման, փոխադարձ ներդրումների խրախուսման, առևտրային և ներդրումային քաղաքականության ներդաշնակեցման, երեք պետությունների պետական և մասնավոր սեկտորների, ինչպես նաև հենց մասնավոր ընկերությունների միջև համագործակցության նպատակով երկխոսության հաստատման համար: Ինչ վերաբերում է բազմակողմ փոխգործակցության մեխանիզմներին՝ Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի համար դրանք կարևոր էին միմյանց միջև և այլ պետությունների հետ առևտրի, ինչպես նաև սեփական տարածքով տարանցիկ առևտրի խթանման նպատակով իրավական դաշտի ամրապնդման տեսանկյունից:

9. Չնայած ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում փոխադարձ առևտրի և ներդրումների աճի միտմանը՝ առկա են մի շարք խնդիրներ, ինչպիսիք են Ադրբեջանի՝ ԱՀԿ-ի անդամ չլինելը, իրավական դաշտում առկա բացը կամ սահմանափակումները, նշված ոլորտներում ներքին բարեփոխումների բացակայությունը կամ ոչ բավարար լինելը, որոնք խոչընդոտում են Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև առևտրական հարաբերությունների էլ ավելի զարգացումը և փոխադարձ ներդրումների աճը, ինչն իր հերթին ուղղակիորեն բացասաբար է անդրադառնում տրանսպորտի ոլորտում երեք պետությունների համագործակցության և հատկապես՝ Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան տրանսպորտային միջանցքի մրցունակության վրա:

10. Կասպից ծովի էներգակիրների փոխադրման համար խողովակաշարերի կառուցումը և գործարկումը, դրանց անվտանգ և անխափան գործունեության վերաբերյալ միջազգային մի շարք պայմանագրերով ստանձնած պարտավորությունները Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի մոտ հասունացրին խողովակաշարերի անվտանգության մակարդակի բարձրացման նպատակով համատեղ քայլեր ձեռնարկելու անհրաժեշտությունը, ինչը հանգեցրեց երեք պետությունների ուժային կառույցների միջև եռակողմ բազմամյա

համագործակցության հաստատմանը: Թեպետ սկզբնական շրջանում խողովակաշարերի պայթեցումները և նավթի գողությունը էլ ավելի ընդգծեցին անվտանգության ապահովման կոլեկտիվ ջանքերի անհրաժեշտությունը, նմանատիպ դեպքերի հաճախակիության պահպանման փաստի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ երեք պետությունների համատեղ զորավարությունների միջոցով դեռևս չի հաջողվել էականորեն բարձրացնել խողովակաշարային անվտանգության մակարդակը (առնվազն Թուրքիայի տարածքում), ուստի նոր հարձակումների վտանգը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի եռակողմ համագործակցության համար շարունակում է մնալ մարտահրավեր, որին կողմերը հարկադրված կլինեն ավելի շատ ուշադրություն դարձնել ՀԳՄ-ի և նրա մաս կազմող ԹԱՆԱՓ-ի գործարկումից հետո: Այսքանով հանդերձ՝ խողովակաշարերի անվտանգության ոլորտում համատեղ գործունեության ծավալումը կարևոր դեր խաղաց եռակողմ ռազմաքաղաքական համագործակցության ինստիտուցիոնալացման և հետագա զարգացման գործընթացում:

11. Դեռևս 1990-ական թթ.-ից երեք պետությունների զինված ուժերի միջև փոխգործակցության տարբեր մեխանիզմների ձևավորումը, ապա խողովակաշարերի անվտանգության շուրջ համագործակցության հաստատումը և Վրաստանի պաշտպանության նախարարի պաշտոնում Ի. Ալասանիայի նշանակումը, ի վերջո, հանգեցրին Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական համագործակցության ընդլայնմանը՝ ի դեմս ինստիտուցիոնալ համագործակցության հաստատման և մի քանի տեսակի զորավարությունների անցկացման: Եվ չնայած արձանագրած առաջընթացին՝ այդ համագործակցությունը ընդգրկում էր ընդամենը մի քանի հարցերի շրջանակ և բավականին սահմանափակ բնույթ էր կրում:

12. Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության՝ ՀՀ-ին առնչվող նպատակների հարցում մի կողմից Թուրքիան և Ադրբեջանը, մյուս կողմից Վրաստանն ունեն տարբեր դիրքորոշումներ: Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից այդ համագործակցության տրանսպորտային-էներգետիկ բաղադրիչը դիտարկվում է որպես տարածաշրջանային նախագծերից ՀՀ-ի մեկուսացման միջոց. ընդ որում՝ Ադրբեջանն այդպիսի մոտեցում որդեգրեց միայն Ի. Ալիևի նախագահ դառնալուց հետո: Հակադրվելով Թուրքիայի և Ադրբեջանի դիրքորոշմանը՝ Վրաստանը կողմ էր

Հայաստանի հետ համատեղ տարածաշրջանային նախագծերի իրականացմանը, ինչի համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին միայն 2012թ. Վրաստանում իշխանափոխությունից հետո: «Վրացական երազանք» դաշինքի իշխանության օրոք (2012-2016թթ.) Վրաստանի տարածաշրջանային քաղաքականության ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ բացի Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան համագործակցության ձևաչափից և դրա հիմքը կազմող նախագծերից՝ Վրաստանը սկսեց լրջորեն հետաքրքրվել նոր նախագծերի հեռանկարներով և այդ նպատակով մի շարք քայլեր ձեռնարկեց Հայաստանի, Իրանի և Ռուսաստանի հետ տրանսպորտային և էներգետիկ համագործակցության հաստատման ուղղությամբ: Նման քաղաքականությունը հանգեցրեց Վրաստանի համար Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ եռակողմ համագործակցության բացառիկ նշանակության կորստի և դրականորեն ազդեց տարածաշրջանային ծրագրերում Հայաստանի ներգրավման հնարավորությունների մեծացման վրա՝ չեզոքացնելով այդ համագործակցությունից ՀՀ-ի համար հնարավոր ռիսկերի առաջացումը:

13. Բացասաբար վերաբերվելով թուրք-վրաց-ադրբեջանական համատեղ նախագծերին՝ Հայաստանը առավել ընդգծված կերպով դեմ արտահայտվեց ԲԹԿ երկաթուղու կառուցմանը և նույնիսկ քայլեր ձեռնարկեց նախագծի հետագա զարգացումը կասեցնելու նպատակով: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի անվտանգային շահերին Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության առնչակցության հարցին, կարելի է եզրակացնել, որ այդ համագործակցության ո՛չ տնտեսական, ո՛չ ռազմաքաղաքական բաղադրիչները չեն սպառնում ՀՀ ազգային անվտանգությանը՝ հիմք ընդունելով համագործակցության ուղղությունները և Վրաստանի հավասարակշռող գործոնը:

14. Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան եռակողմ համագործակցության «շարժիչ ուժը» կշարունակի մնալ տնտեսական, հատկապես՝ էներգետիկ բաղադրիչը, իսկ ռազմաքաղաքական բաղադրիչը կպահպանի իր սահմանափակ բնույթը:

Արխիվային նյութեր

1. ՀՀ ԱԳՆ Պատմադիվանագիտական բաժին, ց. 1, գ. 142, 147; ց. 7, գ. 236; ց. 10, գ. 126; ց. 12, գ. 165; ց. 18, գ. 165:
2. Տաթևադեղանի շառլեսի իստորիոս ցենտրալուրի արքիւո, ցոնոն 1206, աղւրա 2, Տաթմե 1630, 1702, 1703, 1986, 2042, 2202, 2284, 2395; աղւրա 6, Տաթմե 6, 14, 24, 28, 39, 49, 50, 90, 100, 1703.

Փաստաթղթեր

3. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողով, երրորդ գումարման յոթերորդ նստաշրջան, սղագրութիւն - N 50, 25 մայիսի 2006, <http://www.parliament.am/transcript.php?AgendaID=1294&day=25&month=05&year=2006&lang=arm> (հասանելի է առ 11.01.2017թ.):
4. ՀՀ ազգային անվտանգութեան ռազմավարութիւն, 2007թ., <http://www.mil.am/media/2015/07/827.pdf> (հասանելի է առ 16.11.2017թ.):
5. ՀՀ պաշտպանութեան ռազմավարական վերանայում 2011-2015թթ., <http://www.mil.am/media/2015/07/832.pdf> (հասանելի է առ 16.11.2017թ.):
6. ՀՀ ռազմական դոկտրին, <http://www.mil.am/media/2015/07/824.pdf> (հասանելի է առ 16.11.2017թ.):
7. "The Tbilisi Declaration" On Common Vision for Regional Cooperation, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=14588> (հասանելի է առ 20.06.2017թ.).
8. A National Security Strategy for A New Century, White House, 1997, <http://nssarchive.us/NSSR/1997.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
9. A National Security Strategy for a New Century, White House, 1999, <http://nssarchive.us/NSSR/2000.pdf> (հասանելի է առ 13.11.2017թ.).
10. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement, White House, 1994, <http://nssarchive.us/NSSR/1994.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

11. Agreement Among The Azerbaijan Republic, Georgia and The Republic of Turkey Relating to the Transportation of Petroleum Via the Territories of The Azerbaijan Republic, Georgia and The Republic of Turkey Through the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Export Pipeline, Istanbul, 18.11.1999, http://www.bp.com/content/dam/bpcountry/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt4_agmt4.pdf (hասաճնելի է առ 28.05.2017թ.).
12. Agreement between Georgia and the Republic of Azerbaijan Relating to the Transit, Transportation and Sale of Natural Gas in and beyond the Territories of Georgia and the Republic of Azerbaijan through the South Caucasus Pipeline System, September 29, 2001, Baku, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_intergov_Azerbaijan_Georgia_Intergovernmental_Agreement.pdf (hասաճնելի է առ 14.11.2017թ.).
13. Agreement between the Republic of Turkey and the Azerbaijan Republic Concerning the Delivery of Azerbaijan Natural Gas to the Republic of Turkey, March 12, 2001, Ankara, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_intergov_Azerbaijan_Turkey_Intergovernmental_Agreement.pdf (hասաճնելի է առ 14.11.2017թ.).
14. Ankara Statement on the Establishment of High Level Strategic Cooperation Council between the Republic of Turkey and Georgia, July 19, 2016, Ankara, [http://www.mfa.gov.ge/getattachment/MainNav/ForeignPolicy/BilateralRelations/տურքիո-իս-րესպუբլიკა/Ankara-statement.pdf.aspx](http://www.mfa.gov.ge/getattachment/MainNav/ForeignPolicy/BilateralRelations/տურքիո-իս-րესպუբլիკա/Ankara-statement.pdf.aspx) (hասաճնելի է առ 14.11.2017թ.).
15. Ashgabat Declaration, 1 May, 2015, https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2014-2019/sefcovic/announcements/ashgabat-declaration_en (hասաճնելի է առ 06.05.2017թ.).
16. Baku Declaration on Development and Enhancement of the East-West Energy Transport Corridor, Baku, May 25, 2005, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/254792/A_60_115-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y (hասաճնելի է առ 14.11.2017թ.).
17. Baku Declaration on the Development of Transport Cooperation in the Black and Caspian Seas Region, Baku, 3 October 2003, <http://www.bsec-organization.org/aoc/Transport/Pages/AnnexIIIfinalDeclarat.pdf> (hասաճնելի է առ 14.11.2017թ.).

18. Bucharest Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008, http://www.nato.int/cps/in/natohq/official_texts_8443.htm (հասանելի է առ 03.07.2017թ.).
19. Communication from the Commission - Towards a European Union Strategy for Relations with the Independent States of Central Asia, COM(95) 206 final, Brussels, 10.10.1995, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51995DC0206&from=EN> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
20. Communication from the Commission to the European Council and the European Parliament, An Energy Policy for Europe, COM(2007) 1 final, Brussels, 10.1.2007, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0001&from=en> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
21. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, European Energy Security Strategy, COM(2014) 330 final, Brussels, 28.5.2014, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0330&from=EN> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
22. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on security of energy supply and international cooperation - "The EU Energy Policy: Engaging with Partners beyond Our Borders", COM(2011) 539 final, Brussels, 7.9.2011, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0539&from=EN> (հասանելի է առ 23.11.2017թ.).
23. Communication from the Commission, European Neighbourhood Policy Strategy Paper, COM(2004) 373 final, Brussels, 12.5.2004, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/2004_communication_from_the_commission_-_european_neighbourhood_policy_-_strategy_paper.pdf (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
24. Declaration on the Kars-Akhalkalaki-Tbilisi-Baky new railway connection project between the Republic of Turkey, Georgia and the Republic of Azerbaijan, done in Baku

- on May 25, 2005, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/255901/A_60_419-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y (hասաւնելի է աւ 18.08.2016թ.).
25. Eastern Partnership Transport Network, http://ec.europa.eu/transport/sites/transport/files/themes/international/regional_cooperation/doc/2013-10-09-rail-and-road-ua-md-by-ge-am-az.pdf (hասաւնելի է աւ 13.01.2017թ.).
26. European Parliament resolution of 17 January 2008 on a more effective EU policy for the South Caucasus: from promises to actions, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0016&language=EN&ring=A6-2007-0516> (hասաւնելի է աւ 13.01.2017թ.).
27. Export-Import Bank Reauthorization Act of 2006, Public Law 109-438, December 20, 2006, <https://www.congress.gov/109/plaws/publ438/PLAW-109publ438.pdf> (hասաւնելի է աւ 19.08.2016թ.).
28. Foreign Policy Strategy of Georgia 2006-2009, http://usa.mfa.gov.ge/files/-Documents/strategy2006_2009.pdf (hասաւնելի է աւ 22.11.2017թ.).
29. Framework Agreement on Cooperation between the Government of the Republic of Turkey and the Government of Turkmenistan on the Transportation of Natural Gas from Turkmenistan to the Republic of Turkey, May 30, 2013, Ashgabat, <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0878.pdf> (hասաւնելի է աւ 21.11.2017թ.).
30. Ganja Statement of the III Trilateral Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey, 19 February 2014, Ganja, http://www.mfa.gov.tr/ganja-statement-of-the-iii-trilateral-meeting-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-georgia-and-t.en.mfa (hասաւնելի է աւ 20.06.2017թ.).
31. H.R. 3361 - 109th Congress: South Caucasus Integration and Open Railroads Act of 2005, <https://www.congress.gov/109/bills/hr3361/BILLS-109hr3361ih.pdf> (hասաւնելի է աւ 23.08.2016թ.).
32. Host Government Agreement between and among the Government of Georgia and State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Azerbaijan) Limited, Total Fina Elf E&P Caucasian Gas SA, LUKAgip N.V., Statoil Azerbaijan a.s., Naftiran Intertrade Co.

(Nico) Limited, Turkish Petroleum Overseas Company Limited, done in London on March 14, 2002, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_HGA_Host_Government_Agreement_Georgia__English_.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).

33. Host Government Agreement between and among the Government of Georgia and the State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Caspian Sea) Ltd., Statoil BTC Caspian AS, Ramco Hazar Energy Limited, Turkiye Petrolleri A.O., Unocal BTC Pipeline, Ltd., Itochu Oil Exploration (Azerbaijan) Inc., Delta Hess (BTC) Limited, done on April 28, 2000 in Tbilisi, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt2_agmt2.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).
34. Host Government Agreement between and among the Government of the Azerbaijan Republic and State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Azerbaijan) Limited, Total Fina Elf E&P Caucasian Gas SA, LUKAgip N.V., Naftiran Intertrade Co. (Nico) Limited, Statoil Azerbaijan a.s., Turkish Petroleum Overseas Company Limited, done in Baku on February 21, 2002, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/SHA_eng_HGA_Host_Government_Agreement_Azerbaijan__English_.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).
35. Host Government Agreement between and among the Government of the Azerbaijan Republic and the State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Caspian Sea) Ltd., Statoil BTC Caspian AS, Ramco Hazar Energy Limited, Turkiye Petrolleri A.O., Unocal BTC Pipeline, Ltd., Itochu Oil Exploration (Azerbaijan) Inc., Delta Hess (BTC) Limited, done on October 17, 2000 in Baku, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt1_agmt1.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).
36. Host Government Agreement between and among the Government of the Republic of Turkey and the State Oil Company of the Azerbaijan Republic, BP Exploration (Caspian Sea) Ltd., Statoil BTC Caspian AS, Ramco Hazar Energy Limited, Turkiye Petrolleri A.O., Unocal BTC Pipeline, Ltd., Itochu Oil Exploration (Azerbaijan) Inc., Delta Hess (BTC) Limited, done on October 19, 2000 in Ankara, https://www.bp.com/content/dam/bp-country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt1_agmt1.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).

- country/en_az/pdf/legalagreements/BTC_eng_agmt3_agmt3.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).
37. Intergovernmental Agreement between the Government of the Republic of Turkey and the Government of the Republic of Azerbaijan Concerning the Trans Anatolian Natural Gas Pipeline System, June 26, 2012, Istanbul, <http://www.tanap.com/content/file/TANAPIGA.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
38. International Forum on the Role of Customs Administrations on Promoting and Facilitating Trade Among Silk Road Countries, Antalya Declaration, Antalya, Turkey, 25 October 2008, <https://www.iru.org/apps/cms-filesystem-action?file=webnews2008/Antalya-Declaration2008.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
39. Joint Communique on the oil and Gas Resources of the Caspian Sea Basin March 2, 1998, http://www.mfa.gov.tr/joint-communique-on-the-oil-and-gas-resources-of-the-caspian-sea-basin__br_march-2__1998.en.mfa (հասանելի է առ 20.05.2017թ.).
40. Joint Declaration by President George W. Bush and President Vladimir V. Putin on the New Strategic Relationship between the United States of America and the Russian Federation, Moscow, May 24, 2002, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2002-book1/pdf/PPP-2002-book1-doc-pg869.pdf> (հասանելի է առ 03.06.2017թ.).
41. Joint Declaration on Prospects of Cooperation in the Field of Transport in the BSEC Region, Annex III to BS/TM/R(2015)1, Chisinau, May 14, 2015, <http://www.bsec-organization.org/aoc/Transport/Pages/Annex%20III%20-%20Declaration%20Min%20Transport%20Chisinau.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
42. Joint Statement of the Ministry of Transport of the Republic of Azerbaijan, Ministry of Economy and Sustainable Development of Georgia and Ministry of Transport, Maritime Affairs and Communications of the Republic of Turkey on the creation of Model Highway on the Motor Road Baku-Tbilisi-Batumi-Trabzon, signed on November 28, 2012 in Izmir, https://www.iru.org/apps/cms-filesystem-action/Events_2012_izmir/MHI.pdf (հասանելի է առ 03.09.2016թ.).
43. Joint statement of the Presidents of Azerbaijan, Georgia and Turkey issued at Trabzon, Turkey, on 26 April 1998, http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/46464/A_

- 52_908%3BS_1998_406-EN.pdf?sequence=21&isAllowed=y (հասանելի է առ 30.10.2017թ.).
44. Memorandum of Understanding between the Government of the Republic of Turkey, the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of Georgia Regarding the Provisions of Host Nation Support for the Execution of Caucasian Eagle Small Unit Commando Exercise, done in Ankara, 21 November, 2012, <http://www2.tbmm.gov.tr/d26/1/1-0508.pdf> (հասանելի է առ 07.06.2016թ.).
45. Memorandum of Understanding on a Strategic Partnership between the European Union and the Republic of Azerbaijan in the Field of Energy, done in Brussels, on 7 November, 2006, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/dsca/dv/dsca_20130321_14/dsca_20130321_14en.pdf (հասանելի է առ 15.11.2017թ.).
46. Memorandum of Understanding on Facilitation of Road Transport of Goods in the BSEC Region, signed on March 6, 2002 in Kyiv, <http://www.bsec-organization.org/documents/LegalDocuments/agreementmous/mous/Download/MoUTranspGoods.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
47. Nakhchivan Statement of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, the Islamic Republic of Iran and the Republic of Turkey, 07 March 2012, Nakhchivan, http://www.mfa.gov.tr/nakhchivan-statement-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-the-islamic-republic-of-iran-and-the-republic-of-turkey_-07-march-2012_-nakhchivan.en.mfa (հասանելի է առ 24.08.2016թ.).
48. Political Vision of AK Parti (Justice and Development Party) 2023: Politics, Society and the World, 2012, <http://www.akparti.org.tr/upload/documents/akparti2023-siyasivizyonuilingilizce.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
49. Prague Summit Southern Corridor, May 8, 2009, <http://www.eu2009.cz/assets/news-and-documents/press-releases/the-declaration---prague-summit-southern-corridor--may-8--2009.pdf> (հասանելի է առ 05.05.2017թ.).
50. S. 2749 - 109th Congress: Silk Road Strategy Act of 2006, <https://www.congress.gov/109/bills/s2749/BILLS-109s2749is.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

51. Southern Gas Corridor Advisory Council Joint Press Statement, Baku, 12 February, 2015, <https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/Southern%20Gas%20Corridor%20Advisory%20Council.pdf> (hაააანუიქ ჲ ან 14.11.2017წ.).
52. Tbilisi Statement, the Fifth Trilateral Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey, Tbilisi, 19 February 2016, <http://mfa.gov.ge/getattachment/051602b6-a5c9-4686-b919-46e2d035c2ab/Tbilisi-Statement.pdf.aspx> (hაააანუიქ ჲ ან 14.11.2017წ.).
53. The Ankara Declaration, October 29, 1998, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/hk/98/10.html> (hაააანუიქ ჲ ან 20.05.2017წ.).
54. The New Turkey Contract 2023, 2015, <http://www.akparti.org.tr/upload/documents/2023-sozlesmesi-2015-en.pdf> (hაააანუიქ ჲ ან 26.09.2017წ.).
55. Trabzon Declaration of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Georgia and the Republic of Turkey, 08 June 2012, Trabzon, http://www.mfa.gov.tr/trabzon--declaration-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-georgia-and-the-republic-of-turkey_-08-june-2012_-trabzon.en.mfa (hაააანუიქ ჲ ან 07.07.2017წ.).
56. Turkey's Energy Strategy 2009, [http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkey%27s%20Energy%20Strategy%20\(Ocak%202009\).pdf](http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkey%27s%20Energy%20Strategy%20(Ocak%202009).pdf) (hაააანუიქ ჲ ან 14.11.2017წ.).
57. “საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს სტრატეგიული მილსადენების დაცვის დეპარტამენტის დებულების დამტკიცების შესახებ”, საქართველოს შინაგან საქმეთა მინისტრის ბრძანება № 129, 2016 წლის 30 მარტი, ქ. თბილისი, <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/3238502/0/ge/pdf> (hაააანუიქ ჲ ან 26.11.2016წ.).
58. „სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობას, ბულგარეთის რესპუბლიკის მთავრობას, საქართველოს მთავრობას, საბერძნეთის რესპუბლიკის მთავრობასა და ირანის ისლამური რესპუბლიკის მთავრობას შორის საერთაშორისო სატრანსპორტო დერეფნის დაფუძნების თაობაზე (სპარსეთის ყურე - შავი ზღვის დერეფანი) მრავალმხრივი შეთანხმების პროექტის“ ტექსტის მიღების მიზნით მოლაპარაკების გამართვის თაობაზე, საქართველოს მთავრობის განკარგულება № 1386, 2016 წლის 11

ივლისი, ქ. თბილისი, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/3347093> (ჩაასანესი 1
აღ 28.08.2017წ.).

59. მინისტრის ხედვა 2015-2016, <https://mod.gov.ge/uploads/archive/pdf/Ministers-Vision-Geo.pdf> (ჩაყალიბდა 24.01.2018წ.).

60. ოქმი “საქართველოსა და აზერბაიჯანის რესპუბლიკის მთავრობებს შორის “ბაქო-თბილისი-ყარსის” ახალი სარკინიგზო ხაზის პროექტის რეალიზაციის ფარგლებში მარაბდა-თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრამდე (კარწახი) სარკინიგზო მონაკვეთის ფინანსირების, პროექტირების, მშენებლობის, რეაბილიტაცია-რეკონსტრუქციისა და ექსპლუატაციის პირობებისა და პრინციპების შესახებ” შეთანხმებაში ცვლილებებისა და დამატებების შეტანის შესახებ, შესრულებულია 2011 წლის 18 მაისს ქ. ბაქოში, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1420159> (hասանելի է առ 21.08.2016թ.).

61. ოქმი საქართველოს, აზერბაიჯანის რესპუბლიკისა და თურქეთის რესპუბლიკას შორის აღმოსავლეთ-დასავლეთის ენერგეტიკული დერეფნის უსაფრთხოების უზრუნველყოფის შესახებ, შედგენილია ბაქოში 2003 წლის 23 ივლისს, <http://www.parliament.ge/files/international-acts/agreements/2005/1456-ls-17-05-2005.doc> (ხაზსდსიქ ჟ ან 26.11.2016წ.).

62. სამცხე-ჯავახეთის რეგიონის განვითარების სტრატეგია 2014-2021, თბილისი, 2013, <http://static.mrdi.gov.ge/52f9bf630cf298a857ab7d58.pdf> (ჩაყვანილობა 2016 წლის 22.08.2016წ.).

63. საქართველოს ენერგეტიკის განვითარების სტრატეგია, 2017-2026 (ბუნებრივი გაზი), <http://www.energy.gov.ge/projects/pdf/pages/Sakartvelos%20Energetikis%20Ganvitarebis%20Strategia%2020172026%20Bunebrivi%20Gazis%20Natsili%201637%20geo.pdf> (ჩააბრუნეს 14.11.2017წ.).

64.საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია, 2005, http://www.parliament.ge/files/387_499_629959_koncepcia_ge.pdf (ჩაყალიბდა 14.11.2017წ.).

65. საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია, 2011, <https://nsc.gov.ge/res/docs/2014060215373342700.pdf> (ხაზსდების ქ თარიღი 14.11.2017წ.).

66. საქართველოს პრეზიდენტის გიორგი მარგველაშვილისა და თურქმენეთის პრეზიდენტის გურბანგული ბერდიმუჰამედოვის ერთობლივი განცხადება, თბილისი, 2 ივლისი, 2015წ., <https://www.president.gov.ge/ka-GE/pressamsakhuri/siakhleebi/საქართველოს-და-თურქმენეთის-პრეზიდენტების-ერთობლივი.aspx> (ჩაასახსნეს 04.05.2017წ.).
67. საქართველოს საგარეო პოლიტიკის სტრატეგია 2009-2012 წლებისთვის, http://spain.mfa.gov.ge/files/-Documents/562_10030_958526_Strategy.doc (ჩაასახსნეს 22.11.2017წ.).
68. საქართველოს საგარეო პოლიტიკის სტრატეგია 2015-2018 წწ., http://www.mfa.gov.ge/MainNav/ForeignPolicy/ForeignPolicyStrategy/სტრატეგიული-ამოცანები-და-მიზნები.aspx#str_m_04 (ჩაასახსნეს 28.04.2017წ.).
69. საქართველოს სამთავრობო პროგრამა “ძლიერი, დემოკრატიული, ერთიანი საქართველოსთვის”, 2012, http://gov.ge/files/68_35092_403443_programa.pdf (ჩაასახსნეს 15.11.2017წ.).
70. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების სტრატეგია საქართველო 2020, საქართველოს მთავრობა, http://gov.ge/files/382_42949_233871_400-1.pdf (ჩაასახსნეს 01.09.2016წ.).
71. შეთანხმება აზერბაიჯანის რესპუბლიკას, საქართველოსა და თურქეთის რესპუბლიკას შორის ტერორიზმის, ორგანიზებული დანაშაულისა და სხვა მნიშვნელოვანი დანაშაულების წინააღმდეგ ბრძოლაში თანამშრომლობის შესახებ, შესრულებულია ქ. ტრაპიზონში, 2002 წლის 30 აპრილს, <http://www.parliament.ge/files/international-acts/agreements/2005/1402-ls-22-04-2005.doc> (ჩაასახსნეს 04.07.2017წ.).
72. შეთანხმება ბაქო-თბილისი-ყარსის ახალი სარკინიგზო ხაზის შესახებ, შესრულებულია 2007 წლის 7 თებერვალს ქ. თბილისში, <http://www.parliament.ge/files/international-acts/agreements/4568-ls-28-03-2007.doc> (ჩაასახსნეს 19.08.2016წ.).
73. შეთანხმება საქართველოსა და აზერბაიჯანის რესპუბლიკის მთავრობებს შორის „ბაქო-თბილისი-ყარსის“ ახალი სარკინიგზო ხაზის პროექტის რეალიზაციის

- ფარგლებში მარაბდა-თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრამდე (კარწახი) სარკინიგზო მონაკვეთის ფინანსირების, პროექტირების, მშენებლობის, რეაბილიტაცია-რეკონსტრუქციისა და ექსპლუატაციის პირობებისა და პრინციპების შესახებ, შესრულებულია ქ. თბილისში 2007 წლის 7 თებერვალს, <http://www.parliament.ge/files/international-acts/agreements/4569-ls-28-03-2007.doc> (hაააანენქი ლ ან 19.08.2016წ.).
- 74.შეთანხმება საქართველოსა და თურქეთის რესპუბლიკას შორის შემოსავლებზე ორმაგი დაბეგვრის თავიდან აცილებისა და გადასახადების გადაუხდელობის აღკვეთის შესახებ, შედგენილია 2007 წლის 21 ნოემბერს ქ. თბილისში, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1219795> (hაააანენქი ლ ან 16.03.2017წ.).
- 75.2002 Genel Seçimleri, Seçim Beyannamesi, AK Parti, 2015, <http://www.akparti.org.tr/upload/documents/2002-beyanname.pdf> (hაააანენქი ლ ან 26.09.2017წ.).
- 76.Türkiye Büyük Millet Meclisi, Genel Kurul Tutanağı, 20. Dönem 2. Yasama Yılı, 126. Birleşim 24 Temmuz 1997, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_b_sd.birlesim_baslangic_yazici?P4=318&P5=B&page1=33&page2=33 (hაააანენქი ლ ან 11.05.2017წ.).
- 77.“İxrac neft və qaz boru kəmərlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 15 aprel 2002-ci il, № 685, http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/1/f_1498.htm (hაააანენქი ლ ან 26.11.2016წ.).
- 78.Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında uzunmüddətli iqtisadi və ticari əməkdaşlıq haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə, Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il, № 708-IIQ, <http://www.e-qanun.az/framework/6208> (hაააანენქი ლ ან 16.03.2017წ.).
- 79.Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı, Bakı şəhəri, 14 iyun 1994-cü il, № 820, <http://www.e-qanun.az/framework/8910> (hაააანენქი ლ ან 07.03.2017წ.).
80. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası, 2007, <http://www.mfa.gov.az/files/file/NSC.pdf> (hაააანენქი ლ ან 22.11.2017წ.).

81. Protokol Gürcüstanın müdafiə naziri və Azərbaycan Respublikası müdafiə nazirinin görüşünün nəticələri üzrə, Tbilisi, 18 mart 1999-cu il, <http://e-qanun.az/framework/5280> (hասսանելի է առ 10.07.2017թ.).

Պաշտոնական հաղորդագրություններ

82. «Հայաստան-Եվրամիություն հարաբերությունների զարգացումը քաղաքական առաջնահերթություն է Հայաստանի համար», http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1454&year=2005&month=10&day=24 (hասսանելի է առ 11.01.2017թ.):

83. «Միջոցգիծնալ ռուս-հայկական համագործակցությունը՝ վիճակը եւ հեռանկարները» երկրորդ միջազգային համաժողովը Երեւանում, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=1554&year=2005&month=12&day=09 (hասսանելի է առ 11.01.2017թ.):

84. Ամփոփվեցին ԵՄ-Հայաստան խորհրդարանական համագործակցության հանձնաժողովի 13-րդ նիստի արդյունքները, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=5585&year=2012&month=12&day=03 (hասսանելի է առ 11.01.2017թ.):

85. Բարեկամությունը պետք է ամրապնդել կոնկրետ գործերով, [http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1384&year=%7B\\$Year%7D&month=%7B\\$Month%7D&day=%7B\\$Day%7D](http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1384&year=%7B$Year%7D&month=%7B$Month%7D&day=%7B$Day%7D) (hասսանելի է առ 12.01.2017թ.):

86. Գալուստ Սահակյանն ընդունել է Վրաստանի պաշտպանության նախարարի գլխավորած պատվիրակությանը, <http://www.parliament.am/chairman.php?page=meetings&NewsID=8103&year=2016&month=00> (hասսանելի է առ 18.01.2017թ.):

87. ՀՀ ԱԺ նախագահ Արթուր Բաղդասարյանի հանդիպումները Ավստրիայում, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1586&year=2006&month=01&day=19 (hասսանելի է առ 11.01.2017թ.):

88. Պաշտոնական լրահոս, 6 սեպտեմբեր 2005, <http://www.gov.am/am/news/item/1775/> (hասսանելի է առ 11.01.2017թ.):

89. Պեկին պաշտոնական այցի հրավեր, <http://www.parliament.am/chairman.php?page=meetings&NewsID=1988&year=2006&month=08> (hասսանելի է առ 12.01.2017թ.):

90. ՄԾՏՀ ԽՎ 26-րդ նստաշրջանը Տիրանայում, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=1&NewsID=1532&year=2005&month=11&day=23 (հասանելի է առ 12.01.2017թ.):
91. Քառակողմ հանդիպում Հայաստանի, Ռուսաստանի, Վրաստանի և Իրանի մասնակցությամբ, <http://www.minenergy.am/article/520> (հասանելի է առ 16.01.2017թ.):
92. Баку-Тбилиси-Карс, <https://ady.az/ru/read/index/6/43> (հասանելի է առ 01.11.2017թ.).
93. В рамках Мюнхенской конференции по безопасности Ильхам Алиев принял участие в «круглом столе» на тему «Стратегии диверсификации», <http://ru.president.az/articles/14264> (հասանելի է առ 31.05.2017թ.).
94. Ильхам Алиев принял участие в открытии XXI Международной выставки «Нефть и газ Каспия» в Баку, <http://ru.president.az/articles/11953> (հասանելի է առ 31.05.2017թ.).
95. Под председательством Ильхама Алиева состоялось заседание Кабинета министров, посвященное итогам первого квартала года и предстоящим задачам, <http://ru.president.az/articles/18994> (հասանելի է առ 29.04.2017թ.).
96. Состоялась торжественная инаугурация Ильхама Алиева, избранного Президентом Азербайджанской Республики, <http://ru.president.az/articles/9667> (հասանելի է առ 01.09.2017թ.).
97. About Us - SOCAR Turkey, <http://www.socar.com.tr/en/about-us/socar-turkey> (հասանելի է առ 22.08.2017թ.).
98. Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Pipeline, http://www.bp.com/en_ge/bp-georgia/about-bp/bp-in-georgia/baku-tbilisi-ceyhan--btc--pipeline.html (հասանելի է առ 05.06.2017թ.).
99. BTC Security Exercise ETERNITY 2010 Takes Place in Baku, <http://www.botasint.com/Haber.aspx?haberid=180&dil=eng> (հասանելի է առ 30.11.2016թ.).
100. Central Bank of the Republic of Turkey, <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tcmb+en/tcmb+en> (հասանելի է առ 26.11.2017թ.).
101. Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat> (հասանելի է առ 30.10.2017թ.).

102. Final Countdown Started for the Inauguration of Kars Logistic Center, <http://en.tcdd.gov.tr/final-countdown-started-for-the-inauguration-of-kars-logistic-center+h92> (հասանելի է առ 23.08.2016թ.).
103. Index of Economic Freedom, <http://www.heritage.org/index/> (հասանելի է առ 18.03.2017թ.).
104. Information on the signing of trilateral (Azerbaijan-Georgia-Romania) Memorandum of Understanding on the cooperation in the field of LNG and its transportation, http://romania.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=595&info_id=6763 (հասանելի է առ 26.04.2017թ.).
105. Joint Press Release, "The First Meeting of the East-West Energy Corridor Joint Pipeline Security Commission", Ankara, 14 October 2005, http://www.mfa.gov.tr/joint-press-release_-_the-first-meeting-of-the-east-west-energy-corridor-joint-pipeline-security-commission__ankara_-14-october-2005.en.mfa (հասանելի է առ 28.11.2016թ.).
106. Shah Deniz major sales agreements with European gas purchasers concluded, <http://www.bp.com/en/global/corporate/media/press-releases/shah-deniz-major-sales-agreements-with-european-gas-purchasers-c.html> (հասանելի է առ 23.08.2017թ.).
107. Shah Deniz, http://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/Shahdeniz.html (հասանելի է առ 07.05.2017թ.).
108. Signing of the Memorandum will contribute to the creation and promotion of multimodal block train within the “Silk Wind” Project, http://www.traceca.org/en/news/single-news/n/signing_of_the_memorandum_will_contribute_to_the_creation_and_promotion_of_multimodal_block_train_wi/ (հասանելի է առ 25.08.2016թ.).
109. Text of the Lapis Lazuli Route Agreement Finalized, <http://recca.af/?p=2233> (հասանելի է առ 01.11.2017թ.).
110. The meeting on the development of the Trans-Caspian international transport route, <http://www.railways.kz/en/node/7771> (հասանելի է առ 25.08.2016թ.).
111. Turkey’s Energy Profile and Strategy, <http://www.mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa> (հասանելի է առ 28.04.2017թ.).

112. Turkish Statistical Institute, <http://www.turkstat.gov.tr/Start.do> (ხაასანსუქი ჟ ან 26.11.2017წ.).
113. UN Comtrade Database, <https://comtrade.un.org/> (ხაასანსუქი ჟ ან 26.11.2017წ.).
114. „სამოდელო გზატკეცილის ინიციატივა ბაქო-თბილისი-ბათუმი-ტრაბზონის“ (MHI BTBT) პროექტის ფარგლებში სამუშაო ჯგუფის პირველი შეხვედრა გაიმართა, <http://www.economy.ge/ge/media/news/samodelo-gzatkecilis-iniciativa-baqo-tbilisi-batumi-trabzonis-mhi-btbt-proeqtis-farglebsi-samusao-jgufis-pirveli-sexvedra-gaimarta> (ხაასანსუქი ჟ ან 31.08.2016წ.).
115. „სამხრეთ გზის დერეფნის“ საკოორდინაციო საბჭოს მინისტერიალი, <http://www.energy.gov.ge/show%20news%20mediacenter.php?id=684&lang=geo> (ხაასანსუქი ჟ ან 28.04.2017წ.).
116. ბაქო-თბილისი-ყარსის პროექტის მიმდინარეობის თაობაზე ერთობლივი პრესკონფერენცია გაიმართა, <http://www.economy.ge/ge/media/news/baqo-tbilisi-yarsis-proeqtis-mimdinareobis-taobaze-ertoblivi-preskonferencia-gaimarta> (ხაასანსუქი ჟ ან 20.08.2016წ.).
117. თავდაცვის მინისტრის ვიზიტი აზერბაიჯანში, <https://mod.gov.ge/ge/news/read/3104/defence-minister-visits-azerbaijan> (ხაასანსუქი ჟ ან 24.01.2018წ.).
118. თბილისის აბრეშუმის გზის ფორუმი გაიხსნა, http://gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=406&info_id=51913 (ხაასანსუქი ჟ ან 28.08.2016წ.).
119. თბილისში ქართულ-აზერბაიჯანული ბიზნეს-ფორუმი გაიმართა, http://www.sgs.ge/index.php?action=nodes&node_id=115&pageon=3&lang=geo (ხაასანსუქი ჟ ან 08.03.2017წ.).
120. თურქეთის რესპუბლიკა, http://turkey.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=292&info_id=1355 (ხაასანსუქი ჟ ან 29.05.2016წ.).
121. თურქეთში ტრასკასპიური საერთაშორისო სატრანსპორტო მარშრუტის - "ჩინეთი-თურქეთი-ევროპა"-ს პრეზენტაცია გაიმართა, <http://www.railway.ge/?web=0&action=news&npid=420&lang=geo> (ხაასანსუქი ჟ ან 26.08.2016წ.).
122. კომპანიის შესახებ, <http://www.socar.ge/page.php?lang=ge&page=00> (ხაასანსუქი ჟ ან 24.01.2018წ.).

123. ორმხრივი თანამშრომლობა, <https://mod.gov.ge/p/bilateral-cooperation> (ხაასანუქი
ქ ან 29.06.2017წ.).
124. პრემიერ-მინისტრი ჰეიდარ ალიევის ცენტრში სიტყვით გამოვიდა,
http://gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=380&info_id=44603 (ხაასანუქი ქ ან
04.05.2017წ.).
125. სამხრეთი თავდაცვის მინისტრიალი, [https://mod.gov.ge/ge/news/read/
3628/trilateral-defence-ministerial](https://mod.gov.ge/ge/news/read/3628/trilateral-defence-ministerial) (ხაასანუქი ქ ან 24.01.2018წ.).
126. სამხრეთი შეხვედრა ნახიჩევანში, [http://www.mod.gov.ge/c/news/trilateral-
meeting-in-nakhchivan-?lang=geo](http://www.mod.gov.ge/c/news/trilateral-meeting-in-nakhchivan-?lang=geo) (ხაასანუქი ქ ან 04.12.2016წ.).
127. საქართველო სტაბილურ ტრანზიტულ ქვეყნად რჩება, [http://gov.ge/index.php?
lang_id=GEO&sec_id=380&info_id=44606](http://gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=380&info_id=44606) (ხაასანუქი ქ ან 27.04.2017წ.).
128. საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, <http://geostat.ge/> (ხაასანუქი
ქ ან 26.11.2017წ.).
129. საქართველოს, აზერბაიჯანისა და თურქეთის საგარეო საქმეთა მინისტრები ბაქო-
თბილისი-ყარსის სარკინიგზო მაგისტრალის საქართველოს მონაკვეთს ეწვივნენ,
[http://www.mfa.gov.ge/News/საქართველოს,-აზერბაიჯანისა-და-თურქეთის-საგარეო-
საქ.aspx?lang=ka-GE](http://www.mfa.gov.ge/News/საქართველოს,-აზერბაიჯანისა-და-თურქეთის-საგარეო-საქ.aspx?lang=ka-GE) (ხაასანუქი ქ ან 27.08.2016წ.).
130. საქართველოს, თურქეთისა და აზერბაიჯანის თავდაცვის მინისტრების
შეხვედრა, [https://mod.gov.ge/ge/news/read/4481/saqarTvelo-TurqeTi-azerbaijanis%
20Tavdacvis%20ministrebis%20sammxrivi%20Sexvedra](https://mod.gov.ge/ge/news/read/4481/saqarTvelo-TurqeTi-azerbaijanis%20Tavdacvis%20ministrebis%20sammxrivi%20Sexvedra) (ხაასანუქი ქ ან 24.01.2018წ.).
131. საქართველოს, თურქეთისა და აზერბაიჯანის პრეზიდენტებმა ბაქო-თბილისი-
ყარსის რკინიგზის მშენებლობის დაწყების დოკუმენტს მოაწერეს ხელი,
http://turkey.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=geo&sec_id=595&info_id=1414 (ხაასანუქი
ქ ან 08.07.2017წ.).
132. ქართველი, აზერბაიჯანელი და თურქი მეწარმეების მონაწილეობით თბილისში
ბიზნეს-ფორუმი გაიმართა, [http://www.socar.ge/news.php?article_id=
20120320103258060&page=08&lang=ge](http://www.socar.ge/news.php?article_id=20120320103258060&page=08&lang=ge) (ხაასანუქი ქ ან 24.01.2018წ.).

133. შედგა საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების მინისტრის, დიმიტრი ქუმსიშვილის ვიზიტი თურქმენეთში, http://turkmenistan.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=303&info_id=34636 (hაააანსეჲი ჲ ან 11.05.2017ჲ.).
134. შპს „რუსთავის ფოლადის“ დირექტორი საქართველო-აზერბაიჯან-თურქეთის ბიზნეს ფორუმზე, <http://www.rmp.ge/media-center/news/sps-rustavis-foladis-direqtori-saqartvelo-azerbaijan-turqetis-biznes-forumze/> (hაააანსეჲი ჲ ან 10.03.2017ჲ.).
135. Dışışleri Güncesi, Ekim 1998, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/hk/98/10.html>, (hაააანსეჲი ჲ ან 19.05.2017ჲ.).
136. Dışışleri Güncesi, Mart 2001, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/hk/01/3/01.htm> (hაააანსეჲი ჲ ან 04.03.2017ჲ.).
137. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/> (hაააანსეჲი ჲ ან 26.11.2017ჲ.).
138. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=4518:ıq-yon-invest&catid=17:investisiyalar&lang=az (hაააანსეჲი ჲ ან 17.03.2017ჲ.).
139. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Müdafiə nazirlərinin üçtərəfli görüşü keçirilib, <http://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-gurcistan-ve-turkiye-mudafie-nazirlerinin-ucterefli-gorusu-kecirilib-font-color-red-video-font-11982.html> (hაააანსეჲი ჲ ან 12.07.2017ჲ.).
140. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Müdafiə nazirlərinin üçtərəfli görüşü keçirilib, http://mod.gov.az/index2.php?content=news/2016/20160515_atg3terefli_gorus (hაააანსეჲი ჲ ან 02.06.2016ჲ.).
141. Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan Silahlı Qüvvələri Rəhbərlərinin görüşünün yekunlarına dair Protokol imzalanıb, <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-turkiye-gurcistan-silahli-quvveleri-rehberlerinin-gorusunun-yekunlarina-dair-protokol-imzalanib-12190.html> (hაააანსეჲი ჲ ან 29.11.2017ჲ.).
142. İxrac Neft və Qaz Boru Kəmərlərinin Təhlükəsizliyi İdarəsi, <https://www.dmx.gov.az/page/8.html> (hაააანსეჲი ჲ ან 11.12.2016ჲ.).

143. Qarsda Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin birgə döyüş atışlı taktiki təlimi keçirilir, <http://mod.gov.az/az/news/qarsda-azerbaycan-ve-turkiye-silahli-quvvelerinin-birge-doyus-atisli-taktiki-telimi-kecirilir-13100.html> (hասանելի է առ 12.07.2017թ.).

Գիտական և վերլուծական հրապարակումներ

144. Արշակյան Գ., Եղիազարյան Ա., Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2014, Մաս առաջին, 216 էջ:
145. Մանվելյան Ա., Էներգետիկ անվտանգությունը և աշխարհաքաղաքական մարտահրավերները Կովկաս-կասպյան տարածաշրջանում, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2015, 260 էջ:
146. Սաֆրաստյան Ռ., Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. աշխարհառազմավարական զինադադա՞ր, *21-րդ ԴԱՐ*, թիվ 4 (10), 2005, էջ 34-46:
147. Ализате Ф., Тесные экономические узы Азербайджана, Грузии и Турции, <http://www.zerkalo.az/2013/tesnyie-ekonomicheskie-uzyi-azerbaydzhana-gruzii-i-turtsii/> (հասանելի է առ 10.03.2017թ.).
148. Демоян Г., Тюркские саммиты: цели, задачи, приоритеты и позиция в карабахском вопросе, *Бюллетень научно-образовательного фонда «Нораванк»*, № 10 (16), Ереван, 2005, стр. 33-54.
149. Овсепян Л., Иванов В., Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Южного Кавказа (Азербайджан, Грузия) и Центральной Азии, Ереван, ИПИ, 2010, 167 стр.
150. Парубочая Е.Ф., Саммиты тюркских государств (1992–2001 гг.): реальная платформа для сближения?, *Вестник Волгоградского государственного университета*, Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения, № 1 (19), 2011, стр. 113-120.
151. Alsancak H., The Role of Turkey in Global Energy: Bolstering Energy Infrastructure Security, *Journal of Energy Security*, May 2010 Issue, http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=247:the-role-of-

turkey-in-the-global-energy-bolstering-energy-infrastructure-security&catid=106:energysecuritycontent0510&Itemid=361 (հասանելի է առ 28.08.2017թ.).

152. Atesoglu S., Mediterranean Fault Line - the Future of Greece and Turkey, N. Atesoglu Guney (ed.), *Contentious Issues of Security and the Future of Turkey*, Aldershot, Ashgate, 2007, pp. 151-176.
153. Aydin M., Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus, *Turkish Studies*, Vol. 5, Issue 2, 2004, pp. 1-22.
154. Babali T., Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project, *Perceptions*, Vol. X, No. 4, 2005, pp. 29-60.
155. Bahgat G., American Oil Diplomacy in the Persian Gulf and the Caspian Sea, Gainesville, University Press of Florida, 2003, 213 pp.
156. Baran Z., The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey, S. F. Starr, S. E. Cornell (eds.), *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West Oil Window to the West*, Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2005, pp. 103-118.
157. Canzi G., Turkmenistan's Caspian resources and its international political economy, S. Akiner (ed.), *The Caspian: Politics, Energy and Security*, London and New York, RoutledgeCurzon, 2004, pp. 181-199.
158. Çelikpala M., From a Failed State to a Weak One? Georgia and Turkish-Georgian Relations, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. XXXVI, Ankara University Press, 2005, pp. 159-199.
159. Cheterian V., Little Wars and a Great Game: Local Conflicts and International Competition in the Caucasus, Berne, Swiss Peace Foundation, 2001, 77 pp.
160. Coote B., The Caspian Sea and Southern Gas Corridor: a View from Russia, Atlantic Council, 2017, 26 pp.
161. Cutler R. M., Azerbaijan's Place in Euro-Caspian Energy Security, F. Ismailzade, G. E. Howard (eds.), *The South Caucasus 2021: Oil, Democracy and Geopolitics*, Washington, D.C., The Jamestown Foundation, 2012, pp. 107-129.

162. Davtyan E., Trying to Find a Balance: Georgian Dream's Gas Diplomacy, <http://gip.ge/trying-to-find-a-balance-georgian-dreams-gas-diplomacy/> (հասանելի է առ 10.11.2017թ.).
163. Denison M., The EU and Central Asia: Commercialising the Energy Relationship, EUCAM, Working Paper No. 2, 2009, 15 pp.
164. Dikkaya M., Özyakışir D., Developing Regional Cooperation among Turkey, Georgia and Azerbaijan: Importance of Regional Projects, *Perceptions*, Vol. XIII, No. 1-2, 2008, pp. 93-118.
165. Frappi C., Valigi M., Patterns for Cooperation in the Southern Caucasus Area: Azerbaijan, Georgia and Turkey - Triangular Diplomacy in the Shadow of Energy Strategy, ISPI, Working Paper № 57, 2015, 29 pp., http://www.ispionline.it/sites/default/files/pubblicazioni/wp_57_2015.pdf (հասանելի է առ 10.10.2017թ.).
166. Gordadze T., Georgian-Russian Relations in the 1990s, S. E. Cornel, F. Starr (eds.), *The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia*, Armonk, M.E. Sharpe, 2009, pp. 28-48.
167. Guliyev F., Akhrarkhodjaeva N., Transportation of Kazakhstani Oil via the Caspian Sea: Arrangements, Actors and Interests, Bremen, Jacobs University, 2008, 27 pp., <https://ssrn.com/abstract=1306023> (հասանելի է առ 23.10.2017թ.).
168. GUUAM's Core Trio GAU Plans Joint Battalion, *Fortnight in Review*, Volume 6, Issue 7, <https://jamestown.org/program/guuams-core-trio-gau-plans-joint-battalion/> (հասանելի է առ 3.12.2016թ.).
169. Ibrahimov R., Azerbaijan's Energy History and Policy: From Past Till Our Days, R. Ibrahimov (ed.), *Energy and Azerbaijan: History, Strategy and Cooperation*, Baku, SAM, 2013, pp. 7-53.
170. Ibrahimov R., U.S.-Azerbaijan Relations: a View from Baku, Rethink Paper 17, Rethink Institute, 2014, 20 pp.
171. Ismailova G., Georgia and Azerbaijan Support Joint Protection of Regional Energy Transportation, <https://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/7248-field-reports-caci-analyst-2003-2-26-art-7248.html> (հասանելի է առ 28.08.2017թ.).

172. Jarosiewicz A., *The Southern Gas Corridor: The Azerbaijani-Turkish project becomes part of the game between Russia and the EU*, Warsaw, OSW, 2015, 36 pp.
173. Jenkins G., *Explosion Raises Questions about the Security of the BTC Pipeline*, *Eurasia Daily Monitor*, Volume 5, Issue 152, <https://jamestown.org/program/explosion-raises-questions-about-the-security-of-the-btc-pipeline/> (հասանելի է առ 29.11.2016թ.).
174. Joseph J., *Pipeline Diplomacy: The Clinton Administration's Fight for Baku-Ceyhan*, Princeton University, 1999, 31 pp.
175. Kapanadze S., *Turkish Trade with Abkhazia: an Apple of Discord for Georgia*, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 13, No. 3, 2014, pp. 55-68.
176. Kogan E., *Trilateral Military and Energy Security Co-Operation: Reactions From Moscow And Washington*, Georgian Foundation for Strategic and International Studies, 2014, 19 pp.
177. Krauer-Pacheco K., *Turkey as a Transit Country and Energy Hub: The Link to Its Foreign Policy Aims*, Bremen, Forschungsstelle Osteuropa, 2011, 64 pp.
178. Kuchins A. C., Mankoff J., Backes O., *Georgia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests*, CSIS, Lanham, Rowman & Littlefield, 2016, 35 pp.
179. Larsson R. L., *Commitment by Default? Long-Term Implications of Georgian-US Security Cooperation*, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. XXXIV, Ankara University Press, 2003, pp. 63-89.
180. Marin G., *Turkmenistan's gas hurdles: No end in sight*, Bucharest, Energy Policy Group, 2017, 4 pp., https://www.enpg.ro/wp-content/uploads/2017/10/EPG_2017-04-26_Marin-Georgiana_Turkmenistans-gas-hurdles.pdf (հասանելի է առ 31.10.2017թ.).
181. Muttitt G., Marriott J., *Some Common Concerns: Imagining BP's Azerbaijan-Georgia-Turkey Pipelines System*, London, 2002, 196 pp.
182. Nation R. C., *Russia, the United States, and the Caucasus*, Carlisle, Strategic Studies Institute, 2007, 40 pp.
183. Nurmammadov E., *Azerbaijan-Turkey relations through the prism of economic transactions: a view from Azerbaijan*, M. Ismayilov, N. A. Graham (eds.), *Turkish-Azerbaijani Relations: One nation—two states?*, New York, Routledge, 2016, pp. 88-112.

184. Pavliuk O., GUUAM: the Spillover of Politics into Economics?, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. XXVIII, Ankara University Press, 1998, pp. 1-27.
185. Petersen A., Integration in Energy and Transport: Azerbaijan, Georgia, and Turkey, Lanham, MD & London: Lexington Books, 2016, 246 pp.
186. Pipelines on Georgian Territory as a Part of the Euro-Atlantic Energy Infrastructure and the Issue of their Security, *Protecting Critical Energy Infrastructure from Terrorist Attacks*, CTN Newsletter Special Bulletin, January 2010, pp. 8-9, <http://www.osce.org/atu/41367?download=true> (հասանելի է առ 28.11.2016թ.).
187. Sartori N., Can NATO enhance energy cooperation in the Caspian Region?, Rome, NATO Defense College, 2008, 39 pp.
188. Shiriyev Z., An Alliance Built on Understanding: The Geopolitics of Georgian-Azerbaijani Relations, K. Kakachia, M. Cecire (eds.), *Georgian Foreign Policy: the Quest for Sustainable Security*, Tbilisi, Konrad-Adenauer-Stiftung e.V., 2013, pp. 149-173.
189. Shiriyev Z., Kakachia K., Azerbaijan-Georgian Relations: The Foundations and Challenges of the Strategic Alliance, *SAM Review*, Special Double Issue, Volume 7-8, Baku, 2013, 117 pp.
190. Ter-Matevosyan V., Turkish-Georgian Strategic Partnership and Armenia (Kars-Akhalkalaki Railway Project), *Բանքեր Հայազգիություն*, № 3 (9), 2015, էջ 174-187:
191. Tsereteli M., The Impact of the Russia-Georgia War on the South Caucasus Transportation Corridor, Washington, D.C., Jamestown Foundation, 2009, 31 pp.
192. Valiyev J., Azerbaijan-Georgia-Turkey Triangle: The Main Features of Cooperation, *Caucasus International*, Vol. 5, No. 3, 2015, pp. 27-44.
193. Weiss A. S., Larrabee F. S., Bartis J. T., Sawak C. A., Promoting International Energy Security, Volume 2, Turkey and the Caspian, Santa Monica, RAND Corporation, 2012, 45 pp.
194. Wuensch C., Turkish Stream: Ankara Trying to Balance East and West, Center for Strategic and International Studies, 2015, 4 pp., https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/150710_Turkish_Stream_Ankara_Trying_Balance_East_West.pdf (հասանելի է առ 02.08.2017թ.).

195. Ziyadov T., Azerbaijan as a Regional Hub in Central Eurasia, Baku, ADA, 2012, 219 pp.

Մամուլի հրապարակումներ

196. Ադրբեջանում շարունակվում են նավթամուղի անվտանգությանն ուղղված զորավարժությունները, <http://razm.info/21580> (հասանելի է առ 30.11.2016թ.):
197. Անդրանիկ Մարգարյան. ԲԹՋ-ն կխախտի ուժերի հաշվեկշիռը Հարավային Կովկասում, <http://www.panarmenian.net/arm/politics/news/13462/> (հասանելի է առ 10.01.2017թ.):
198. Անկարայում մեկնարկել է «Կովկասյան արժիվ» զորավարժությունը, <http://razm.info/9956> (հասանելի է առ 29.05.2016թ.):
199. ԵՄ-ն ֆինանսապես չի աջակցի Կարս-Ախալքալաք-Բաքու երկաթուղու կառուցմանը, <http://www.panarmenian.net/arm/news/24077/> (հասանելի է առ 19.08.2016թ.):
200. Երևանում հանդիպել են Հայաստանի, Ռուսաստանի, Իրանի էներգետիկայի նախարարներն ու Վրաստանի փոխնախարարը, <http://www.azatutyun.am/a/27672612.html> (հասանելի է առ 16.01.2017թ.):
201. Թուրքիայում ադրբեջանցի և վրացի հատուկ ջոկատայինների մասնակցությամբ վարժանք է անցկացվել, <http://razm.info/45722> (հասանելի է 10.07.2017թ.):
202. Կասպից ծովում հերթական ադրբեջանա-թուրքմենական միջադեպն է գրանցվել, <http://razm.info/7194> (հասանելի է առ 03.05.2017թ.):
203. Վրաստան-Ադրբեջան-Թուրքիա ռազմական համագործակցությունը չի եղել ու չի լինի Հայաստանի դեմ. Վասիլ Սիխարուլիձե, <http://www.tert.am/am/news/2016/06/17/sigharulidze/2053282> (հասանելի է առ 18.01.2017թ.):
204. Վրաստանը կփորձի աջակցել Կարս - Գյումրի երկաթուղու վերագործարկմանը, <http://www.azatutyun.am/a/1578665.html> (հասանելի է առ 12.01.2017թ.):
205. Վրաստանի հետ Հայաստանն ունի փոխադարձ անվտանգության շահերի լայն շրջանակ. Դավիթ Տոնոյան, <https://armenpress.am/arm/news/773141/vrastani-het-hayastann-uni-pokhadardz-anvtangutyany-shaheri.html> (հասանելի է առ 18.01.2017թ.):

206. Վրաստանում մեկնարկել է Noble Partner 2017 գորավարժությունը, <https://razm.info/108367> (հասանելի է առ 04.05.2017թ.):
207. "США стремятся в максимальной степени отдалить Москву от региональных проектов на Южном Кавказе": Азербайджан за неделю, <https://regnum.ru/news/686568.html> (հասանելի է առ 25.08.2016թ.).
208. Азербайджан снизил тариф для турецких перевозчиков на паромной переправе в Актау, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/273517/> (հասանելի է առ 01.09.2016թ.).
209. Ариф Аскеров: До мая следующего года будет готов рабочий проект ТЭО железной дороги Карс-Ахалкалаки-Тбилиси-Баку, <http://www.trend.az/azerbaijan/politics/765993.html> (հասանելի է առ 17.08.2016թ.).
210. Армения не сможет участвовать в железнодорожном проекте Баку-Тбилиси-Карс, http://azertag.az/ru/xeber/Armeniya_ne_smozhet_uchastvovat_v_zheleznodorozhnom_proekte_Baku_Tbilisi_Kars-102870 (հասանելի է առ 23.08.2016թ.).
211. Армения продолжает предъявлять территориальные претензии к Азербайджану, Турции и Грузии - министр, <http://ru.sputnik.az/politics/20150402/301932691.html> (հասանելի է առ 03.06.2016թ.).
212. Армения угрожает безопасности энергетической инфраструктуры Азербайджана, <http://interfax.az/view/558593> (հասանելի է առ 06.07.2017թ.).
213. Баку, Анкара и Тбилиси будут бороться за мир вместе. Ереван в истерике, <https://news.day.az/politics/906174.html> (հասանելի է առ 06.07.2017թ.).
214. Баку-Тбилиси-Карс - самый безопасный и экономичный транспортный коридор: турецкий министр (эксклюзив), <http://www.trend.az/business/economy/2494049.html> (հասանելի է առ 30.08.2016թ.).
215. В Баку прошел азербайджано-турецкий бизнес-форум, <https://regnum.ru/news/economy/361965.html> (08.03.2017թ.).
216. В Баку считают, что Азербайджан, Турция и Грузия могут создать Южно-Кавказский Союз, <https://sputnik-georgia.ru/opinion/20140820/216889841.html> (հասանելի է առ 09.07.2017թ.).

217. В Габале состоялась трехсторонняя встреча министров обороны Азербайджана, Турции и Грузии, http://azertag.az/ru/xeber/Zakir_Gasanov_Predusmatrivaetsya_podpisanie_trehstoronnego_Memoranduma_o_vzaimoponimanii_v_oblasti_oborony_mez_hdu_Azerbaidzhanom_Turciei_i_Gruziei_OBNOVLENO-951719 (hııııññññ Ƨ ıñ 03.06.2016Ƨ.).
218. Генерал Чарльз Уолд: “Господин Президент, я поздравляю Вас в связи с Вашим очень успешно продолжающимся лидерством в регионе” президент Азербайджана Ильгам Алиев принял заместителя начальника штаба Европейского командования США, http://azertag.az/ru/xeber/GENERAL_CHARLZ_UOLD_GOSPODIN_PREZIDENT_YA_POZDRAVLAYU_VAS_V_SVYAZI_S_VASHIM_OCHEN_USPESHNO_PRODOLZHAY_USHCHIMSYA_LIDERSTVOM_V_REGIONE_PREZIDENT_AZERBAIDZHANA_ILGAM_ALIEV_PRINYAL_ZAMESTITELYA_NACHALNIKA_SHTABA_EVROPEISKOGO_KOMANDOVANIYA_SSHA-630384 (hııııññññ Ƨ ıñ 2.12.2016Ƨ.).
219. Грузия приглашает Азербайджан на учения НАТО в Грузии, <http://www.apsny.ge/2016/mil/1463357336.php> (hııııññññ Ƨ ıñ 02.06.2016Ƨ.).
220. Грузия, Азербайджан и Турция заинтересованы в разработке плана по усилению обороноспособности – министр, <http://www.trend.az/scaucasus/georgia/2304571.html> (hııııññññ Ƨ ıñ 07.06.2016Ƨ.).
221. Жесткое заявление накануне Казанской встречи президентов, <http://www.anspress.com/siyaset/20-06-2011/jestkoe-zayavlenie-nakanune-kazanskoy-vstrechi-prezidentov> (hııııññññ Ƨ ıñ 03.06.2016Ƨ.).
222. Министры энергетики Азербайджана, Турции и Грузии встретились в Тбилиси, http://azertag.az/ru/xeber/MINISTRY_ENERGETIKI_AZERBAIDZHANA_TURCII_I_GRUZII_VSTRETILIS_V_TBILISI-656310 (hııııññññ Ƨ ıñ 11.05.2017Ƨ.).
223. На железной дороге из Грузии в Абхазию встал Азербайджан, <https://regnum.ru/news/polit/1591865.html> (hııııññññ Ƨ ıñ 23.08.2016Ƨ.).
224. После введения в эксплуатацию железной дороги Баку-Тбилиси-Карс объемы грузоперевозок в Азербайджане возрастут в 2,5 раза, <http://ru.ara.az/ekonomika-azerbaydjana/infrastruktura/posle-vvedeniya-v-ekspluatatsiyu-zheleznoj-dorogi-baku->

- tbilisi-kars-obemy-gruzoperevozok-v-azerbajdzhane-voznastut-v-2-5-raza.html
(հասանելի է ւն 23.08.2016թ.).
225. Премьер-министр Турции посетит Азербайджан с официальным визитом, <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2493637> (հասանելի է ւն 01.09.2016թ.).
226. Создан координационный комитет по развитию Транскаспийского транспортного маршрута, <http://www.trend.az/scaucasus/georgia/2209616.html> (հասանելի է ւն 25.08.2016թ.).
227. Транскаспийский транспортный консорциум должен решить ряд важных вопросов – эксперт, <http://www.trend.az/business/economy/2521025.html> (հասանելի է ւն 26.08.2016թ.).
228. Туркменистан и Узбекистан заинтересовались проектом транспортного коридора Баку-Тбилиси-Карс, <http://www.trend.az/business/energy/2072334.html> (հասանելի է ւն 26.08.2016թ.).
229. Туркмения, Азербайджан и Турция договорились развивать сотрудничество, https://ria.ru/world/20081129/156139311.html?mobile_return=yes (հասանելի է ւն 02.05.2017թ.).
230. Турция значительно увеличила транзит грузов в Центральную Азию через Азербайджан, <http://www.trend.az/business/economy/2504648.html> (հասանելի է ւն 01.09.2016թ.).
231. Турция, Азербайджан и Грузия подпишут совместную Декларацию в сфере обороны, <http://ru.apa.az/news/306258> (հասանելի է ւն 03.06.2016թ.).
232. Халафов: Армения выдвигает территориальные претензии ко всем соседям, <http://ru.sputnik.az/karabakh/20160504/404988391.html> (հասանելի է ւն 03.06.2016թ.).
233. Шохрат Закир: Усиление Шелкового пути очень важно, <https://sputnik-georgia.ru/economy/20151015/228788844.html> (հասանելի է ւն 22.07.2017թ.).
234. Ambassador: “Price rise will not impact on fulfillment of Baku-Tbilisi-Kars railway project”, <http://www.apa.news/azerbaijan-economy/infrastructure/ambassador-price-rise->

- will-not-impact-on-fulfillment-of-baku-tbilisi-kars-railway-project.html (հասանելի է առ 20.08.2016թ.).
235. Azerbaijan can allocate \$1 bn preferential loan to Turkey for construction of Kars-Nakhchivan railroad, <http://en.apa.az/azerbaijan-economy/infrastructure/azerbaijan-can-allocate-1-bn-preferential-loan-to-turkey-for-construction-of-kars-nakhchivan-railroad.html> (հասանելի է առ 24.08.2016թ.).
236. Azerbaijan, Georgia address security threats to BTC pipeline, <http://www.ogj.com/articles/2003/01/azerbaijan-georgia-address-security-threats-to-btc-pipeline.html> (հասանելի է առ 06.07.2017թ.).
237. Azerbaijan, Turkey sign protocol on construction of Nakhchivan-Kars railway, <http://en.apa.az/azerbaijan-economy/infrastructure/azerbaijan-turkey-sign-protocol-on-construction-of-nakhchivan-kars-railway.html> (հասանելի է առ 24.08.2016թ.).
238. Azerbaijani, Georgian, Turkish military agreement 'on the agenda', <http://www.hurriyetailenews.com/azerbaijani-georgian-turkish-military-agreement-on-the-agenda.aspx?pageID=238&nID=99246&NewsCatID=510> (հասանելի է առ 04.06.2016թ.).
239. Azerbaijani, Turkish and Georgian Defense Ministers' trilateral meeting held in Istanbul, http://azertag.az/en/xeber/Azerbaijani_Turkish_and_Georgian_Defense_Ministers_trilateral_meeting_held_in_Istanbul-912236 (հասանելի է առ 01.06.2016թ.).
240. Baku-Tbilisi-Batumi-Trabzon highway construction discussed, <http://en.trend.az/business/economy/1942519.html> (հասանելի է առ 31.08.2016թ.).
241. Chairman of Nakhchivan Supreme Assembly meets Turkish, Georgian defense ministers, <http://azertag.az/en/xeber/china-784494> (հասանելի է առ 05.06.2016թ.).
242. Chazan G., Raids Suggest Russia Targeted Energy Pipelines, <http://www.wsj.com/articles/SB121866234961938253> (հասանելի է առ 29.11.2016թ.).
243. Company Overview of Caspian Finance Center, <https://www.bloomberg.com/research/stocks/private/snapshot.asp?privcapId=12721470> (հասանելի է առ 26.05.2017թ.).

244. First China-Turkey cargo train transits via Georgia, <http://agenda.ge/news/44619/eng> (հասանելի է առ 22.08.2016թ.).
245. Georgia and Turkey to cooperate against terrorism, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=408> (հասանելի է առ 04.07.2017թ.).
246. Georgian, Turkish, Azerbaijani Defense Ministers Convene in Tbilisi, <http://www.rferl.org/content/georgian-turkish-azerbaijani-defense-ministers-convene-in-tbilisi/26934825.html> (հասանելի է առ 04.06.2016թ.).
247. Graham B., Rumsfeld Discusses Tighter Military Ties with Azerbaijan, https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2003/12/04/rumsfeld-discusses-tighter-military-ties-with-azerbaijan/050af8a6-6108-4ba5-a2ed-4913f5869566/?utm_term=.d2d177fdd92c (հասանելի է առ 2.12.2016թ.).
248. Ground breaking ceremony of the Turkish section of the Baku-Tbilisi-Kars railroad held, <http://en.apa.az/azerbaijan-politics/foreign-news/ground-breaking-ceremony-of-the-turkish-section-of-the-baku-tbilisi-kars-railroad-held.html> (հասանելի է առ 20.08.2016թ.).
249. Head of Azerbaijan's permanent mission to NATO: "Baku has prepared a legal base for the use of Baku-Tbilisi-Kars railway to withdrawal of NATO troops from Afghanistan", <http://en.apa.az/azerbaijan-politics/foreign-news/head-of-azerbaijan-s-permanent-mission-to-nato-baku-has-prepared-a-legal-base-for-the-use-of-baku-tbilisi-kars-railway-to-withdrawal-of-nato-troops-from-afghanistan-photosession.html> (հասանելի է առ 27.07.2017թ.).
250. Kanter J., U.S. Urges Greece to Reject Russian Energy Project, <https://www.nytimes.com/2015/05/09/business/international/greece-us-russia-energy-pipeline.html> (հասանելի է առ 02.08.2017թ.).
251. Minister: Georgian, Azerbaijani and Turkish businessmen should actively work together, <http://en.trend.az/business/economy/2006520.html> (հասանելի է առ 10.03.2017թ.).

252. Minister: Military relations between Turkey and Azerbaijan must develop given regional security, <http://en.trend.az/azerbaijan/politics/1842322.html> (հասանելի է առ 29.05.2016թ.).
253. PKK terrorists attack pipeline in Turkey's northeastern Kars province, <http://www.dailysabah.com/nation/2015/08/24/pkk-terrorists-attack-pipeline-in-turkeys-northeastern-kars-province> (հասանելի է առ 1.12.2016թ.).
254. Robertson J., Riley M., Mysterious '08 Turkey Pipeline Blast Opened New Cyberwar, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-12-10/mysterious-08-turkey-pipeline-blast-opened-new-cyberwar> (հասանելի է առ 29.11.2016թ.).
255. Turkey, Azerbaijan may join US-Georgian military exercise in 2014, <http://news.az/articles/turkey/78417> (հասանելի է առ 29.05.2016թ.).
256. Turkey, Azerbaijan, Georgia seek to increase cooperation, <http://aa.com.tr/en/economy/turkey-azerbaijan-georgia-seek-to-increase-cooperation/69150> (հասանելի է առ 27.04.2017թ.).
257. Turkish Ambassador to Azerbaijan: "The Baku-Tbilisi-Kars and TANAP will be the largest projects of the 21st century", <http://en.apa.az/azerbaijan-politics/foreign-news/turkish-ambassador-to-azerbaijan-the-baku-tbilisi-kars-and-tanap-will-be-the-largest-projects-of-the-21st-century.html> (հասանելի է առ 25.08.2016թ.).
258. Turkish ministry: Explosion on Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline a terror act, <http://en.trend.az/business/energy/2072926.html> (հասանելի է առ 1.12.2016թ.).
259. Turkish Transport Minister: "Armenia can benefit from BTK project when it liberates Azerbaijan's territories", <http://en.apa.az/azerbaijan-economy/infrastructure/turkish-transport-minister-armenia-can-benefit-from-btk-project-when-it-liberates-azerbaijan-s-territories.html> (հասանելի է առ 14.01.2017թ.).
260. Turkish, Azerbaijani, Georgian defense ministers meet in Istanbul, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-azerbaijani-georgian-defense-ministers-meet-in-istanbul-.aspx?pageID=238&nID=92658&NewsCatID=510> (հասանելի է առ 01.06.2016թ.).

261. US Wants Kars-Baku Railway to Run through Armenia, Bryza Says, <http://asbarez.com/54428/us-wants-kars-baku-railway-to-run-through-armenia-bryza-says/> (hասանելի է առ 19.08.2016թ.).
262. Vasif Talibov receives the Defense Ministers of Azerbaijan, Georgia and Turkey, http://www.contact.az/docs/2014/Politics/081900087616en.htm#.V1QaP_l97IX (hասանելի է առ 05.06.2016թ.).
263. Yerevan Reacts to Azeri-Turkish-Georgian Defense Talks, <https://www.azatutyun.am/a/26541704.html> (hասանելի է առ 29.06.2017թ.).
264. „კავკასიური არწივი“ - სპეცდანიშნულების რაზმების ერთობლივი წვრთნა თურქეთში, <http://1tv.ge/ge/news/view/100549.html> (hասանելი է ან 31.05.2016թ.).
265. ალასანია: აზერბაიჯანთან და თურქეთთან სამხედრო თანამშრომლობა არ იქნება სომხეთის წინააღმდეგ მიმართული, <http://news.ge/ge/news/story/50640-alasania-azerbaijantan-da-turqettan-samkhedro-tanamshromloba-ar-iqneba-somkhetis-tsinaaghmdeg-mimartuli> (hասանելი է ან 08.07.2017թ.).
266. ბაქო-თბილისი-ყარსის რკინიგზა - სამი ქვეყნის ურთიერთობის სიმბოლო, <http://www.amerikiskhma.com/a/article-----139523798/538412.html> (hასანելი է ან 10.03.2017թ.).
267. ბაქო-თბილისი-ყარსის სარკინიგზო მაგისტრალის მშენებლობა სამი ქვეყნის პრეზიდენტებმა გახსნეს, <http://www.radiotavisupleba.ge/a/1555373.html> (hასანելი է ან 19.08.2016թ.).
268. თბილისში ყარსი-ბაქო რკინიგზის პროექტზე მსჯელობენ, <http://www.civil.ge/geo/article.php?id=14597> (hასანելი է ან 19.08.2016թ.).
269. თინა ხიდაშელი - ყველაზე მნიშვნელოვანი დღეს საქართველოსთვის რეგიონში მშვიდობაა, <http://www.interpressnews.ge/ge/samxedro-tema/379537-thina-khidasheli-yvelaze-mnishvnelovani-dghes-saqarthvelosthvis-regionshi-mshvidobaa.html?ar=A> (hასანելი է ან 03.06.2016թ.).
270. თურქეთმა, საქართველომ და აზერბაიჯანმა შესაძლოა, ერთობლივი წვრთნები ჩაატარონ, <http://www.tabula.ge/ge/story/107738-turqetma-saqartvelom-da-azerbaijanma-shesadzloa-ertoblivi-tsvrtnebi-chaataron> (hასანელის ან 16.12.2016թ.).

271. რუსეთის მთავარმა სანიტარულმა ექიმმა "ბორჯომის" იმპორტი აკრძალა, <http://www.radiotavisupleba.ge/a/1546751.html> (ჩააბნეულია და 22.08.2016წ.).
272. სააკაშვილი ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის ისტორიულ მნიშვნელობაზე საუბრობს, <http://www.civil.ge/geo/article.php?id=13118> (ჩააბნეულია და 31.05.2017წ.).
273. ყარსი-ახალქალაქი-ბაქოს სარკინიგზო პროექტის დაწყება 2007 წელს იგეგმება, <http://www.civil.ge/geo/article.php?id=14602> (ჩააბნეულია და 22.08.2016წ.).
274. ყარსი-ახალქალაქის რკინიგზის ბედი, <http://www.radiotavisupleba.ge/a/kars-akhalkalaki-railway/24805825.html> (ჩააბნეულია და 22.08.2016წ.).
275. Isparta'da çok uluslu komando tatbikatı, <http://www.milliyet.com.tr/isparta-da-cok-uluslu-komando-gundem-2260868/> (ჩააბნეულია და 10.07.2017წ.).
276. Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında ortak tatbikat, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye--azerbaycan-ve-gurcistan-arasinda--font-color--red--ortak-tatbikat--font-/dunya/dunyadetay/21.09.2009/1141636/default.htm> (ჩააბნეულია და 30.11.2016წ.).

შესავალი

277. Azerbaijan and the Southern Gas Corridor to Europe: Implications for U.S. and European Energy Security, Conference Report, Washington, D.C., the Jamestown Foundation, 2014.
278. Azerbaijan: East-West Highway Improvement Project, Asian Development Bank, 2013, <http://www.adb.org/sites/default/files/evaluation-document/36198/files/pvr-298.pdf> (ჩააბნეულია და 01.09.2016წ.).
279. Azerbaijan-Georgia-Turkey: Trilateral Alliance and the Future of Regional Politics, Post-Conference Evaluation Report, Baku, SAM, 2014.
280. Benmaamar M., Keou O., Saslavsky D., Georgia's transport and logistics strategy: achievements to date and areas for improvements. Washington, D.C., World Bank Group, 2015, <http://documents.worldbank.org/curated/en/623591468191>

- 346382/pdf/96577-REVISED-WP-PUBLIC-Georgia-Box391464B-Final-Jan2015.pdf
(հասանելի է առ 01.09.2016թ.).
281. Doing Business 2017, Regional Profile: Europe and Central Asia (ECA), World Bank Group, 14th edition.
282. Energy and Security from the Caspian to Europe, a Minority Staff Report Prepared for the Use of the Committee on Foreign Relations, United States Senate, 112th Congress, 2nd Session, Washington, 2012, <https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/Energy%20and%20Security%20from%20the%20Caspian%20to%20Europe.pdf>
(հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
283. EU Energy in Figures, Statistical Pocketbook 2016, European Union, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2016.
284. Gültekin B., Prospects for Regional Cooperation on NATO's South Eastern Border: Developing a Turkish-Russian Cooperation in South Caucasus, Final Report, 2005, <http://www.nato.int/acad/fellow/04-05/gultekin.pdf> (հասանելի է առ 09.07.2017թ.).
285. Joint Study on Developing Euro-Asia Transport Linkages, New York and Geneva, United Nations, 2008, http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/main/eatl/in_house_study.pdf (հասանելի է առ 30.08.2016թ.).
286. Ludvigsen J., Mata I. L., Potential for RETRACK expansion in Europe (Part A) and in Asia (Part B), <http://www.retrack.eu/downloadables/Deliverables/D8.3-Public-Potential%20for%20RETRACK%20expansion%20in%20Europe%20and%20in%20Asia-final-31082012.pdf> (հասանելի է առ 30.08.2016թ.).
287. Miller T., Kim A. B., 2017 Index of Economic Freedom, Washington, the Heritage Foundation, 2017.
288. NATO Parliamentary Assembly document 157 CDS 08 E rev 1- Energy Security: Co-operating to Enhance the Protection of Critical Energy Infrastructures, 2008, <https://www.nato-pa.int/sites/default/files/documents/2008%20-%20157%20CDS%2008%20E%20REV1%20-%20ENERGY%20SECURITY%20-%20JOPLING%20REPORT.docx>
(հասանելի է առ 02.07.2017թ.).

289. Ratner M., Belkin P., Nichol J., Woehrel S., Europe's Energy Security: Options and Challenges to Natural Gas Supply Diversification, Congressional Research Service, 2013.
290. Regional Integrated Transport Corridors Project: Laying a Solid Ground for Partnership, Prosperity and Peace in South Caucasus and Beyond, Presented by H. E. Ambassador Fatih Ceylan, Deputy Undersecretary of the MFA of Turkey, Ankara, 2013.
291. Report from the Commission - The TACIS programme annual report 1999, COM(2000) 835 final, Brussels, 20.12.2000, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52000DC0835&from=EN> (hասանելի է առ 14.11.2017թ.).
292. Report on Transport in the Black Sea Region, the Twelfth Plenary Session of the PABSEC General Assembly, the Economic, Commercial, Technological and Environmental Affairs Committee, adopted in Saint Petersburg on December 9, 1998, <http://www.pabsec.org/depo/documents/reports-and-recommendations/en-rep-lmrfphweue.pdf> (hասանելի է առ 17.08.2016թ.).
293. TRACECA Route Attractiveness Index - TRAX: Road Index Calculation Methodology, Transport dialogue and interoperability between the EU and its neighbouring countries and Central Asian countries, http://www.traceca-org.org/fileadmin/fm-dam/TAREP/58jh/TECHNICAL_DOCUMENTS/ROADS_Trax_methodology_ENG_01.pdf (hասանելի է առ 30.08.2016թ.).
294. Trade Facilitation in the Caucasus, Final Report, World Bank, 2000, <http://documents.worldbank.org/curated/en/888951468770973889/pdf/270740English0170Trade0Facilitation.pdf> (hասանելի է առ 14.11.2017թ.).
295. დამოუკიდებელი საქართველოს ენერგეტიკა 1991-2016, თბილისი, საქართველოს ენერგეტიკის სამინისტრო, 2016.
296. საქართველოში მომხდარ კონფლიქტთან დაკავშირებული ფაქტების დამდგენი დამოუკიდებელი საერთაშორისო მისია, ანგარიში, ტომი III, 2009, <http://new.smr.gov.ge/Uploads/eb7e7f.pdf> (hասանելი է ათ 15.11.2017թ.).
297. უსაფრთხოების სფეროში მიმდინარე მნიშვნელოვანი მოვლენების მიმოხილვა 29 მაისი - 7 ივნისი, საქართველოს ეროვნული უშიშროების საბჭო, 2014,

<http://www.nsc.gov.ge/res/docs/2014061211471546408.pdf> (հասանելի է առ 30.05.2016).

298. T.C. Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı 2007 yılı faaliyet raporu, <http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2f1%2fDocuments%2fFaaliyet%20Raporu%2f2007.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).
299. T.C. Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı 2011 yılı faaliyet raporu, <http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2f1%2fDocuments%2fFaaliyet%20Raporu%2f2011.pdf> (հասանելի է առ 14.11.2017թ.).

Հուշագրություններ

300. Բարձրձանի Գ., ՆԱԾՆՈՅ ԺՈՄԵՐԱՏԱ ԳԵՐԵՋՆԱԼՈՒ, ՏԺՈՒԼՈՒՍԻ, “ԻՆՏԵԼԵԿՏԻ”, 2016, 686 թ.

Հարցազրույցներ

301. Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Շավարշ Քոչարյանի հարցազրույցը «Ռ-Էվոլյուցիա» հաղորդաշարին, http://www.mfa.am/hy/interviews/item/2014/10/15/dep_min/ (հասանելի է առ 11.01.2017թ.):
302. Հեղինակի հարցազրույցը Հարավային Կովկասում ՆԱՏՕ-ի կապի գրասենյակի ղեկավար Ուիլյամ Լահյուի հետ, Թբիլիսի, 16 նոյեմբերի, 2016թ.:
303. Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի էկոնոմիկայի և կայուն զարգացման նախարարության տրանսպորտի և լոգիստիկայի զարգացման քաղաքականության բաժնի պետի տեղակալ Դավիթ Զավախաձեի հետ, Թբիլիսի, 16 նոյեմբերի, 2016թ.:
304. Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի էկոնոմիկայի և կայուն զարգացման նախարարության՝ Եվրամիության և Եվրոպայի այլ երկրների հետ առևտրի զարգացման ծառայության պետ Իրինա Զափարիձեի, հարևան երկրների և տարածաշրջանի այլ երկրների հետ առևտրի զարգացման ծառայության պետի պաշտոնակատար Նանա Շավիձեի, արտաքին առևտրային քաղաքականության բաժնի պետի տեղակալ Մարիամ Գաբունիայի և ներդրումային քաղաքականության և ներդրումների աջակցման բաժնի պետ Նինո Ցեցիլաձեի հետ, Թբիլիսի, 17 նոյեմբերի, 2016թ.:

305. Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի էկոնոմիկայի նախկին նախարար Վլադիմեր Պապավայի հետ, Թբիլիսի, 04 նոյեմբերի, 2016թ.:
306. Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի էներգետիկայի նախարարության միջազգային հարաբերությունների բաժնի պետ Գիորգի Կիկնաձեի և գլխավոր փորձագետ Թամար Զանաշիայի հետ, Թբիլիսի, 15 նոյեմբերի, 2016թ.:
307. Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի նախկին արտգործնախարար Իրակլի Մենաղարիշվիլիի հետ, Թբիլիսի, 19 նոյեմբերի, 2016թ.:
308. Հեղինակի հարցազրույցը Վրաստանի պաշտպանության նախարարի նախկին առաջին տեղակալ Նոդար Խարշիլաձեի հետ, Թբիլիսի, 11 նոյեմբերի, 2016թ.:
309. Հեղինակի հարցազրույցը քաղաքագետ Կոռնելի Կակաշիայի հետ, Թբիլիսի, 10 նոյեմբերի, 2016թ.:
310. Интервью заместителя министра иностранных дел Российской Федерации, специального представителя президента Российской Федерации по вопросам урегулирования статуса каспийского моря В. И. Калюжного “Россия и проблемы Каспия”, опубликованное в третьем номере журнала “внешнеэкономические связи”, http://www.mid.ru/mnogostoronnie-struktury-i-forumy/-/asset_publisher/KrRBY5EMiHC1/content/id/478828 (հասանելի է առ 03.06.2017թ.).
311. Интервью Посла России в Азербайджане В.Д.Дорохина газете "Комсомольская правда", http://azerbaijan.mid.ru/interv-u/-/asset_publisher/5qYMnBNL2Rtt/content/interv-u-posla-rossii-v-azerbajdzane-v-d-dorohina-gazete-komsomol-skaa-pravd-1?inheritRedirect=false (հասանելի է առ 08.05.2017թ.).
312. Интервью Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева журналистам в аэропорту Бина после возвращения с Ялтинского саммита глав государств-членов организации ГУУАМ - 7 июня 2001 года, <http://lib.aliyevheritage.org/ru/388055.html> (հասանելի է առ 29.08.2017թ.).
313. Georgia has the conditions to play an increasing role as a transit country - Janos Herman, Ambassador of the European Union to Georgia, <http://caspienergy.net/en/ambassador-en/30447-georgia-has-the-conditions-to-play->

an-increasing-role-as-a-transit-country-janos-herman-ambassador-of-the-european-union-to-georgia (հասանելի է առ 13.01.2017թ.).

314. Interview with Irakli Alasania: the Defense of Georgia, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 12, No. 3, 2013, pp. 13-21.

Ելույթներ, ճեպագրույցներ, մամուլի ասուլիսներ

315. ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի մամուլի ասուլիսը՝ նվիրված նախարարի Իռլանդիա, ԱՄՆ կատարած այցերին ասուլիս, <http://www.mfa.am/hy/press-releases/item/2007/03/09/vo-pressconf/> (հասանելի է առ 02.08.2017թ.):
316. ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի պատասխանները լրագրողների հարցերին Վրաստանի ԱԳ նախարար Գելա Բեժուաշվիլիի հետ համատեղ մամուլի ասուլիսի ընթացքում, <http://www.mfa.am/hy/press-conference/item/2006/01/16/vo/> (հասանելի է առ 12.01.2017թ.):
317. Քաղաքական շահարկման հնարավոր հետեւանքները, <http://www.mfa.am/hy/speeches/item/2007/02/09/vo-azg/> (հասանելի է առ 11.01.2017թ.):
318. Выступление и ответы на вопросы Министра иностранных дел России С.В.Лаврова в рамках «правительственного часа» в Государственной Думе Федерального Собрания Российской Федерации, Москва, 19 ноября 2014 года, http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/790722 (հասանելի է առ 08.05.2017թ.).
319. Инаугурационная речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева - 18 октября 1998 года, <http://lib.aliyevheritage.org/ru/7958721.html> (հասանելի է առ 01.09.2017թ.).
320. Ответы Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на вопросы журналистов в аэропорту Бина перед отбытием в турецкий город Трабзон – 29 апреля 2002 года, <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/31655198.html> (հասանելի է առ 29.08.2017թ.).

321. Речь Ильхама Алиева на третьем заседании министров в рамках Консультативного совета Южного газового коридора, <http://ru.president.az/articles/23019> (ჩაშასნუქი ღ ან 08.05.2017წ.).
322. Речь Президента Ильхама Алиева на церемонии инаугурации - Дворец имени Гейдара Алиева, 24 октября 2008 года, <http://lib.aliyevheritage.org/ru/7871416.html> (ჩაშასნუქი ღ ან 01.09.2017წ.).
323. Administration of Barack H. Obama, 2009 Remarks to the Grand National Assembly of Turkey in Ankara, Turkey April 6, 2009, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/DCPD-200900236/pdf/DCPD-200900236.pdf> (ჩაშასნუქი ღ ან 01.06.2017წ.).
324. Statement by H.E. Elmar Mammadyarov, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 27th Meeting of the Council of Ministers of Foreign Affairs of the Organization of the Black Sea Economic Cooperation, December 15, 2012, Istanbul, <http://www.bsec-organization.org/speeches/council/Reports/Statements%20combined.pdf> (ჩაშასნუქი ღ ან 01.09.2016წ.).
325. Transcript of Senator Lugar's keynote address at the German Marshall Fund Conference, delivered at the NATO Summit in Riga, Latvia, Congressional Record, Senate Vol. 152, Pt. 18, pp. 53-60, <https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/Energy%20and%20Security%20from%20the%20Caspian%20to%20Europe.pdf> (ჩაშასნუქი ღ ან 15.11.2017წ.).
326. საქართველო-თურქეთ-აზერბაიჯანის თავდაცვის მინისტრიალი აზერბაიჯანში, https://www.youtube.com/watch?v=kz_dID-ul6o (ჩაშასნუქი ღ ან 02.06.2016წ.).
327. საქართველოს პრეზიდენტის სიტყვით გამოსვლა ქალაქ ყარსში „ტრანსანატოლიის ბუნებრივი გაზსადენის“ (TANAP) სამიწკვლის ჩაყრის ცერემონიაზე, [https://www.president.gov.ge/ka-GE/pressamsakhuri/siakhleebi/საქართველოს-პრეზიდენტის-სიტყვით-გამოსვლა-ქალაქ-\(1\).aspx](https://www.president.gov.ge/ka-GE/pressamsakhuri/siakhleebi/საქართველოს-პრეზიდენტის-სიტყვით-გამოსვლა-ქალაქ-(1).aspx) (ჩაშასნუქი ღ ან 27.04.2017წ.).